

MUZEJ SARAJEVA

ISSN 1512-6897

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Broj 6

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Muzej Sarajeva

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Broj 6

Izdavač:

MUZEJ SARAJEVA

Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
Tel. ++387 33 47 57 41, 47 57 47; Tel/Fax. ++387 33 47 57 49
E-mail: muzejsa@bih.net.ba

Glavni i odgovorni urednik:

Amra Madžarević

Recenzent:

dr. Adnan Busuladžić

Redakcija:

dr. Behija Zlatar

mr. Smajo Halilović

Sejdalija Gušić

Amra Madžarević

Žanka Dodig Karaman

Lektor:

Nedim Zlatar

Korektor:

Mirjana Mičunović

Tehnički urednik:

Aida Mujezin

Štampa:

DES Sarajevo

MUZEJ SARAJEVA

ISSN 1512-6897

PRILOZI

ZA PROUČAVANJE HISTORIJE SARAJEVA

Broj 6

Sarajevo, 2008.

SADRŽAJ

Adnan Muftarević: <i>Tašlihan – Zaštitno arheološko istraživanje (2007.)</i>	7
Mirsad Avdić: <i>Harem džamije hadži Alije Kalina (nastavak zaštitnih istraživanja)</i>	19
Mirha Šabanović: <i>Nekropola stećaka Grad, Babin potok (Gospodarska jedinica Vučija Luka 12)</i>	41
Semra Mahić: <i>Tragom starijih datiranih sarajevskih nišana</i>	51
Muamer Fazlić: <i>Odbrana Sarajeva 1878. godine</i>	59
Elvis Kondžić: <i>Muzej "Alija Izetbegović" – Svjedočanstvo za budućnost</i>	71
Zilha Mastalić: <i>Uništavanje značajnih objekata u Sarajevu u vrijeme agresije 1992-1996.</i>	85
Merisa Karović: <i>Zločini na Markalama</i>	97
Moamer Šehović: <i>Stradanje Sarajeva (1992-1995) sa refleksijama na objekte obrazovanja i kulture</i>	109
Edin Omerčić: <i>Reintegracija Sarajeva</i>	129
Žanka Dodig-Karaman: <i>Muzeji bez zidova</i>	155
Mario Kabiljo: <i>Veliki "mali" ljudi</i>	167

Mr. Smajo Halilović: <i>Uloga historije i muzeologije u obrazovanju mladih</i>	175
Nedim Mašić: <i>Projekt potpune informatizacije muzeja</i>	187
Selma Karačević-Kapić i Amra Čusto: <i>Uz izložbu "Sarajevske fasade"</i>	195

ADNAN MUFTAREVIĆ

TAŠLIHAN – ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (2007.)

Abstrakt: Objekat Tašlihan predstavlja bitan arhitektonski segment razvoja života na području današnjeg Sarajeva u osmansko doba. Govori nam i o kontinuitetu lokaliteta od 16. pa sve do 20. stoljeća.

Ključne riječi: arheologija, iskopavanje, arhitektura, osmanski, Tašlihan

HISTORIJAT: “TAŠLIHAN ILI GAZI HUSREV-BEGOV KARAVAN-SARAJ”

Tašlihan je jedan od brojnih objekata izrađenih sredstvima Gazi Husrev-begova vakufa, u periodu od 1540. do 1543. godine¹ (Iz pisma upućenog Dubrovčanima 1542/1543. godine pozvano je 30 majstora vještih u gradnji zidova, bačvastih svodova i kupola). Ovaj golemi trgovački han prostirao se od Gazi Husrev-begovog bezistana, sa kojim je bio organski vezan, do starog dijela Hotela “Evropa”. U prizemlju su bili dućani i magaze, te štale za konje, a na spratu sobe za smještaj gostiju, presvođene kupolama, a hodnici sa bačvastim svodovima.

Hamdija Kreševljaković u svom djelu *Hanovi i Karavansaraji u Bosni i Hercegovini* navodi slijedeće u vezi Tašlihana: “Zvao se tako jer je od temelja do sljemena ozidan od kamena (turski *taš* – kamen). Zvao se i Stari han. Pod tim imenom često ga nalazimo u godišnjim obračunima Husrev-begova vakufa... Ovo je bio i han i bazar. U prizemlju su bile magaze, a na spratu

---

¹ Izgradnjom monumentalnih objekata koje podiže Gazi Husrev-beg u vrijeme svog namjesnikovanja u Bosni (1521-1524/25; 1526-1534; 1536-1541) Sarajevo stiče status šehera.

hodnici i sobe. Sobe su bile presvedene malim kupolama, a hodnici bačvastim svodovima. Na sprat se išlo uz dvoje kamene stepenice koje su bile pri ulazu u hansko dvorište. Magaze su izdavane domaćim i stranim trgovcima. Usred dvorišta je bio sebilj sa više česama, a iznad sebilja mala džamija.”²

Gazi Husrev-begov karavan-saraj je bio izraziti trgovački han (bio je i han i bazar) i jedan od najmonumentalnijih objekata ove vrste u Bosni tog vremena.³

Tašlihan je više puta gorio i obnavljan je u nekoliko navrata. Gorio je 1697., a obnavlja se 1709. kada jedan dio hana prelazi u privatno vlasništvo. Han je nakon požara 1831. godine obnovljen i proširen⁴. Nakon požara 1879. godine nije više obnavljan.

Posljednji ostaci uklonjeni su 1912. godine, osim dijela zidova uz Bezistan.

U okviru Projekta sanacije, rekonstrukcije i dogradnje hotela “Evropa”, od 08. VI do 13. VII 1998. godine, obavljena su arheološka istraživanja u dijelu ljetne bašte hotela, koja su rezultirala otkrivanjem dijela temelja, te masivnih zidova hana. Na osnovu ovih rezultata došlo se do zaključka da se objekat hana prostirao sve do ispod dograđenog, ali i dijela starog Hotela “Evropa”⁵.

UVOD

Cilj prvog istraživanja 1998. godine je bio da se utvrdi postojanje arhitekture nekadašnjeg Tašlihana. Tada je konstatirano “da je prostor koji je istraživan nedovoljan, odnosno da ustanovljena arhitektura ne pruža dovoljno definiranu sliku nekadašnjeg objekta, te da bi istraživanja obavezno trebalo nastaviti”.

Prilika za dalja istraživanja se ukazala kada je Investitor “Evropa” d.d. otkupila Hotel “Evropu” i dio parcele u njenoj bližoj okolini. Investitoru, EVROPA d.d. Sarajevo, dato je odobrenje za izvođenje arheoloških

---

² H. Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo, 1957., str. 84 - 85.

³ Navodi se podatak da se u sobe hana moglo smjestiti 20-tak gostiju. Znači da je više služio u druge svrhe nego kao han.

⁴ Dr. Čiro Truhelka, *Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912., str. 96 - 100.

⁵ Istraživanja obavljala ekipa Zemaljskog muzeja BiH pod vodstvom pokojne gđe Margite Gavrić.

istraživanja na lokalitetu arheološkog područja Tašlihan, (kompleks Hotela “Evropa”), u Sarajevu, na dijelu zemljišta označenom kao k.č. 1184 (novi premjer), K.O. Sarajevo Rješenjem Broj: UPI/03-5-23-2-507/07 u Sarajevu 04.07.2007. godine. U prilog ovom rješenju je išlo i stručno mišljenje Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa, Zavoda za zaštitu spomenika, broj: 07-40-4-2731-1/07, od 25.06.2007. godine u kojem je navedeno da se projekat arheoloških istraživanja može prihvatiti sa stanovišta zaštite kulturno-historijskog naslijeđa pod uvjetima navedenim u dispozitivu ovog rješenja. Arheološka istraživanja se trebaju izvesti prema Projektu arheoloških istraživanja prostora starog grada Sarajeva, lokalitet bašče Hotela “Evropa” i objekat Tašlihan, kojeg je izradio Muzej Sarajeva, juna 2007. godine. Radovi arheoloških istraživanja poduzimali su se u cilju nastavka ranijih arheoloških istraživanja iz 1998. godine, a u svrhu naučnog dokumentiranja historijata i arhitekture nakadašnjeg tašlihana, te zaštite i prezentiranja novih spoznaja o objektu, njegovoj namjeni i vremenu gradnje.

Predmetni arheološki radovi obuhvatali su uklanjanje krupnog građevinskog materijala sa lokaliteta, čišćenje već postojećih zidina i temelja nakon ranije obavljenih arheoloških istraživanja, njihovu konzervaciju i djelimičnu restauraciju, otvaranje dvije sonde naznačene na postojećoj kvadratnoj mreži (pretpostavljeni ostaci šadrvana i mesdžida), te snimanje ostataka i prezentacija istih.

Arheološka istraživanja izvodila su se u skladu sa građevinsko-tehničkim uvjetima, znači da su svi radovi izvođeni preme Projektu arheoloških istraživanja, koji je ovjeren od strane Federalnog ministarstva prostornog uređenja, a u skladu s važećim tehničkim propisima, obaveznim standardima i normativima, rezultatima dosadašnjih istraživanja i analiza, uz poštivanje posebnih uvjeta koji se primjenjuju za objekte koji su zaštićeni kao nacionalni spomenici. Prije početka izvođenja radova investitor je bio dužan prijaviti početak radova Federalnom ministarstvu prostornog uređenja najkasnije osam dana unaprijed. Lokacija istražnih radova se propisno ogradila i na vidnom mjestu se istakla ploča sa podacima o građevini i sudionicima u izvođenju radova. Svi radovi su vršeni ručnim iskopom po slojevima uz praćenje zidova, a samo po potrebi mašinskim iskopom, uz osiguranje iskopa od urušavanja profila. Nad izvođenjem radova osiguran je stalni nadzor od strane stručnih lica za građevinske i arheološke radove, te predstavnika Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta.

Sistematskim arheološkim istraživačkim radovima je prethodilo postavljanje geodetske mreže koja se vezivala na već postojeću gradsku mrežu. Kvadrati su bili veličine 5 x 5 metara.

Istraživanja su počela 09. 07. 2007. godine i trajala su 13 radnih dana.

Ekipu je sačinjavalo osoblje Muzeja Sarajeva. Istraživan je prostor istočno od Hotela "Evropa". Očišćeni su ostaci zidova i temelja koje je u periodu od 08. 06. do 13. 07. 1998. otkrila ekipa na čelu sa gđom Margitom Gavrilović. Radovi su forsirani i u par navrata je korištena manja mehanizacija na mjestima gdje je to bilo neophodno.

TOK I NAČIN ISTRAŽIVANJA

Nakon uklanjanja betonskih ploča i žardinjera koje su se nalazile na zapadnoj strani lokaliteta otpočeto je sa čišćenjem kvadrata koji su otkriveni na prvim istraživanjima 1998. godine i to redoslijedom: prvi krajnji južni 108 i sjeverni 59, zatim 110, 109 i 69, u nizu su očišćeni 79, 89 i 99, te na kraju kao cjelina 58, 68, 78, 88 i 98. Nakon toga uslijedilo je otkopavanje kvadrata 116, 106, 96, 87, 77, 68, 58, 45, 46, 47 i kvadrata 85, 86 i 75.

Dio u kvadratima 108 i 109 na kojemu su ucrtani dijelovi opeke i pojedinačnih kamenih struktura koji je ucrtan prilikom izrade prvog arheološkog izvještaja nije pronađen.

Na istočnoj strani Tašlihana, tj. na očuvanom vertikalnom zidu su primjećene intervencije iz kasnijih perioda. Naime, za potrebe Bezistana rađena je hidroizolacija, dok je za osvjetljenje bašče Hotela "Evropa" postavljena instalacija.

Prilikom kopanja i čišćenja kvadrata 90 naišli smo na panj brezovog drveta koje je bilo na tom mjestu. Zbog mješanja korijenja sa zidovima Tašlihana, nismo se upuštali u njegovo dalje odstranjivanje jer je postojala opasnost zbog poremećenja statike istočnog zida. *U skladu sa ovom činjenicom mišljenja smo da Investitor "EVROPA" d.d. treba angažovati stručnjake za statiku da ispitaju kompletno istočni zid Tašlihana i daju rješenje za osiguranje istog.*

Pošto su očišćeni dijelovi koji su otkopani prilikom prvih arheoloških istraživanja prešli smo na široki frontalni iskop, po slojevima. zbog materijala slojevi su se razlikovali po debljini u iskopu i visine. Isti se kreću od 0,94 m do 1,99 m. Južni dio sonde je znatno viši u odnosu na arhitekturu u prostoru prema sjeveru, što je uslovljeno boljom očuvanošću objekta i manjem broju recentnih intervencija.

ARHITEKTURA LOKALITETA

Pronađenu arhitekturu Tašlihana čine zidovi, podnice, kaldrma i kamene ploče.

Primjećujemo da na zidu B, za koji gđa Gavrilović navodi da je jedini cjeloviti zid na istraženom prostoru su oštećene ozrake, tako da smo ih morali označiti. Inače je zid B sa pravcem sjever-jug, približno paralelan sa zapadnim zidom Bezistana. Ukupna dužina mu je 22 m, širina 1,30 m. U krajnjem svom južnom dijelu nakon ukrštanja sa zidom C se blago lomi prema zapadu i tu se sužava na debljinu od 1m (u dužini od 4 m). Prosječna mu je visina 0,20 m. Stiče se dojam da je zaravnavan gotovo po cijeloj gornjoj površini. Sa svoje istočne strane se uz njega vežu pod pravim uglom zidovi B1, B2 i B3, u prosječnim dužinama od 2 m. Ti su zidovi vjerovatno bili veza između B i zapadnog zida Bezistana, sačuvani su u stvari u substrukcijama izuzev B1 čija je visina 0,30 m.

Južni dio sonde čine dijelovi dva paralelna zida, sjeverniji C, u dužini od 9 m, te južni zid A u dužini od 12,5 m. Ova dva zida sa već pomenutim krajnjim južnim suženim dijelom zida B i njemu paralelnim dijelom zida A1 čine jedini potpuno definisani kvadratni prostor P5 (4 x 4 m).

Zid A1 se siječe pod pravim uglom sa zidom A te nakon toga produžava prema jugu u profil. Sa njim je paralelan A2 – naknadno prigraden uz južnu stranu zida A.

Krajnji sjeverni završetak zida B koji je “obrubljen jednim tanjim zidom koji se sastoji od jednog reda kamena u malteru te ide sa obje njegove strane (na istok i zapad), kako izgleda da je neka sekundarna gradnja koja definira južnu granicu” kaldrme prema sada zazidanom ulazu u Bezistan.

Krajnji sjeveroistočni zidovi su E i D postavljeni u obliku slova T. Ova dva zida te dio B i B3 i prostori 2a i 2b su skoro simetrično postavljeni u odnosu na zazidani ulaz u bezistan.

Uz zid B sa njegove zapadne strane su formirana dva izdužena pravokutna prostora 2d i 2c, koji tvore tanji i djelimično potpuno iskrčeni zidovi, rađeni od različito oblikovanih i različitih vrsta kamena čija se debljina kreće između 0,20 - 0,60 m. Radi se o “prostorima” različite dužine – 2c je 6,30 x 1,70 m, a 2d je na udaljenosti od 1,60m dimenzija 5,40 x 1,70 m. Južni ugao koji tvori posljednji prostor je na kaldrmi. Ove dvije konstrukcije su očito u sekundarnoj gradnji i doprinijele uništenju kaldrme, ali je značajno pomenuti da je tu na dubini od 1,30 - 1,55 m ustanovljen deblji sloj gareža.

Paralelno sa zidom B na zapadnoj strani sonde je ustanovljen zid G (duž. 11 m, širina 1,30 m) te u njegovom produžetku na sjever zid F. Ovo je ustanovljeno prvim istraživanjem. Nakon toga smo nastavili proširivanje sonde, ali se svi arhitektonski elementi tu završavaju. Svi ovi navedeni zidovi: B, A, A1, B1, B2, B3, i nedovoljno definisani zidovi F i G ukazuju da imaju neke zajedničke elemente od kojih je svakako najizraženija debljina nadzemnog dijela – 1,30 m, te u temeljima 1,70 - 1,80 m. Dubine temeljne “papučice” se kreću od 1,97 m (zid A) u južnom prostoru sonde do 1,66 m. Prema sjeveru (B3) nadzemne visine su takođe različite i kreću se od 1 m (A), te E i D koji ne tvore sasvim simetričnu kompoziciju sa B i B3.

Kaldrma se proteže na dosta velikom prostoru i pokazuje znakove dužeg trajanja što se očituje mjestimičnim oštećenjima i krpljenjima koja odudaraju od većine strukture. Ista se proteže duž zida C prema zidu B, te širokom trakom ide prema sjeveru sonde, a jedan krak širine 2m ide prema istočnom ulazu u Bezistan. Također je ustanovljeno postojanje gareža, koji je izrazitiji uz zapadno lice zida B, te uz 2b i 2c.

Novo, što se pojavilo prilikom istraživanja, su podnice od slaganog kamena. Protežu se dužinom zida A2. Pretpostavljamo da je to dio ulaza u Tašlihan. Ispod njega je sloj isto tako popločane podnice za koji smatramo da je iz starijeg perioda. Kako smo nastavili pratiti zidove koje smo označili kao H1, H2, H3, H4, H5 i duž njih paralelno sa zidom A smo označili zid H. Ovi zidovi tvore pet jednakih prostorija.

Nakon otvaranja kvadrata 116, 106, 96, 87, 77, 68, 58, 45, 46, 47 kvadrata 85, 86 i 75 ustanovili smo da ne postoje nikakvi dalji arhitektonski tragovi tj. da se sačuvani dio Tašlihana tu završava. Najvjerovatnije su kasniji radovi uticali na destrukciju temelja Tašlihana i mesdzida koji se nalazio u njegovom centru.

TEHNIKA I NAČIN GRADNJE

Zidovi su u svojim nadzemnim dijelovima bili građeni od lomljenog kamena krečnjaka, dosta pravilno oblikovanog. Lica su slagana u pravilne redove visoke oko 0,15 m, dok je unutrašnjost bila ispunjena trpancem. Sami temelji su od lomljenog sitnijeg i krupnijeg kamena sa dosta kreča. Karakteristično je da zidovi imaju u nivou temelja po dva paralelna, pravokutno formirana kanala čiji je promjer 0,15 m, za koje smatramo da su ozrake temelja. Kao vezivo je upotrebljavan krečni malter sa dodatkom majdanskog – krupnijeg pijeska. *Naša preporuka je da se treba izvršiti detaljnija analiza maltera.*

Proširenja zida u samim temeljima su različitih širina, a ustanovljen je jedan sloj crvenice u kojem ima i riječnih oblutaka koji su tu ugrađivani radi čvrstoće temelja.

Provenijencija cigle kojom je vršeno popođavanje nije utvrđena, crveno je pečena, dimenzije su različite. 33 x 16 x 4 cm i 28 x 15 x 3 cm.

FOTOGRAMETRIJSKO SNIMANJE

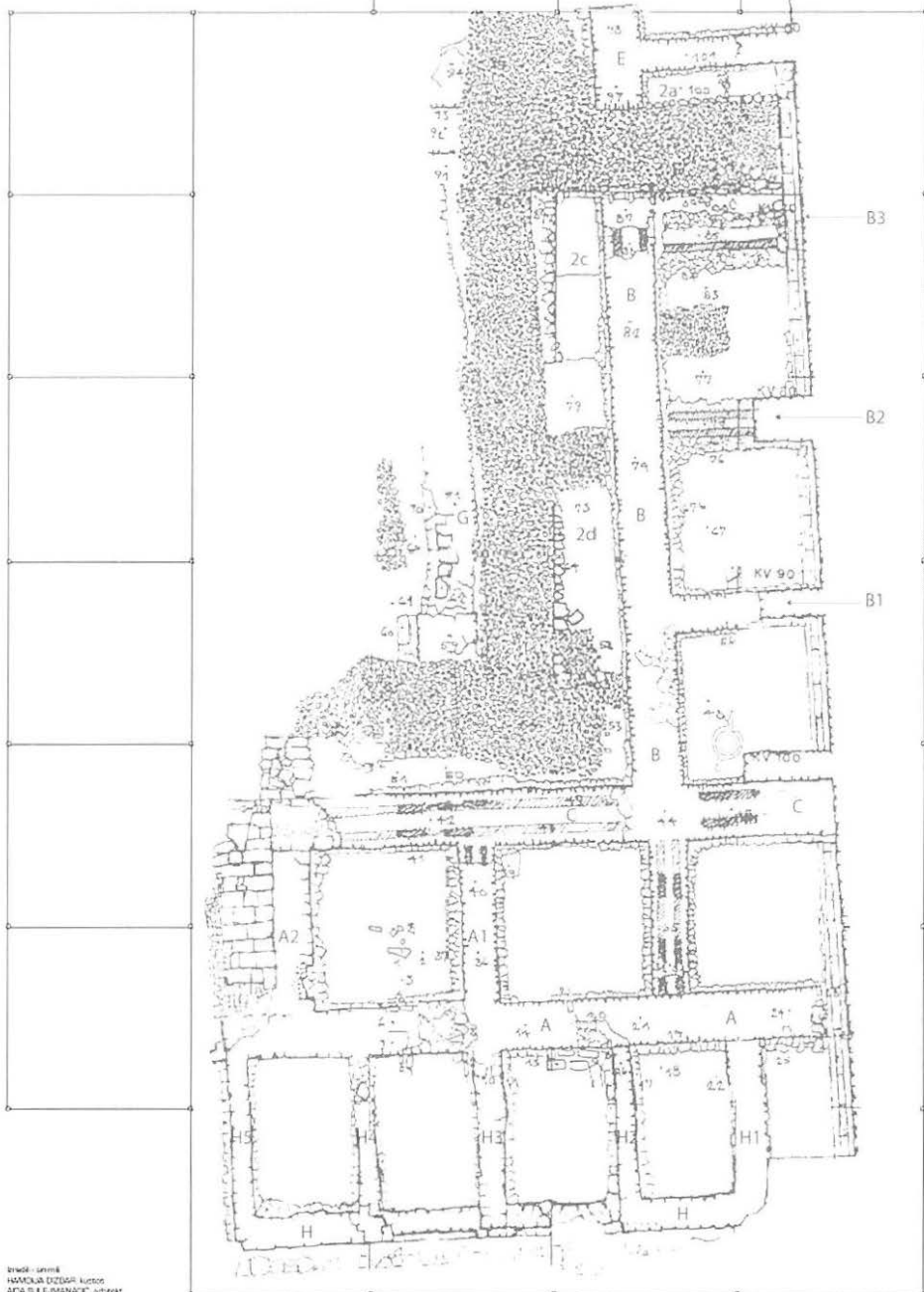
U sklopu sistematskih arheoloških istraživanja izvršena su fotogrametrijska snimanja terena koja stvaraju preduvjete za eventualne dalje radove na ovom lokalitetu.

Na osnovu ovog snimanja, ustanovljene su i dokumentovane sve visinske kote, svi profili i evidentirane sve promjene nastale tokom vremena na objektu Tašlihana. Postoji kompletan fotogrametrijski izvještaj. Fotogrametrijsko snimanje je izvršila Firma IGA – plan d.o.o. Ilijaš.

Lokalitet
TAŠLIHAN
SARAJEVO

Abecedno oznake zidova
R1:100

0 1 2 3 4 5m

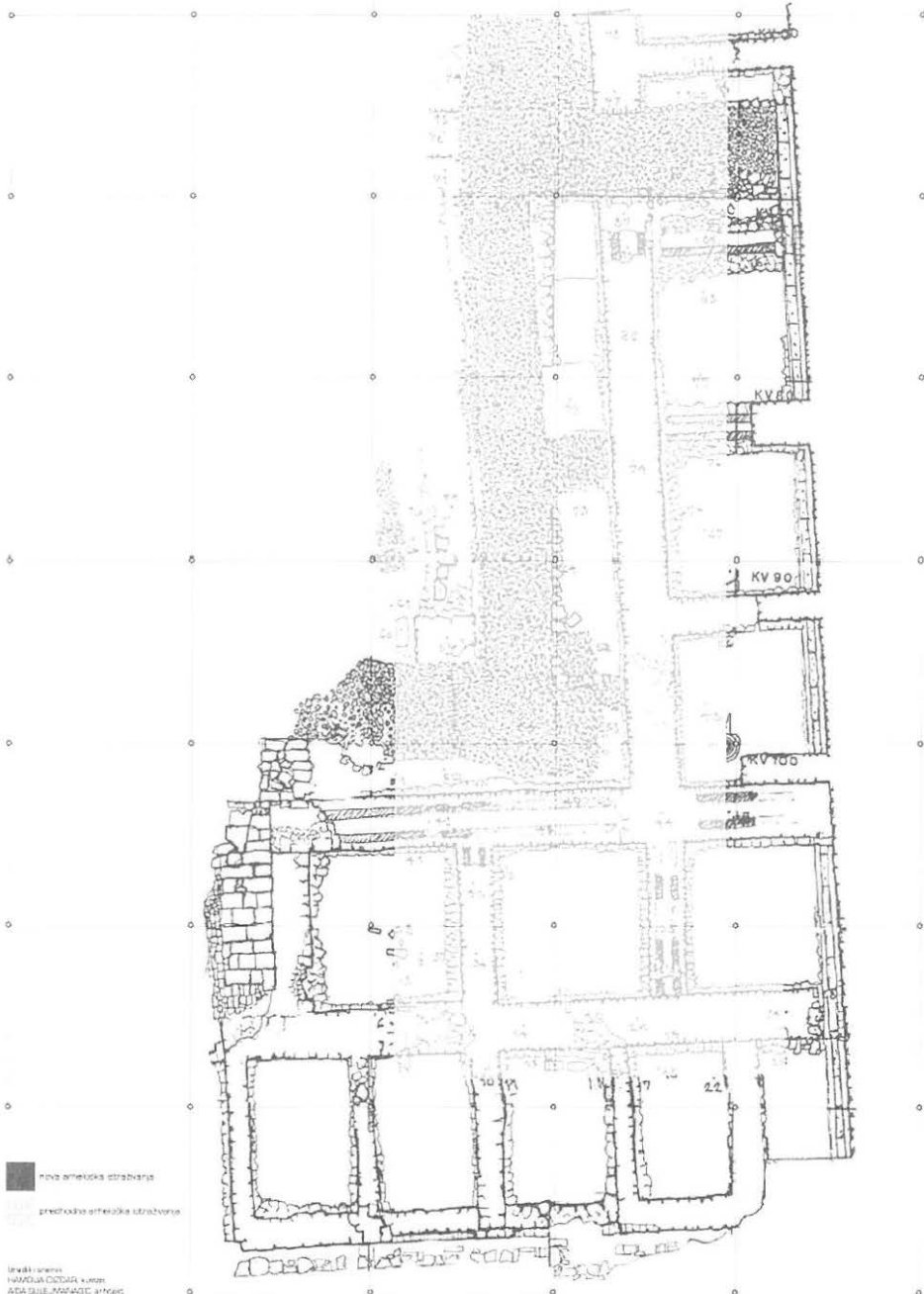

izveštaj i snimci
HARNOVA DŽIGALI, kustos
ADA SLEJČIĆ-ANACKI, arhitekt

Lokalitet
TAŠLIHAN
SARAJEVO

Faza arheoloških istraživanja
R:1:100

0 1 2 3 4 5m

Izdala i izdala:
HARMILA ČIČIĆ
ADA GULIĆ-MAJAGIĆ, arhitekt

Lokacija
TASLIHAN
SARAJEVO
Frashan - Frash
Muzeji
Opatovica

Zaključak

TAŠLIHAN – ZAŠTITNO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (2007.)

Objekat Tašlihan značajna je kockica u mozaiku razvoja života na području današnjeg Sarajeva. Također je veoma značajan u otkrivanju i upoznavanju života prije austrougarske uprave na ovim prostorima. Tašlihan potvrđuje kontinuitet lokaliteta od 16. pa sve do 20. stoljeća.

Završetkom arheoloških istraživanja i pojedinih konzervatorskih zahvata, lokalitet je privremeno ograđen.

U skladu preporuke Kantonalnog zavoda za zaštitu: "ostatke je potrebno konzervirati i planirati njihovu djelimičnu integraciju u okviru nove prostorne funkcije koja se može pojaviti na mjestu Tašlihana⁶".

Conclusion

TAŠLIHAN – PROTECTIVE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS (2007)

Project Taslihan is important piece in mosaic of developing life in the area of today's Sarajevo. Also it is very important in discovery and presenting the way of living before the ruling of Austro Hungary in this area. Tashlihan confirms the continuity of locality from 16. ct. to 20. ct.

After the archaeological excavations and certain consecvationists trappings were complited, locality was temporarily enclosed.

Literatura:

1. Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u Bosni Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo, 1957, str. 84-85.
2. Dr. Ćiro Truhelka, *Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912., str. 96-100.

---

⁶ Separat zaštite Urbanistički projekat Hotel "Evropa", Prijedlog mjera zaštite i mogućnosti budućih intervencija u prostoru, str. 17, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.

HAREM DŽAMIJE HADŽI ALIJE KALINA (nastavak zaštitnih istraživanja)

Abstrakt: Lokalitet Džamije hadži Alije Kalina značajan je detalj u mozaiku razvoja života na području današnjeg Sarajeva. Također je jako značajan u otkrivanju i upoznavanju života prije i za vrijeme austrougarske uprave na ovim prostorima. Objekat nam govori i o kontinuitetu lokaliteta od 16. pa sve do 20. stoljeća. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi postojanje arhitekture nekadašnjeg Mekteba Kalin hadži Alijine džamije i eventualnih mezarova na tom prostoru, a preko arheoloških nalaza bi se popunila jedna praznina u naučnom pogledu kada je u pitanju izučavanje prošlosti Sarajeva.

Ključne riječi: arheologija, iskopavanja, osmanski, džamija, hadži Alija Kalin

HISTORIJAT

Lokacija koja je predmet istraživanja se nalazi na jednoj od glavnih gradskih saobraćajnica u središtu grada koja je ujedno i jedna od najstarijih saobraćajnica u gradu.¹ Kalin hadži Alijina džamija sagrađena je oko 1535. godine². Ova građevina se pominje kao jedna od ljepših džamija u Sarajevu. Građena je od ćerpića a prekrivena ćeramidom. Imala je kamenu munaru. Prema Kemurinom opisu džamija je bila široka i duga. U enterijeru koji je bio od drveta, lijepo izrađen, bili su minber, ćurs i musandra ukrašeni duborezom³. Prilikom napada Eugena Savojskog na Sarajevo, 1697. godine i ova

¹ A. Bejtić, 1973., str. 203.

² S. Kemura, 1911., str. 193.

³ Isto, str. 193.

je džamija stradala u požaru, te je obnovljena u prvoj polovini XVII st.⁴ Uz džamiju je bio i mekteb, za koji se ne zna kada je sagrađen, a nije poznata ni njegova tačna lokacija. Može se jedino pretpostaviti da se nalazio oko 15 m udaljen od istočnog ugla džamije, na sadašnjoj parkovskoj površini⁵.

Rušenje ovog sakralnog, funeralnog i obrazovnog kompleksa izvršeno je 1947. godine. Na prostoru na kojem se nalazila džamija ostala je prazna površina, koju sa zapada i juga omeđuju stambene zgrade zbog kojih je ovaj kompleks i srušen⁶.

UVOD

Prva arheološka istraživanja vodila je Margita Gavrilović iz Zemaljskog muzeja u ljeto 2005. godine. Cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi postojanje arhitekture nekadašnje Džamije hadži Alije Kalina. Tada je pronađen temelj spomenute džamije.

Prilika za dalja istraživanja se ukazala kada je Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa angažirao stručni arheološki tim Muzeja Sarajeva na nastavljanju arheoloških istraživanja na lokalitetu Džamije hadži Alije Kalina.

Dio radova arheoloških istraživanja poduzima se u cilju nastavka ranijih arheoloških istraživanja, a u svrhu naučnog dokumentiranja historijata i arhitekture nekadašnjeg kompleksa Džamije hadži Alije Kalina, te zaštite i prezentiranja novih spoznaja o objektima, njihovoj namjeni i vremenu gradnje.

Cilj druge kampanje istraživanja je bio da se utvrdi postojanje arhitekture nekadašnjeg Mekteba Kalin hadži Alijine džamije i eventualnih mezarova na tom prostoru.

Predmetni arheološki radovi obuhvatali su uklanjanje krupnog građevinskog materijala sa lokaliteta, čišćenje već postojećih zidina i temelja nakon ranije obavljenih arheoloških istraživanja, njihovu djelimičnu konzervaciju, otvaranje tri sonde naznačene na postojećoj kvadratnoj mreži, te snimanje ostataka i prezentaciju istih.

Arheološka istraživanja izvodila su se u skladu sa građevinsko-tehničkim uvjetima, tj. u skladu s važećim tehničkim propisima, obaveznim standardima i normativima, rezultatima dosadašnjih istraživanja i analiza,

---

⁴ Z. Fajić, 1982., str. 97.

⁵ S. Kemura, 1911., str. 207.

⁶ Z. Fajić, 1982., str. 97.

uz poštovanje posebnih uvjeta, koji se primjenjuju za objekte koji su zaštićeni kao nacionalni spomenici.

Lokacija istražnih radova je već ranije propisno ograđena i na vidnom mjestu je istaknuta ploča sa podacima o građevini i sudionicima u izvodenju radova. Svi radovi su vršeni ručnim iskopom po slojevima, uz osiguranje iskopa od urušavanja profila. Nad izvođenjem radova osiguran je stalni nadzor od strane lica stručnih za arheološke radove.

TOK I NAČIN ISTRAŽIVANJA

Sistematskim arheološkim istraživačkim radovima je prethodilo postavljanje geodetske mreže koja se vezuje na već postojeću geodetsku mrežu koju je postavila gđa Margita Gavrilović. Kvadrati su bili veličine 5 x 5 metara.

Istraživanja su počela 21.09.2007. g. i trajala su 10 radnih dana + 1 dan za snimanje terena.

Ekipu je sačinjavalo osoblje Muzeja Sarajeva koje je vodilo radove. U arheološka istraživanja su bili i uključeni studenti (uglavnom apsolvanti) Fakulteta Historije umjetnosti. Radna snaga za ručni iskop je angažirana preko firme "Mibral".

U prvoj fazi očišćeni su ostaci zidova i temelja Džamije hadži Alije Kalina koje je otkrila ekipa na čelu sa gđom Margitom Gavrilović. Istovremeno je jedna grupa radila na otvaranju Sonde IV. Prilikom njenog otvaranja naišlo se na neznatan broj keramičkih artefakata i ljudskih kostiju iz osmanskog perioda.

Istovremeno sa ovim, tekli su radovi i na otvaranju novih sondi (Sonde V i VI). Arheološka sondažna istraživanja vršena su klasičnom arheološkom metodom, formiranjem arheološke mreže sa kvadratima 5 x 5 metara. Ukazivanje zidova je uzrokovalo proširivanje sondi tj. predviđenih kvadrata u svim pravcima.

Na prostoru predviđenom za izvođenje građevinskih radova postavljena je takva proširena mreža dimenzija 25 x 25 metara. Ovakva pravougaona mreža je imala 25 kvadrata, cijelom površinom. Glavni princip izbora mjesta na kojima će biti kopane sonde, odnosio se na potencijalno mjesto gdje se nalazio nekadašnji mekteb. Ovakvim se principom pokušalo za što kraće vrijeme i sa što manje utrošenih sredstava ustanoviti postojanje eventualnih arheološki zanimljivih ostataka. Tom prilikom otvorene su 3 (tri) sonde navedenih dimenzija⁷.

⁷ Zidovi su prouzrokovali proširivanje sondi.

ARHITEKTURA LOKALITETA (PRILOG I-V)

Pronađenu arhitekturu Harema (sadašnje faze istraživanja) čine zidovi, podnice, kaldrma i kameni blokovi.

Zidovi mekteba se nalaze istočno od Džamije hadži Alije Kalina. Jedini zid koji se proteže pravac sjever – jug je zid B. Na zidu B možemo primjetiti da se pod uglom od 90° nastavlja zid koji smo obilježili kao B1. Zid B ne pripada mektebu, tj. on je sastavni dio objekata koji se nalaze na krajnjoj istočnoj strani lokaliteta. Za njihovu preciznu ubikaciju bi trebalo nastaviti daljnja istraživanja.

Zidovi za koje precizno možemo tvrditi da su sastavni dio mekteba su zid A i zid A1.

Zid C koji se nalazi u prostoru mekteba nije jedan od nosećih i on je prema svojoj strukturi zid iz ranijeg perioda.

Zid A1 se siječe pod pravim uglom sa zidom A te nakon toga produžava prema zapadu u profil. Zid A1 (otkriveni dio) je dužine cca 7,5 m i debljine 55 cm, dok je otkriveni dio zida A dužine 3,0 m.

Uz zid A, ili paralelno s njim, nalazi se i otvor (kanal) za dovod vode koja je služila za ispiranje toaletnih otpada. Prekriven je i omeđen opekom. Njegove dimenzije su cca 4,5 m (dužina) i širina 25 cm.

Preko zida A i zida B, a kroz sondu VI ide izolacija od opeke koja je, prema postojećem stanju, kasnije izvedena.

Osim postojećih zidova u blizini zidane peći nađen je ostatak kaldrme u kojem je pronađen slivnik za vodu (kasniji period).

Unutar mekteba je pronađen dio podnice sačinjene od cigli kvadratnog oblika dimenzija cca 25 x 25 x 4 cm.

TEHNIKA I NAČIN GRADNJE

Zidovi su u svojim nadzemnim dijelovima bili građeni od lomljenog kamena krečnjaka, dosta pravilno oblikovanog. Lica su slagana u pravilne redove visoke oko 0,15 m, dok je unutrašnjost bila ispunjena trpancem. Sami temelji su od lomljenog sitnijeg i krupnijeg kamena sa dosta kreča. Karakteristično je da zidovi nemaju oZRake temelja⁸.

---

⁸ Obično jedna ili dvije kanakice koje su služile za suzbijanje vlage.

Kao vezivo je upotrebljavan krečni malter sa dodatkom majdanskog – krupnijeg pijeska. *Naša preporuka je da se treba izvršiti detaljnija analiza maltera.*

Provenijencija cigle kojom je vršeno podpođavanje nije utvrđena, crveno je pečena, dimenzije su različite cca 25 x 25 x 4 cm.

POKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI

Prilikom arheoloških iskopavanja na lokalitetu Harem Džamije hadži Alije Kalina pronađeni pokretni arheološki nalazi spadaju uglavnom u sitne arheološke nalaze.

a) Keramika

Sitni ulomci keramike koji opet pripadaju recipijentima raznih keramičkih posuda ili keramičkih obloga zidanih peći (tabla VIII) nalaženi su u čitavom istraživanom prostoru.

b) Porculan

Sitni ulomci porculana (tabla VI i VII) pronađeni u sondi VI uz istočni zid ne predstavljaju relevantan nalaz. Od porculanskih nalaza posebno se izdvaja posuda, češke proizvodnje, vjerovatno za čaj ili kafu (tabla VI sl. 5) pronađena u sondi V u istočnom profilu na dubini 0,92 m.

c) Staklo

Staklo (table III, IV i V) koje čine stakleni ulomci i dvije cijele staklene flašice (tabla III, sl. 1 i sl. 2) pronađeno je prilikom otvaranja sondi V i VI.

Stručna studijska obrada ovih arheoloških nalaza koja slijedi omogućiti će da se kaže nešto više o njima.

d) Drvo

U sondi V su pronađeni dijelovi drvenih greda (tabla I) koje su ograđivale prostor toaleta.

e) Željezo

Nađen je relativno mali broj željeznih predmeta (tabla II) od kojih se mogu izdvojiti ekseri, klinovi i jedna vrsta reze za kapiju.

f) Kovani novac

Kovanice koje su pronađene ne predstavljaju nalaz značajnije vrijednosti. Osim kovanica iz socijalističkog perioda, ističe se jedna (1 kruna) iz austrougarskog perioda 1882. godine (tabla X, sl. 43).

g) Malter

Sitni ulomci krečnog maltera (tabla IX) sa tragovima boje nisu nađeni u većim količinama, no, ipak, predstavljaju značajan nalaz, jer smatramo da potječu od dekoracije mekteba. Na svim ulomcima se primjećuje više slojeva boja, a posebno su karakteristične crvena i plava (tabla IX, sl. 1 i sl. 3.).

Zaključak

HAREM DŽAMIJE HADŽI ALIJE KALINA

Sondažnim arheološkim istraživanjima koje smo proveli na lokalitetu *Harem Kalin hadži Alijine džamije ustanovljena je tačna lokacija (ubikacija) mekteba* koja se, i pored svih postojećih planova, nije znala. Njegov položaj je u sjevernom dijelu parkovske površine. Nedostajući dijelovi su uništeni postavljanjem telefonskih instalacija i proširenjem ulice sa trotoarom (tj. pretpostavljamo da bi se nastavak mektebskih zidova mogao nalaziti ispod trotoara). Pored tih nedostataka, dimenzije i tlocrt džamije se mogu rekonstruisati. Objekat je bio poravnat do nivoa podmnice o čemu svjedoči vrsta i kvalitet iskopa.

Osim mekteba, moramo naglasiti, da je pronađeno mjesto toaleta (čučavac), mjesto gdje je nekada bila česma ispod koje je zasađena ruža (pronađen je korijen), mjesto za nekadašnju zidanu peć i mjesto gusulhane – gusulhane (ili manjeg hamamdžika).

Lokalitet Džamije hadži Alije Kalina značajan je segment u rekonstrukciji razvoja života na području današnjeg Sarajeva. Također je veoma značajan u otkrivanju i upoznavanju života prije i za vrijeme austrougarske uprave na ovim prostorima. Govori nam i o kontinuitetu lokaliteta od 16. stoljeća pa sve do 20. stoljeća.

Nismo mogli a da ne primijetimo problem nedovoljnog vrednovanja kulturne baštine, koji je na ovom lokalitetu vidljiv kao i na brojnim drugima. Mjesto na kojem su se kroz približno šest stoljeća oblikovale kulturne i vjerske vrijednosti našeg grada danas stoji kao svojevrsna “rupa” u tkivu grada.

Conclusion

HAREM DŽAMIJE HADŽI ALIJE KALINA

After a trail excavation at the archaeological site *Harem Kalin hadži Alijine džamije*, exact location of *mekteb* has been established, which was not known in spite of all current plans. It's position is located in the north part of a park's area. Some parts which are missing are destroyed by installing of telecommunication installations and by expanding a street with sidewalk (the assumption is that the continuation of *mekteb*'s walls could be found under sidewalk). However, dimensions and ground plan of the mosque could be reconstructed in spite of missing parts.

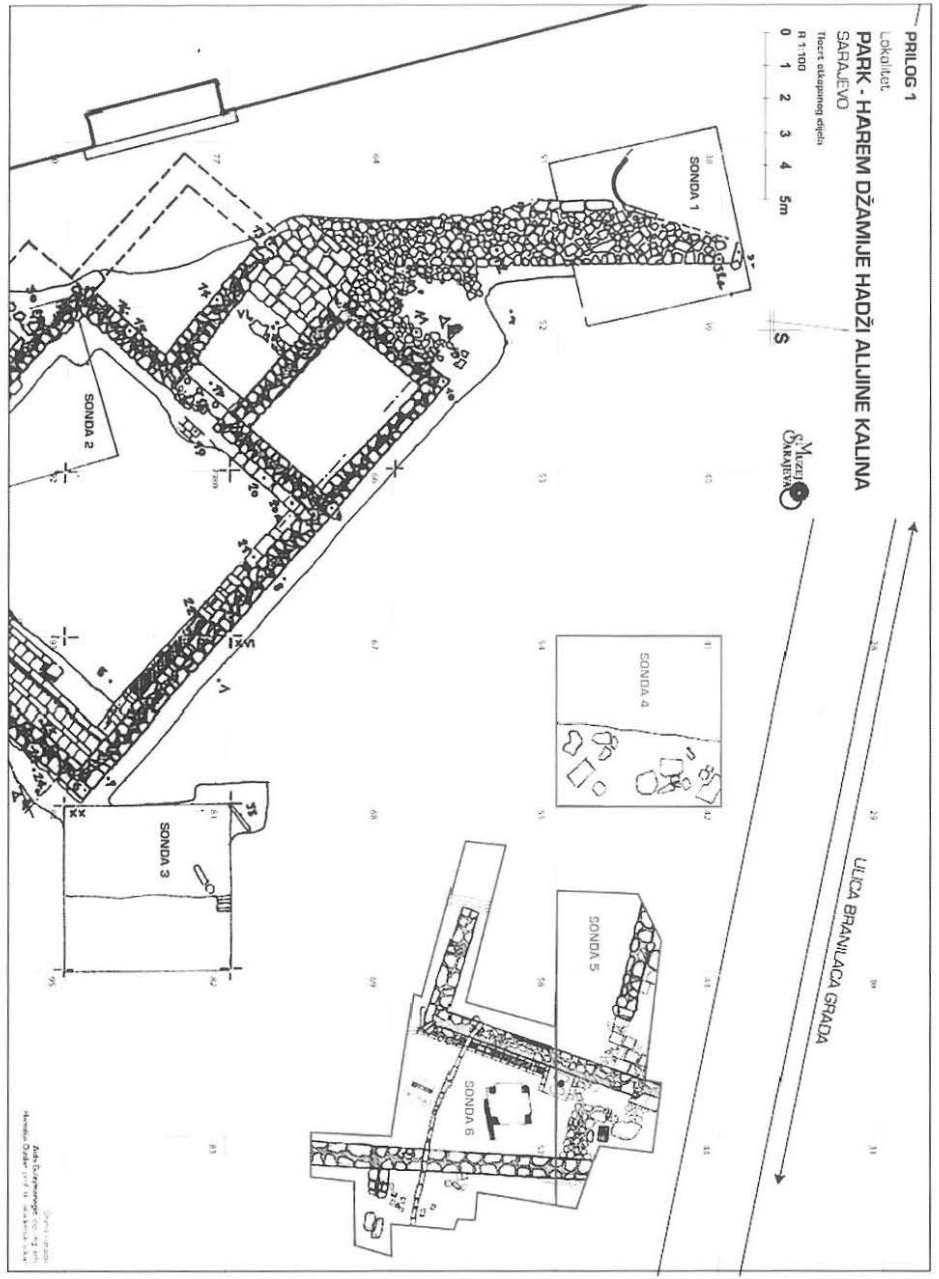
Beside the *mekteb*, we have to stress, that the location of toilettes also was found, on the place where the drinking fountain use to be, below which was planted a rose (the roots were found), also the former place of furnace and place of *gusulhane* (or smaller *hamamdžik*).

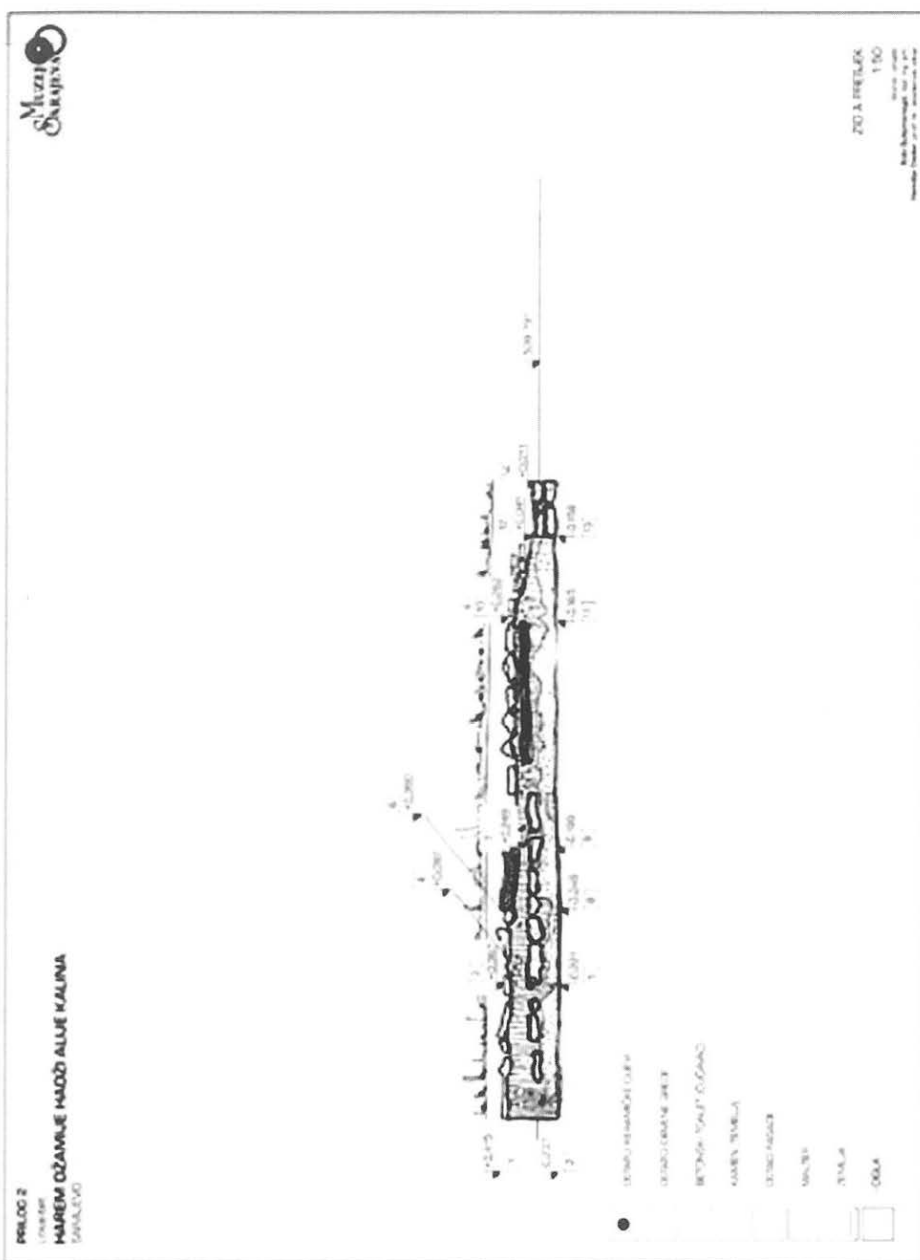
The site of mosque Hadži Alije Kalina is significant segment in reconstruction of life in today's Sarajevo. Also it has very important meaning in finding out and knowing life before and during the Austro-Hungarian period in this area, because it tell us about continuity of the site from the 16. to the 20. century.

Becoming aware of problem of insufficient value of cultural heritage which is present on numerous monuments, as well as on this site, this place on which was formed cultural and religious values during almost six centuries stands as typical „hole“ in the woof of the city.

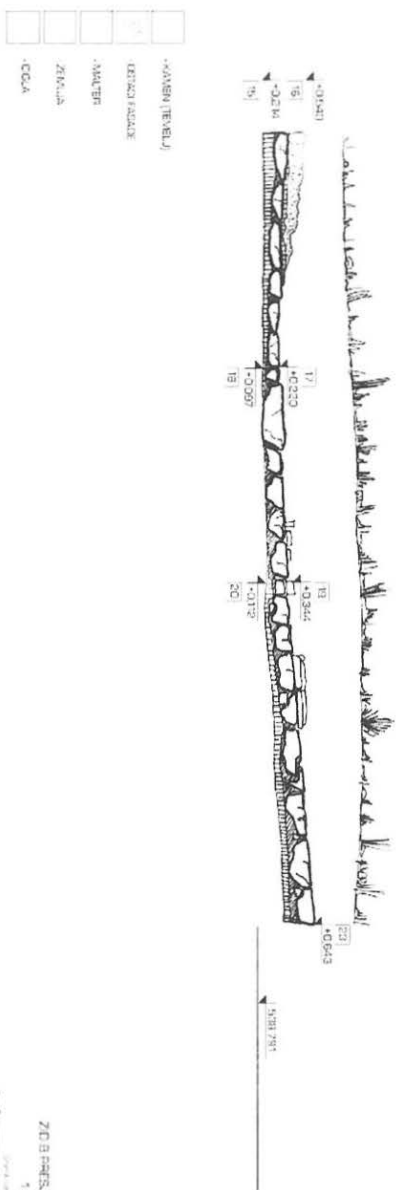
Literatura:

1. Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva - posebno izdanje, Sarajevo, 1973.
2. Zejnil Fajić, „Stanje sakralnih objekta u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog“, *Anali GHB*, knjiga VII-VIII, Sarajevo, 1982.
3. Kemura Sejfudin, „Sarajevske džamije i druge javne zgrade Turske dobi“, *GZM*, knjiga XXIII 1911, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1911.

PRILOG 3
Lokalitet
HAREM OZANILJE HADŽI ALIJE KALINA
SRBIJENGO

Arhitektonski biro
Mirza Avdić
ZD 3 PAPER, FK
1:50

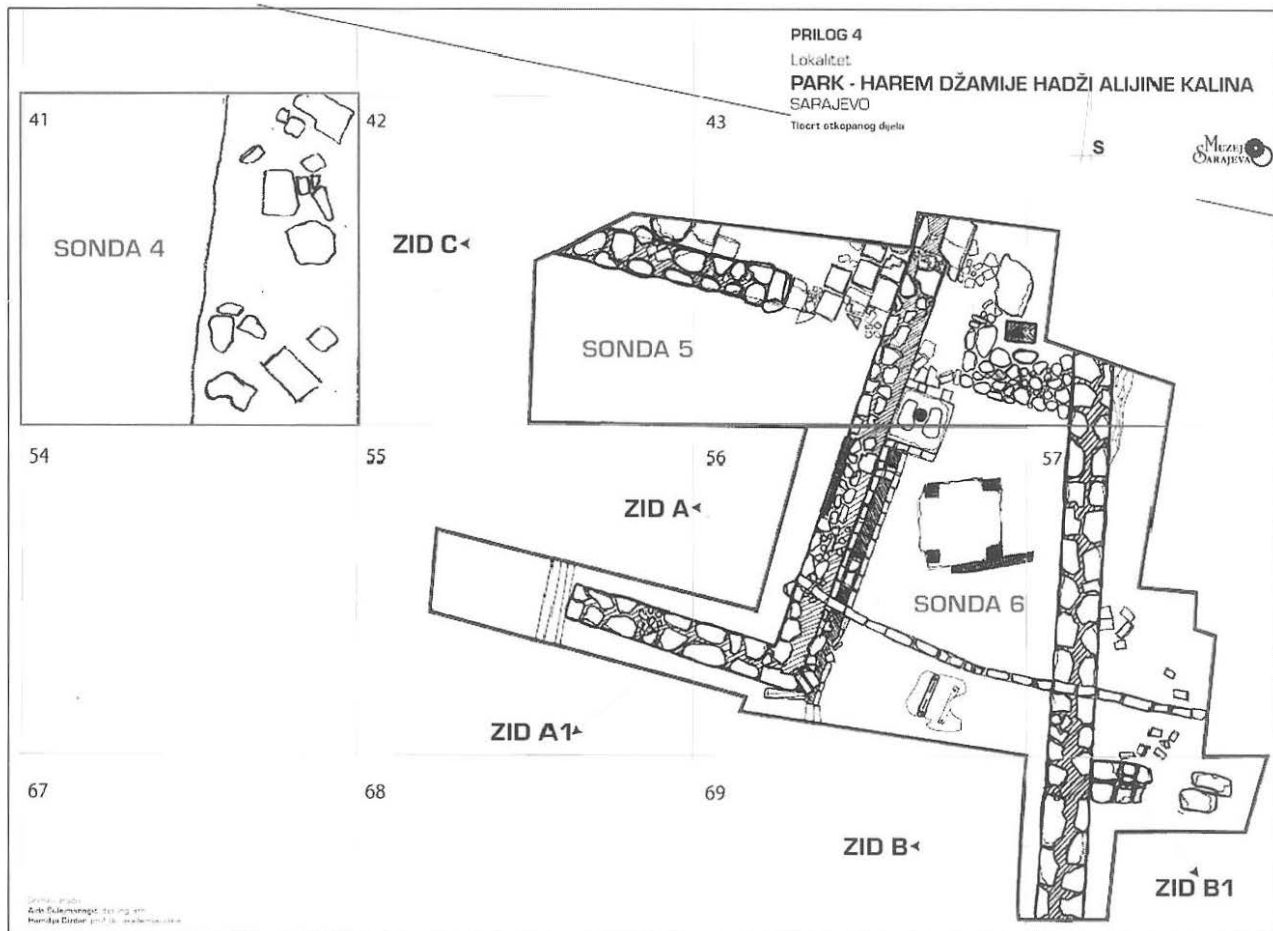

TABLA I

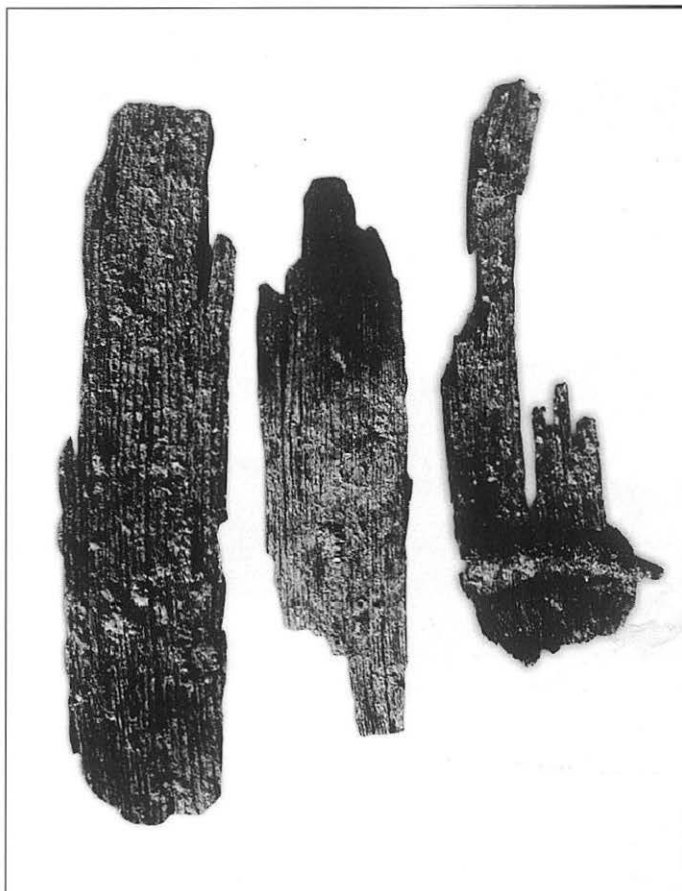
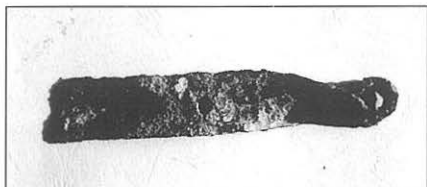
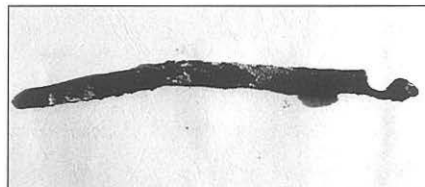

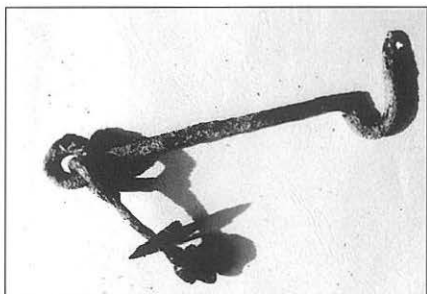
TABLA II

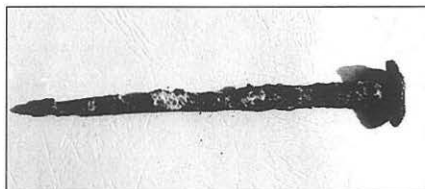
sl. 1

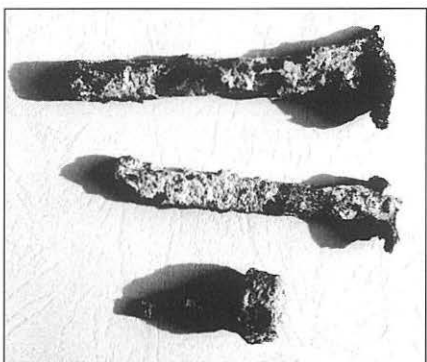
sl. 2

sl. 3

sl. 4

sl. 5

TABLA III

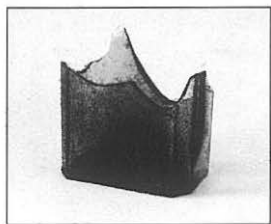

sl. 1

sl. 2

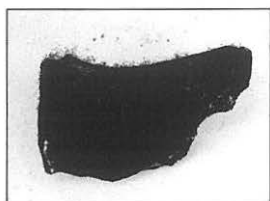
TABLA IV

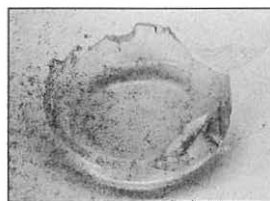
sl. 1

sl. 2

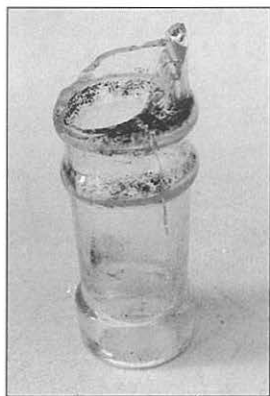

sl. 3

sl. 4

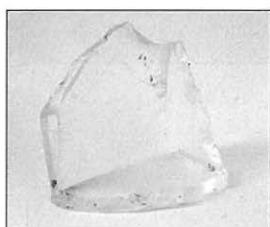
TABLA V

sl. 1

sl. 2

sl. 3

sl. 4

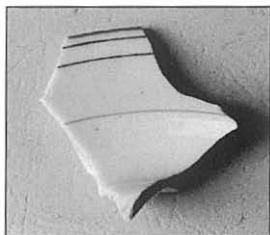

sl. 5

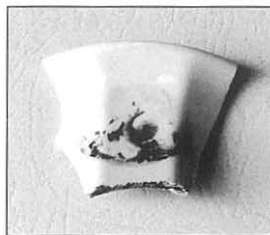

sl. 6

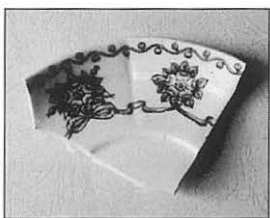
TABLA VI

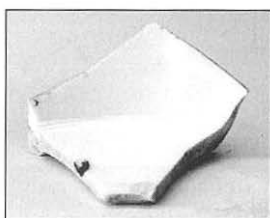
sl. 1

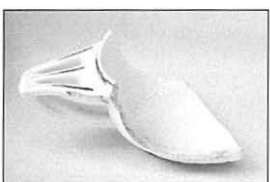
sl. 2

sl. 3

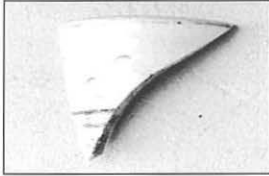

sl. 4

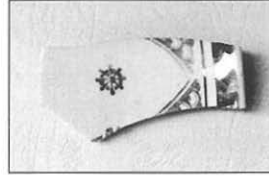

sl. 5

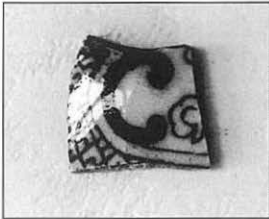
TABLA VII

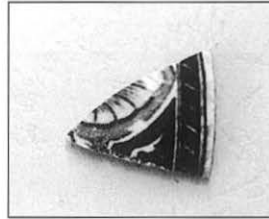
sl. 1

sl. 2

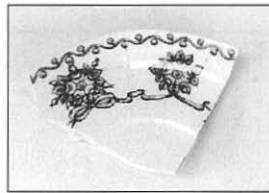
sl. 3

sl. 4

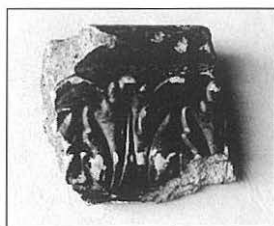

sl. 5

sl. 6

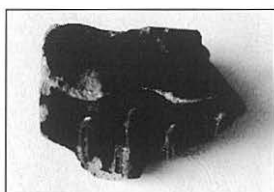
TABLA VIII

sl. 1

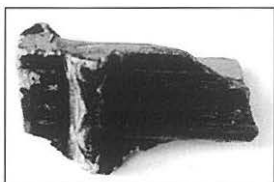
sl. 2

sl. 3

sl. 4

sl. 5

sl. 6

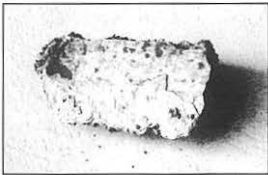
TABLA IX

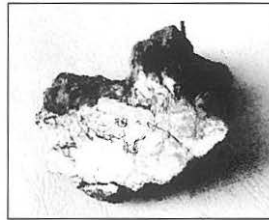
sl. 1

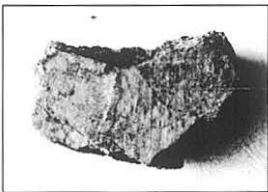
sl. 2

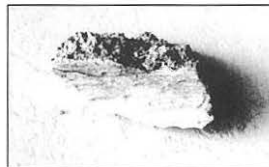
sl. 3

sl. 4

sl. 5

sl. 6

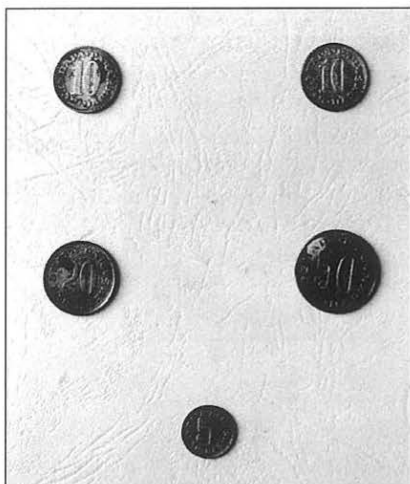
TABLA X

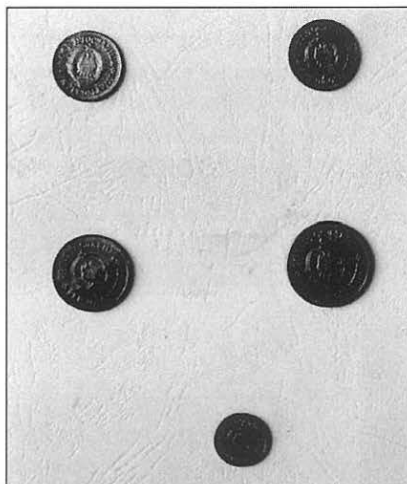
sl. 1

sl. 2

sl. 3

sl. 4

NEKROPOLA STEĆAKA GRAD, BABIN POTOK (GOSPODARSKA JEDINICA VUČIJA LUKA 12)

Abstrakt: Nedavno otkrivena nekropola stećaka smještena u neposrednoj blizini Babinog potoka, na području Kantona Sarajevo, datirana u XIII i XIV st. broji oko 70 različitih nadgrobnika, od kojih su neki obogaćeni skromnim, ali raznovrsnim plitkoreliefnim motivima. S adekvatnim raščišćavanjem terena postojeća nekropola sa manjim kamenolomom u neposrednoj blizini, dobiva mogućnost postajanja predmetom serioznije analize.

Gljučne riječi: brojnost, različitost u obradi, veličini i značaju, postojanje dvaju škola, plitkoreliefna dekoracija, kulturno – historijski značaj

Kao kulturno-umjetnički fenomen snjednjovjekovne Bosne i Hercegovine, stećci predstavljaju kompleksan problem koji obuhvata i predstavlja dosta široku naučnu oblast. Stećci, kao najbrojniji spomenici kulture svoga vremena, predstavljaju kamene nadgrobne spomenike raznovrsnih oblika, klesani i postavljeni širom ne samo Bosne i Hercegovine, nego i Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII pa do kraja XVI st. Istraživanje i dalje upoznavanje sa kulturom stećaka bi trebala biti jedna od prioritetnih djelatnosti službe zaštite, posebno ako se uzme u obzir činjenica da su stećci već čitavo jedno stoljeće prisutni u nauci, ali da se njima stručnjaci aktivnije zanimaju tek po završetku drugog svjetskog rata.

U proteklom periodu, mjeseca oktobra/novembra 2008. godine na području Kantona Sarajevo, općine Stari Grad, tačnije tzv. Babinom potoku otkrivena, evidentirana i valorizirana je iznimno značajna nekropola stećaka iz XIII i XIV st. Kako je riječ o novom, do sada neevidentiranom dobru, nezanemarivog kulturno – historijskog značaja i osobenosti, kako po

Sljemenjak sa postoljem i dvojni sljemenjak sa postoljem.

obrade, veličine i značaja. Ono što se odmah primjećuje jeste da je nekropola nastajala sukcesivno, da su stećci koji su smješteni istočnije starijeg datuma, a da su oni koji su se nastavljali na njih orijentirani u pravcu Z – I, novijeg datuma (pri tome ovo, naravno, nije bilo pravilo, jer su ugledni članovi zajednice ukopavani uvijek i samo uz najznačajnije ličnosti svoga bratstva, pa čak i ako ih dijeli nekoliko stotina godina).

Sanduci sa postoljem.

viti preciznu klasifikaciju i odrediti tačan broj sljemenjaka, sanduka, ploča i amorfni oblika, odnosno koliki broj njih je sa postoljem ili bez postolja,

svojoj brojnosti, tako i po specifičnosti obrade, klesarsko – zanatskim karakteristikama, nužno je istu dostojno prezentirati te ukazati na potrebu ali i dužnost stručnjaka da se studioznije pozabave pitanjima valorizacije i zaštite ovakavih kulturno – historijskih dragulja prošlosti.

Nekropola stećaka smještena u neposrednoj blizini stjenovitog terena poznatog pod nazivom Grad, u blizini tzv. Babinog potoka broji blizu 70 nadgrobnika različite

Svi su oni, uključujući i rake ispod njih, svojom dužinom orijentirani u pravcu Z – I. Pokojnik je, bez obzira na pol i uzrast, položen u raku, u ležećem položaju, na leđa, tako da mu je glava bila na zapadnoj a noge na istočnoj strani¹. Glava orijentacije je bila prividna sunčeva putanja, pri čemu se najviše gledalo na mjesto izlaska sunca. Stećci su postavljeni jedan do drugog, po bokovima, tj. paralelno po svojim dužinama.

Kako je nekropola bila u dosta zapuštenom stanju, obrasla u šumu i šiblje teško je bilo onda, ali i sada, sa sigurnošću utvrditi o kolikom broju njih se radi (ovo se posebno odnosi na mnoštvo amorfni oblika, koji se samo djelimično naziru). Još je teže napra-

¹ Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

te jasno precizirati da li je riječ o duplim, tj. dvojnim nadgrobnicima čije je jasno iščitavanje onemogućeno usljed specifične konfiguracija tla – kliznog terena.

Ako je suditi po monumentalnosti nekoliko izvanrednih primjera monolitnih kamenih gromada, s pravom se da konstatovati da je riječ o jednom izuzetno uticajnom bratstvu, velikoj porodičnoj zajednici na čijem čelu je bio ugledni poglavar, vojskovođa ili starješina pomenute zajednice.

Oblik stećka ovoga velikana slijedi oblik sljemenjaka sa postoljem. Iako na njemu nisu primijetni nikakvi ukrasi, plitkoreljefna obrada i uobičajeni repertoar ove vrste nadgrobnika, nije upitna činjenica da je upravo na ovom mjestu položeno tijelo najznačajnije osobe. U prilog tome ide i postojanje drugog para stećaka, odmah iznad njega, takođe sljemenjaka – dvojnog sa postoljem, koji je, najverovatnije, podignut za članove njegove porodice, možda suprugu i sina ili sina i nevjestu. Kao i kod većine dvojnih sljemenjaka sa postoljem, jedan stećak je znatno manjih dimenzija (155 x 91 x 34 cm) od donjeg, većeg (226 x 150 x 40 cm). Oblikovno, oni se međusobno ne razlikuju, iste su im krovne plohe i skošene stranice, ostavljene bez ukrasa ali impozantno tretirane.

Do ovog para postavljena je jedna velika ploča, dosta utonula. Teško je sa sigurnošću konstatovati zašto je ova jasno najvažnija tačka unutar cijele nekropole, mjesto predviđeno za ukop samo i isključivo velikana, ostavljeno prazno. Malo je vjerovatno da je na njega ikada i postavljen stećak jer nikakvi tragovi nisu pronađeni. Ono što možemo pretpostaviti jeste (s obzirom na postojanje ogromnih monolitnih kamenih blokova u neposrednoj blizini nekropole, tačnije iznad nje – spremnih na obradu i dalje dotjerivanje ali, na žalost, nikada realizovani) da je ova velika ploča trebala poslužiti kao postolje stećka neke, također, ugledne ličnosti. Ovakvo što potkrepljuje i činjenica da nije bilo neuobičajeno da čovjek još za vrijeme života razmišlja o obliku svoga nadgrobnika.

U ovom dijelu nekropole zabilježeni su najljepši primjeri nadgrobnika, od koji su dva čak i plastički tretirana. Na krovnoj plohi sanduka sa postoljem vidljiv je motiv polumjeseca i zvijezde, odnosno male rozetice.

Iako postoji nekoliko varijanti polumjeseca, ovaj ima srednju crtu, zbog čega izgleda da je dvostruk. Kao motiv, polumjesec je teritorijalno veoma rasprostranjen i uz rozetu spada među najbrojnije motive stećaka. Najviše se javlja na stećcima centralne i zapadne Bosne. Postoji nekoliko različitih tumačenja ovoga motiva. Jedno tumačenje se zasniva na tezi da polumjesec predstavlja božanstvo. Tako, naprimjer, kod Inda bog smrti stanuje

na polumjesecu². Polumjesec je simbol smrti, ali i simbol nade u čovjekovo uskrснуće.

Drugo kaže da mjesec predstavlja lađu svjetlosti koja plovi po nebu i prevozi duše pravednih na drugi svijet. To je ujedno i vjerovanje koje su preuzeli bogumili. Polumjesec je različito shvaćan i kao ukras, heraldička oznaka, i kao religijski simbol. Ta simboličnost je svakako religijskog, i to kršćanskog, a ne heretičkog karaktera³.

Zvijezda, s druge strane, spada među reljefne motive koji se najčešće javljaju. Po brojnem stanju odmah je iza mjeseca i krsta. Može imati četiri, pet, šest ili osam krakova. Zvijezda se najčešće javlja sa motivom polumjeseca. M. Heornes je smatrao da su zvijezde i mjesec amblemi grbova bosanske vlastele, a slično mišljenje je izrazio i A. Benac.

Izgled ovih motiva odaje ruku majstora – klesara. Premda ih je većina lijepo klesana, ovaj primjer pokazuje nešto slabiju obradu. Razlog za to je možda i uticaj zuba vremena, pretrpljeno oštećenje ili loša kvaliteta kamena, klimatski uticaj, atmosferilije i sl.

Na drugom stećku, sanduku sa postoljem, vidljiva je plitkoreljefna obrada gornje površine. Iznad glave pokojnika uklesan je motiv relativno kratkog mača sa krakovima riješenim u vidu malih loptastih završetaka, čime neodoljivo podsjeća na motiv grčkog krsta. Moguće je da su se u to doba u Bosni upotrebljavali i takvi mačevi, neka vrsta bodeža, ili noževa. Kao grupacija, mačevi nisu ni česta ni rijetka pojava. Javlja se u nešto više od 100 primjeraka. Rjeđe se javlja u centralnoj Bosni, a najviše u Hercegovini i Olovu. U srednjovjekovnoj Bosni mačevi su bili izuzetno cijenjeni, uglavnom uvoženi iz Dubrovnika, koji je bio najveći balkanski centar za proizvodnju oružja. Ali, mačevi su pravljani i u samoj Bosni (o tome govori i naziv sela Mačari).

Mač na stećku nema nikakvo sakralno značenje, on je simbol vlastelinskog statusa, a u krajnjoj liniji i simbol vlasti. Većina istraživača se slaže da su mačevi atributi vojnih i uglednih lica. D. Sergejevski je rekao da je mač u srednjem vijeku bio oznaka slobodnog čovjeka. P. Anđelić kaže da je mač od davnina oznaka ratnika, a da je u feudalizmu još i simbol plemstva, te važan faktor u organizaciji vojske s postankom konjice⁴.

Za izradu ovih stećaka korišten je kamen koji se mogao naći u blizini nekropole. Budući da je u neposrednoj blizini zabilježeno postojanje stje-

---

² Dž.K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Nolit, 2004.

³ James Hall, *Riječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.

⁴ Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

novitog terena, vrhova poznatih po nazivu Grad, najverovatnije je korišten kamen potekao upravo iz ovog, nazovimo kamenoloma. Grubi klesarski proces je već započinjao u kamenolomu, nakon što bi se načinio dublji usjek u stjenovitu površinu, ispunio vodom, koja bi usljed niskih temperatura i zaleđavanja napukla i time bila pogodnija, jednostavnija za fizičko odvajanje. Ono što je, također, zanimljivo jeste i upotrijebljena vrsta kamena. Riječ je o krečnjaku i kamenu nešto lošije strukture – muljevini, mekane i porozne strukture.

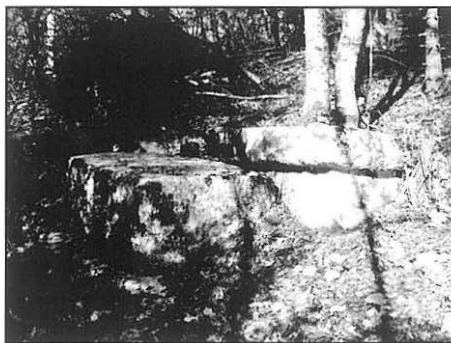
U sljedećoj fazi se prelazilo na finiju obradu stećaka – na stvaranje oblika koji se želio dobiti. Za prevoz su korišteni posebno napravljeni drveni plazovi, a kada je spomenik bio vrlo težak pristupalo se i guranju preko hrastovih oblica. U čitavom klesarskom postupku je veoma važan i alat koji se upotrebljava. U tu svrhu su korišteni željezni čekići i željezna špicasta dlijeta, zatim željezni i drveni klinovi, željezne i drvene poluge.

Po brojnosti su najzastupljeniji stećci u obliku sanduka sa postoljem, koji u izvijesnoj mjeri pokazuju viši stadij razvoja i transformacije stećaka u obliku ploča (ukupno 47 komada). Istovremeno su znak i rezultat sređenijih i stabilnijih društvenih odnosa. Dosta su grube obrade, ali djeluju imponozantno i bogato.

Kod većine je postolje homogeno sa glavnim dijelom spomenika. Nisu ni svi sljemenjaci i sanduci istog oblika, neki su niži, a neki, opet, viši (ukupno 6). Sanduk je klesan kao četverostrana prizma, oblikom vrlo sličan ploči iz koje se, najverovatnije, i razvio. Nekim sanducima su čeone i bočne strane neznatno skošene prema dolje, približnih dimenzija: dužina od 150 do 200 cm, širina od 70 do 150 cm i visina između 40 i 80 cm. Dimenzije sljemenjaka su slične dimenzijama sanduka, uz poneka odstupanja.

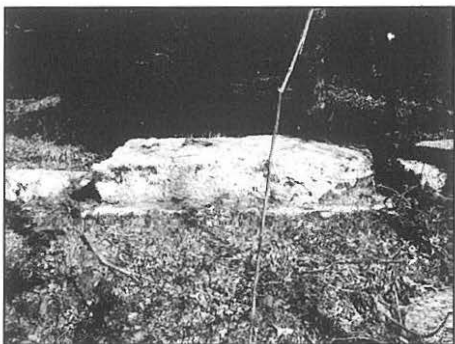
Sljemenjak sa postoljem.

Dva primjera sanduka sa postoljem.

Nekropola je specifična i po dimenzijama postojećih ploča, monumentalnih dimezija i obima, izvanredno uglačanih površina. Takvih ploča je zabilježeno 13, s dimenzijama koje variraju: 2,4 m x 1,55 m x 30 cm, 2 m x 1,20 m x 40 cm, 2,5 m x 1,30 m x 20 cm, itd., što će reći da se dužina kreće od 2 do 2,5 m širina od 1,15 do 1,55 m, a visina od 20 do 50 cm.

Posmatramo li ih tako mogli bismo reći da su na ovoj nekropoli zastupljena dva od postojeća tri oblika sljemenjaka – srednji i niski. Nemaju ni svi isti oblik rješenja krova, negdje je on strmiji, naglašeniji, dok je na drugima taj nagib dosta blaži. Ako je suditi po postojećim podacima da sljemenici sa postoljima zauzimaju oko 9% od ukupnog broja stećaka u Bosni, biva jasno da ova nekropola stećaka predstavlja neprocjenjivo kulturno – historijsko blago i nezanemarivo otkriće.

Sanduci sa postoljem i amforni oblici.

prelaznih tipova greblja. Ovi amorfni oblici se javljaju kroz čitav vremenski period stećaka, pa možemo reći da su i oni nastajali sukcesivno.

Uz stećke i između samih stećaka, primjećeni su i u zemlju zabiljeni komadi manjih neobrađenih kamenova koji su, ili zatvarali približno površinu iznad jedne rake, ili su, što je vjerovatnije, predstavljali jednu vrstu nadzemnih oznaka grobova siromašnijih ljudi, koji nisu mogli smoci toliko finansijskih sredstava da sebi za života osiguraju i plate troškove izrade stećka. Moćuje je da su prvobitno iznad njih postojali drveni nadgrobni spomenici koji su, vremenom, sasvim nestali. Ova druga pretpostavka je vjerovatnija iz razloga što je shema ovako postavljenih amorfni oblika takođe koncentrisana u pravcu Z – I, i što nisu postavljeni ni u kojem geometrijski preciziranom obliku.

Ne možemo reći ni da su prstenasto raspoređeni, niti kvadratično kao na nekim primjerima starijih muslimanskih, uglavnom

Dakle, ukupan broj stećaka iznosi oko 70, od čega na sanduke sa postoljem otpada najviše 47 njih, zatim ploča izrazito velikih dimenzija 13, sljemenjaka manjih i većih sa postoljem oko 6, te amorfnih oblika oko 15-tak. Ove podatke je nužno provjeriti jer postoji mogućnost da se utvrdi da je broj stećaka neznatno povećan, moguće je da su neki duboko utonuli, ili evidentirani kao amorfnih oblika, stećci bez postolja i sl.

Nekoliko primjera stećaka zastupljenih na ovoj nekropoli, pokazuju uglavnom jednake oblike i približne dimenzije sljemenjaka sa postoljima, sanduka sa postoljima i ploča:

- Sanduk sa postoljem (2,7 m x 45 cm x 1,25 m)
- Sanduk sa postoljem (1,87 m x 25 cm x 80 cm)
- Mali sanduk sa postoljem (1 m x 60 cm x 35 cm)
- Velika ploča sa postoljem (2,40 m x 1,55 m x 40 cm)
- Velika ploča sa postoljem (2 m x 1,20 m x 40 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,80 m x 78 cm x 70 cm)
- Dupli sanduk sa postoljem; manji (1,55 m x 90 cm x 35 cm)
veći (2,25 m x 1,50 m x 40 cm)
postolje (2 m x 80 cm x 40 cm)
- Veliki sljemenjak sa postoljem (1,95 m x 1,20 m x 1,50 m)
- Dvojni sljemenjak sa postoljem; manji (1,73 m x 86 cm x 60 cm)
veći (2 m x 1 m x 63 cm)
- Sljemenjak sa postoljem (1,62 m x 70 cm x 83 cm)
- Velika ploča s motivom polumjeseca (2,5 m x 1,30 m x 20 cm)
- Sanduk sa postoljem s motivom mača (1,82 m x 95 cm x 65 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,85 m x 95 cm x 78 cm)
- Sljemenjak sa postoljem (1,70 m x 1,5 m x 70 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,95 m x 1,17 m x 55 cm)
- Sanduk sa postoljem (1,78 m x 80 cm x 50 cm)

Ono po čemu je ova nekropola još specifična jeste i način obrade kamena, naime pojedini primjeri stećaka pokazuju prisustvo dvaju škola, odnosno dvaju stilskih pravaca. Budući da ovaj prostor Vučije Luke, koji se nalazi na području općine Stari Grad, graniči sa općinom Ilijaš, biva posve opravdano i jasno prisustvo majstora ilijaško-olovske klesarske škole, koje su, vjerovatno, neki od imućnijih pojedinaca mogli angažirati na obradi stećaka. Oštri, izvanredno glatki na dodir, s postupnim sužavanjem prema donjoj bazi, na takav način da je sanduk skošen, gotovo i sužen, bez sumnje, odaje ruku ilijaškog majstora.

Iako za to ne postoje sasvim sigurni argumenti, stećci ostavljeni bez ukrasa, s ponešto amorfnih oblika, bez natpisa, predstavljaju naše najstarije stećke. Ali budući da je prisutan i veliki broj sljemenjaka i sanduka sa postoljem možemo konstatovati da je nekropola nastala između XIII i XIV stoljeća.

Zbog toga, kako vidimo prepoznatljivog i vrijednog kulturno-historijskog značaja prezentiranih stećaka, nekropolu je neophodno što prije učiniti pristupačnom, raščistiti je i zaštititi, na takav način da se i okolni prostor urediti, čime bi se ambijentalne karakteristike uže i šire lokacije istakle onako kako im dolikuje, uključujući i onu prirodnu. Osim toga mjesto poznato pod nazivom Grad, mogući arheološki lokalitet – najvjerovatnije srednjovjekovni grad (o čemu svjedoče i kamenom popločane stazice i vrlo oskudni građevni podaci) predstavlja još jedan od dodatnih podstreka i razloga za daljnjom afirmacijom lokaliteta.

Pored toga poznato je da je izbor lokacija za osnivanje grobalja sa stećcima ovisio o nekoliko faktora. Najprije je vođeno računa da to ne bude daleko od ondašnjih naselja i puteva, te da se u blizini nalazi kamenolom. Tako, skoro po pravilu, stećci leže na uzvišenjima, na obalama rijeka (ili u njihovoj neposrednoj blizini – kako je ovdje slučaj), ili na onim mjestima sa kojih je omogućen dobar pogled okolnog zemljišta. Prolaznik mora obratiti na njih pažnju, jer je time uspomena osigurana (A. Benac)⁵.

Rezime

NEKROPOLA STEĆAKA GRAD, BABIN POTOK (GOSPODARSKA JEDINICA VUČIJA LUKA 12)

Nedavno otkrivena nekropola stećaka locirana na području Kantona Sarajevo, općini Stari Grad (Babin potok) registrirana i valorizirana je kao iznimno značajna nekropola stećaka, čiji se oblici svrstavaju u vremenski period XIII i XIV st. Nekropola broji oko 70 nadgrobnika različite obrade, veličine i značaja. Po brojnosti najzastupljeniji su sanduci sa postoljem, oko 47 komada, zatim 13 ploča izrazito velikih dimenzija, 6 manjih i većih sljemenjaka sa postoljem, te oko 15 amorfnih oblika. Stećci su orijentisani u pravcu Z-I, pozicionirani tako da su poredani, gusto zbijeni jedan do drugoga u paralelnim redovima. Dva stećka su i dekorativno plastički obrađena. Na njima su uklesani plitkoreljefni motivi polumjeseca i zvijezde, odnosno

---

⁵ Šefik Bešliagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.

male rozetice i relativno kratkog mača sa krakovima riješenim u vidu malih loptastih završetaka.

S obzirom da je nekropola locirana u neposrednoj blizini stjenovitog lokaliteta poznatog pod nazivom Grad, stećci su izrađeni od dvaju različitih vrsta kamena – krečnjaka i muljevine. Nekropola je također specifična i po tehnici, načinu obrade kamena, ukazujući na prisutnost dvaju škola, ili barem uticaj ilijaško-olovske klesarske škole, promatrajući oblik zaoštrenih stranica sanduka i sljemenjaka što se snažno sužavaju prema dolje, prema postolju stećka. Također su zanimljivi i primjeri dvojnih sljemenjaka i sanduka sa postoljem, kao i bogati amorfni oblici. Afirmacija i analiza individualnih primjera stećaka predstavlja samo jedan od koraka u daljoj evaluaciji, valorizaciji i publikaciji ovih neprocjenjivih artefakata od enormnog značaja za nase kulturno-historijsko značenje.

Rezime

NECROPOLIS WITH STEĆAK TOMBSTONES, GRAD, BABIN BROOK (VUČIJA LUKA FARMING UNIT)

The recently discovered necropolis of tombstones in the Sarajevo Canton, the Municipality of Stari Grad (Babin Potok) was registered and assessed as an exceptionally significant necropolis of tombstones dating back from the 13th and 14th century.

There are about 70 tombstones in the necropolis of different finishing, size and significance. In terms of numbers, most are chest-shaped with pedestal, total of 47 pieces, then large stelae – 13 pieces, ridge-shaped ones with pedestal – 6 pieces, and a there's a number of the amorphous-shaped. The tombstones are facing WE, positioned one next to another, side by side, i.e. longer side walls parallel. Two of the tombstones are also decorated in plastic. On them, there are discernible surface relief motifs of crescent (large stele) and a sword (chest with pedestal). Considering that the necropolis is located in the immediate vicinity of the rocky terrain known as Grad, they were made of the stone originating from this very so-to-say quarry (limestone and mud). The Necropolis is also specific for its methods of stone decoration, indicating the presence of two schools, or at least the influence of geographical proximity of Ilijaš – Olovo School, sharp edges, gradual narrowing down towards the lower base. Also interesting are the examples of the tombstones with the pedestal – ridge-shaped and the chest-shaped ones, as well as the smaller tombstones.

Affirmation and the analysis of individual examples of tombstones in this necropolis is only one, the first step in the further evaluation, valorization and publication of this asset of invaluable importance for our cultural - historic heritage.

Literatura:

1. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III tom, Sarajevo, 1988.
2. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV Zagreb MCMLXIV, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda
3. James Hall, *Riječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
4. Dž.K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Nolit, 2004.
5. Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
6. Šefik Bešliagić, "Proučavanje i zaštita stećaka", *Naše starine*
7. Šefik Bešliagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.

TRAGOM STARIJIH DATIRANIH SARAJEVSKIH NIŠANA

Abstrakt: Sarajevska muslimanska groblja 15/16-20. stoljeća predstavljaju spomenike visoke kulturno-historijske, dokumentarne, umjetničke, misaono-filozofske i pejzažno-ambijentalne vrijednosti. Dva starija sarajevska uzglavna muška "ušćupska" datirana nišana (16. stoljeće) iz harema džamije u Žagrićima kao značajni spomenici pokretne kulturno-historijske baštine sačuvana su od ratnih razaranja 1992-95. godine i danas se nalaze u Muzeju Sarajeva.

Ključne riječi: Stariji datirani sarajevski nišani, skopski import, visoka kulturno-historijska vrijednost

Stara sarajevska muslimanska groblja imaju veliki dokumentarni značaj budući da svjedoče kulturno-historijske, ekonomske i društvene prilike tokom petostoljetnog urbanog razvoja grada. Često su nastajala uz hrišćanske nekropole poštivajući tradicionalnu kulturu sahranjivanja predaka, te stoljetni zajednički život multikonfesionalnog stanovništva. Nastajući usred života, u naseljima, u baščama kuća, haremima džamija, na istaknutim mjestima (uzvišenjima, brežuljcima) ona imaju islamsku misaono-filozofsku vrijednost. Naime, svojom sugestivnom vizurom stalno podsjećaju žive na prolaznost života i trajnu vrijednost činjenja islamskih vjerskih dužnosti koje su od univerzalnog značaja, kako za pojedinca tako i, šire gledajući, za cjelokupno čovječanstvo. Osim toga stapajući se sa prirodom u skladnu sintezu imaju značajnu i pejzažno-ambijentalnu vrijednost.

Islamski nadgrobni spomenik, nišan (*nišan* - perz. *biljeg, znak*) je prolazeći kroz svoje historijske razvojne faze od 15./16. stoljeća (od metamorfoze stećaka u nišan pa nadalje poprimajući autentičan islamski karakter) sve

do danas, mijenjao oblik i likovne karakteristike. Muslimanska groblja stoga predstavljaju prvorazredne spomenike za izučavanje: historije, arheologije, etnologije, sociologije, ekonomije, sepulkralne arhitekture, klesarskih škola, lingvistike, epigrafske i kaligrafske umjetnosti te razvoj naučne i pjesničke misli umrlih Bošnjaka, intelektualaca tu ukopanih.

AUTENTIČNA LOKACIJA

Džamija u Žagrićima

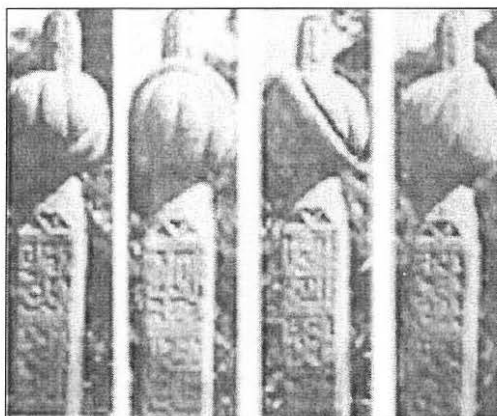
U haremu džamije u Žagrićima, za koju do danas nema poznatih sačuvanih pisanih dokumenata koji dokumentuju ko i kada ju je podigao, do početka srpsko-crnogorske agresije na Sarajevo 1992.-1995. godine nalazila su se dva datirana uzglavna muška nišana iz 1544. godine (16. st.) visoke starosne, kulturno-historijske, dokumentarne i umjetničke vrijednosti. Naselje Žagrići je staro naselje na jugozapadnoj periferiji Sarajeva koje prema podacima historičara Vladislava Skarića vuče porijeklo iz predturskog doba. Prema tome i sama istoimena ulica potječe iz srednjeg vijeka. Kako se upravo tu nalazi i istoimena džamija iz 1544. godine postoji mogućnost da je džamija (i mahala oko nje) nazvana po imenu svog vakifa (osnivača) tako da se u

narodu oduvijek zvala imenom “džamija i mahala u Žagrićima”. Najstariji poznati izvor u kojem se spominje ime Žagrić je popis priložnika Staroj crkvi u Sarajevu iz 1682. godine u kojem se navodi: “Milutin iz Žagrića”.

Ovi sarajevski nišani dokumentuju starosnu vrijednost i mezarja u haremu džamije i same džamije.

OPIS NIŠANA

Nišani su uzglavni muški, od kojih je jedan s turbanom na prevoj preko istaknutije mudževeze, a drugi je s odbijenim završnim dijelom (vjerojatno je i on bio s identičnim turbanom). Od skopaljskog su mramora i predstavljaju rijetke “ušćupske”¹ nišane kojih u Sarajevu nema još mnogo na terenu. Imaju uklesane kratke prozne tekstove epitafa na arapskom jeziku s godinom 1554.

sl. 1

Nišan s turbanom visine 90 cm i osnovice 10 x 10 cm (sl. 1.) ima epitaf na arapskom jeziku uklesan na sve četiri strane u osam četvornih polja pisan dželi-nesh pismom koji glasi:

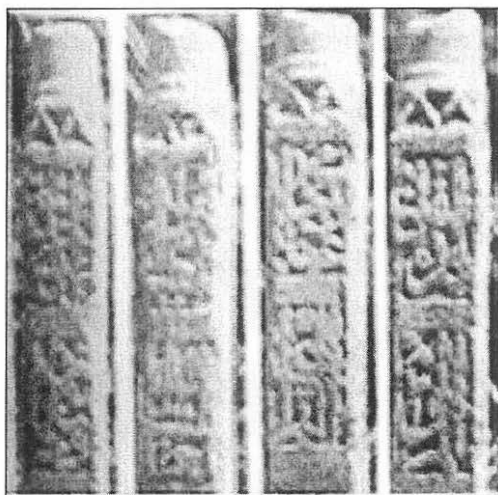
¹ Nišani iz 16. st. manjih dimenzija visine od 0,50 cm do 1 m kvadratne osnove 12-15 cm izrađeni od kristalnog mramora iz Arandelovca kod Skoplja (Uskop) među kojima uzglavni muški nišani imaju precizno isklesane turbane a ženski ukrašene kape s epitafom u prozi gotovo uvijek na arapskom jeziku isklesanim na sve četiri strane nišana u kvadratnim poljima, gotovo identične stilizacije, predstavljaju nišane skopske provenijencije. Kod nas su poznati pod imenom *ušćupski nišani*. Nišani iz 16. st. i početka 17. st. domaće provenijencije također izvedeni u islamsko-osmanskoj formi kao i uščupski su većih dimenzija, i gotovo redovno bez epitafa.

قد انتقل المرحوم
الراجى الى رحمة الله
تعالى صالح بن محمد
سنة احدى وخمسين
وتسعمائة

U prijevodu glasi:

*Preselio se u vječnost Salih, sin Muhamedov,
potreban milosti uzvišenog Boga. Godine de-
vetstotina pedeset i prve.*

(1544/45)²

sl. 2

Nišan bez turbana visine 80 cm i osnovice 10x10 cm (sl. 2.) ima epitaf na arapskom jeziku uklesan na sve četiri strane, pisan dželi-nesh pismom u osam četvornih polja, koji glasi:

² Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika BiH*, Knjiga 1, Sarajevo, 1974, str. 202-203.

قد انتقل المرحوم
عباس بن محمد
الراجي الى رحمة الله
تعالى سنة احدى
وخمسين وتسعمائة

U prijevodu glasi:

*Preselio se u vječnost Abas, sin Muhamedov,
potreban milosti uzvišenog Boga. Godine de-
vet stotina pedeset i prve.*

(1544/45).³

VALORIZACIJA NIŠANA

Na osnovu njihove oblikovnosti i epitafa s tarihom (951 po hidžri /1544/45 n.e.) zaključuje se njihova starost. Turban u gužve s prevojem preko, ukazuje na to da je umrli bio ugledniji trgovac ili zanatlija. Drugi nišan nema završnog dijela, ali se na osnovu iste stilske karakteristike pisanja epitafa, istih cik-cak linija pri vrhu kao kod prvog nišana može zaključiti da je umrli, također, bio ugledna ličnost. Iz sadržaja njihovih epitafa se vidi kako su se umrli zvali i kada su umrli, te da su, možda, bili braća.

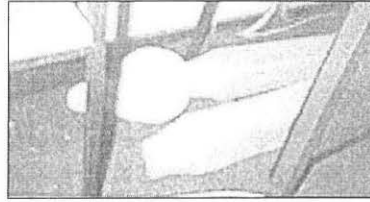
Na osnovu starosne vrijednosti (16. st.) nišana, njihove kulturno-historijske i dokumentarne vrijednosti, te umjetničke, likovne, epigrafske i kaligrafske vrijednosti predstavljaju spomenike prve (I) spomeničke kategorije.

PREMJEŠTANJE NIŠANA S AUTENTIČNE LOKACIJE RADI NJIHOVE ZAŠTITE

Nišani su “preživjeli” četiri stotine godina burne historije Sarajeva za vrijeme koje su se vodili mnogi ratovi i pobune i dešavali požari, bombardovanja, razaranja.

Interesantan je put koji su prošli na spašavanju u novijem periodu njihove historije tokom agresije 1992.-1995. godine na Sarajevo (i Bosnu i Hercegovinu) kada se dešavao brutalni genocid i kulturocid.

³ Isto.

sl. 3

Po kazivanju rahmetli hafiza Mahmuda Traljića, čuvenog bosanskog enciklopediste, ova dva nišana je od granatiranja spasio stari Sarajlija, Skaka ef. izmještajući ih iz harema džamije u Žagrićima. Pohranjeni su bili izvjesno vrijeme u depou Kuršumlije medrese (pretpostavlja se do 1998. godine) odakle su kasnije prebačeni u jednu kućicu na vakufskom zemljištu Ahmed ef. Tabakovića na Čolinoj kapi koja je u vlasništvu Medžlisa islamske zajednice. Obilaskom terena na Jarčedolima nišani su izuzeti iz depoa 15. 05. 2001. godine uz pomoć starog sarajlije Hende Šakira, i otpremljeni u Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. Nišani su dobro očuvani, neoštećeni (sl. 3.). Budući da se bližilo otvorenje Bošnjackog instituta 24. 05. 2001. godine, Zavod je tim povodom predložio da se izlože u auli Instituta kao stalni eksponati. Na kraju je odlučeno da se nišani predaju Muzeju Sarajeva. Kada je Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, oktobra 2006. godine preselio u novu zgradu zajedno s Muzejem grada Sarajeva, nišani su predati Muzeju u njegovu arheološku zbirku kao vrijedni dokumenti bogate pokretne baštine koja svjedoči o jednom interesantnom segmentu sepulkralnog naslijeđa i jednog dijela kulturno-historijskog identiteta Sarajeva i BiH.

Rezime

TRAGOM STARIJIH DATIRANIH SARAJEVSKIH NIŠANA

Sarajevski nišani kao osnovni elementi islamske nadgrobne arhitekture (15/16-20. st.) svjedoče o kulturno-historijskim i socijalno-ekonomskim prilikama tokom petostoljetne bogate prošlosti Sarajeva. Dva starija datirana sarajevska muška uzglavna "ušćupska" nišana (16. st.) koja se danas nalaze u Muzeju Sarajeva, izuzetno su vrijedni spomenici koji dokumentuju: starost džamije u Žagrićima u čijem haremu je bila njihova autentična

lokacija (16. st.), dio socijalno-ekonomske strukture stanovništva (označavaju mezarove uglednijih zanatlija i trgovaca), postojanje stranog importa (skopskog) prilikom izrade nišana u 16. st. Osim toga, izvor su za proučavanje historije, etnologije, sociologije, ekonomije, arheologije, klesarskih škola te umjetnosti epigrafike, kaligrafije i likovne umjetnosti.

Resume

SARAJEVO'S THE OLDER
DATED TOMBSTONES

Sarajevo's islamic tombstones "nišans", an elementary parts of islamic sepulchral (tombstone) architecture (15/16-20. st.), bear witness to cultural-historical and social-economic tendencies of Sarajevo's turbulent 500-year-old history. The older Sarajevo's two islamic "ušćupski" head part of male *nišans* dated from 16. century, very important cultural monuments, was located at courtyard of mosque at Žagrići as authentic location from which replaced at Sarajevo Museum after aggression 1992-95. These *nišans* documents oldness mosque at Žagrići (16.ct.), part of social-economic structure of Sarajevo's inhabitants (they represents tombs of distinguished dead craftsmen and merchants) and existing of foreign import of *nišan's* carving workshop during 16.century. They represent the first -class tombstones for study in history, ethnology, sociology, economy, archeology, sepulchral architecture, carving schools, linguistics, epigraphs and calligraphic art and fine arts.

Literatura:

1. Bejtić Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo, 1973.
2. Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeda Sarajevo.
3. Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika BiH*, knjiga 1, Sarajevo, 1974.

MUAMER FAZLIĆ

ODBRANA SARAJEVA 1878. GODINE

Abstrakt: Prvi i osnovni prioritet Austro-Ugarske je bio da se zauzme grad Sarajevo jer bi tad pala i cijela Bosna. Na prijedlog koji su dobile Sarajlije iz Carigrada pokušali su zaustaviti napad odlaskom u Zenicu, kod Generala Josipa Brauna Filipovića. Na to su dobili odgovor da ne smiju pucati, jer će austrougarska vojska, u protivnom, najstrožije postupiti. Jedino što su mogli uraditi jeste da pokušaju zaustaviti neprijatelja u okolini Sarajeva. Nažalost, nisu uspjeli ni kod Kaknja, ni kod Visokog, ni kod Klokota. Branioci Sarajeva izvršili su 18. avgusta 1878. godine posljednje pripreme pred sami napad. Borba za Sarajevo počela je u pet sati ujutro, a završila poslijepodne oko četiri. Borba je trajala četrnaest sati. Neprijatelj je imao mnogo više vojske i bolju tehniku. Nakon nekoliko sati borbe prve linije su pale, i to na Vracima, Gorici, Pašinom brdu, Debelom brdu i drugim okolnim brdima. Branioci su se povukli prema unutrašnjosti gdje su se nastavile ulične borbe. Austrougarska vojska ubijala je sve što joj se našlo na putu, majke sa djecom, trudnice i obične građane. Za vrijeme bitke veći dio Sarajeva zahvatio je požar, tako da su mnoge mahale izgorjele. Poznate su bitke kod Ali-pašine džamije, kod džamije Magribije, na Gorici kao i mnoge druge. Neprijatelj je proslavio pobjedu 101-im pucnjem iz topa i svirkom.

Ključne riječi: Sarajevo, Austro-Ugarska, Bosna, odbrana, domovina, bosanska vojska, branioci, borbe, žene, djeca, herojstvo.

UVOD

Sarajevo je grad kojeg su osnovale Osmanlije u drugoj polovini XV stoljeća. On je bio veoma važno uporište za nova osmanska osvajanja u Evropi. Ovo je grad koji je imao veliki značaj zbog samog geografskog smje-

štaja. Nalazio se na rubu kotline Sarajevskog polja i bio je otvoren samo prema sjeveru. Sarajevo se veoma brzo razvijalo i već u XVI stoljeću zauzimalo je teritorij koji se nije znatno izmijenio do Austro-Ugarske okupacije. Nakon velikog uspona koje je Sarajevo doživjelo za vrijeme Osmanskog carstva došlo je do stagnacije u razvoju grada. Ovaj grad je kroz dva stoljeća zaostajao u razvoju tako da je gubio svoj nekadašnji sjaj.

No tek je u doba reformi izgledalo da će ta vjekovna stagnacija biti nadvladana. Uklonjena je tako što su se u gradu počeli stvarati uslovi za razvitak. Od oktobra 1850. godine Sarajevo je ponovno sjedište namjesnika Bosanskog vilajeta, sa gradskim teritorijem koji je bio proširen i koji je bio kao posebno upravno područje. Ali sam kraj 400-godišnje osmanske vladavine je nastupio prije nego su te promjene bile vidno izražene u ovom gradu. Većinski dio stanovništva ovog grada bio je netrpeljiv prema centralističkim težnjama Carigrada.

Austro-Ugarska se na svaki mogući način borila za osvajanje Sarajeva kao Bosne i Hercegovine. To, očigledno, možemo vidjeti kroz članove Berlinskog kongresa, Sanstefanskog ugovora i Carigradse konvencije.

Razlozi zbog kojih se Austro-Ugarska zalagala za ovo područje su slijedeći:

1. Poduzimanje velikog koraka u ekonomskoj i političkoj ekspanziji prema jugoistoku;
2. Sprečavanje nastanka velike Slovenske države sa južnim granicama;
3. Osiguravanje kapitala u pogledu prirodnih bogatstava i privrednog potencijala.

Ali, dok su se evropske zemlje dogovarale kako da revidiraju jednostrano izdiktirane uvjete Sanstefanskog mirovnog ugovora od strane Rusije, pri čemu su pogažena sva tajna dogovaranja sa Austro-Ugarskom u vezi sa Bosnom, u Bosni dolazi do ljutnje na Portu zbog toga što se složila da jedan dio Bosne i Hercegovine prema potpisanom ugovoru pripada Srbiji i Crnoj Gori. Rezultat toga je formiranje Narodnog odbora, 5. juna 1878. godine – nakon Narodnog zbora u Carevoj džamiji kojeg je sazvala ulema, 11. aprila 1878. godine. Odbor je imenovao Narodnu skupštinu, u prvo vrijeme sastavljeno od 32 člana, od kojih je iz Sarajeva bilo 20 i to 12 muslimana, 5 pravostavaca, 2 katolika i jednog Jevreja, a iz unutrašnjosti svaki okrug je trebao birati po jednog muslimana i hrišćanina. U organiziranju naroda posebno su se isticali Muhamed ef. Hadžijamaković (1815. – 1878.), duhovni vođa cijelog pokreta, šejh i muderris Gazihusrevbegovog Hanikaha i vrlo

energični i uticajni Kaukčija Abdulah ef. (1820. – 1878.), dugogodišnji imam Begove džamije u Sarajevu. Prije toga, sarajevska ulema je napisala i uputila Porti jednu Ittifaknamu – adresu, koju je potpisalo mnogo muslimana, u kojoj je traženo da se provede odluka o autonomiji Bosne i u kojoj se ističe da će Bosanci zajednički braniti svoju zemlju, bez obzira na vjersku pripadnost. Već tada je odbačen turski jezik i počela je isključiva upotreba bosanskog jezika.

PRIPREME ZA ODBRANU SARAJEVA

Na vijest da je Austro-Ugarska dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, 4. jula 1878. godine, navečer, u Begovoj džamiji okupilo se izuzetno mnogo uzbuđenih ljudi i tu je, mimo običaja, održan i politički skup na kome su govorili i Kaukčija i Hadžijamaković. Sutradan je čaršija bila zatvorena, a mnogo je ljudi došlo na isto mjesto očekujući neku odluku. Tada ispred mase istupa Salih Vilajetović - hadži Lojo, fanatik, konzervativac i radikal, koji poziva narod na pobunu protiv osmanske vlasti i protjerivanje austrougarskog konzula, s čime se uzbuđena masa složila, te je nastupila logika i vladavine ulice. Sarajevski događaji i pobuna prenijeli su se i u druge gradove Bosne. Sa posljednjim Portinim pašom u Bosni, Hafiz-pašom stigao je i pljevljanski muftija Mehmed Nuruddin Vehbi ef. Šemsekadić (1827. – 1887.), vrlo obrazovan, ugledan, odličan orator i strateg koji će postati jedan od glavnih vođa Pokreta. Potpisane odluke Berlinskog kongresa odjeknule su u Bosni kao surova stvarnost. Bošnjaci su tada tvrdili da je Bosna njihov vatan (domovina) i da sultan može dati Stambol, a ne Bosnu. Narodni odbor otpočinje pripreme za otpor naroda okupaciji. Već 27. jula dolazi do masovnih demonstracija u Sarajevu, a demonstranti su tražili odlazak osmanskih vojnika na čelu sa valijom iz Bosne. Narednog dana, 28. jula 1878. godine, valija i njegov pomoćnik su podnijeli ostavke, a vođe Pokreta su održali skup i aklamacijom izabrali Narodnu vlast. Civilni poslovi su povjereni Hafiz-paši, a vojni Šmail-begu Selmanoviću i Muhamedu ef. Hadžijamakoviću. Tako se, nakon 415 godina, završila osmanska vladavina u Bosni. Na ove događaje u Bosni, Austro-Ugarska je odlučila vojnom silom srušiti otpor okupacije. Za komadanta habzburške vojske za Bosansku ekspediciju imenovan je Josip Filipović. Prije same vojne ekspedicije Generalna komanda u Zagrebu i general Josip Filipović imali su kompletirane podatke o bosanskim cestama, prelazima, telegrafskim linijama, utvrdama i gradovima, kao i podatke o stanovništvu, njegovoj nacionalnoj i socijalnoj strukturi i raspoloženju. Tačno se računalo da kršćani, posebno katolici,

neće pružati otpor. Austrijski konzul Vasić je tvrdio da ni moćni i ugledni muslimani, pa čak ni niži socijalni slojevi sela i gradova, neće pristupiti Pokretu pobune. U funkciji nepružanja, ili što manjeg pružanja otpora, Josip Filipović je uputio Proklamaciju stanovništvu Bosne i Hercegovine u kojoj saopćava da Carska vojska ne dolazi u svojstvu dušmana, već kao prijatelj naroda da uspostavi red i mir, da su joj evropske zemlje povjerile taj zadatak uz privolu sultana, da će vojska svakog štititi, da će svi biti ravnopravni pred zakonom, da se garantiraju običaji i da će se zemaljski prihodi upotrebljavati za potrebe zemlje. Dvadeset devetog jula 1878. godine austrougarske trupe prešle su bosansku granicu na četiri mjesta kod Broda, Gradiške, Kostajnice i Šamca, a dva, odnosno tri, dana kasnije kod Vrgovca i Imotskog. Tako su formirane tri osnovne kolone koje su dobile zadatak da što prije dođu do Sarajeva. Glavna snaga krenula je dolinom Bosne, a pomoćnim pravcima prodirale su kolone dolinom Une, Sane i Vrbasa i prema zapadnoj Hercegovini i dolini Neretve. Napredovanje je u pograničnim gradovima išlo brzo i bez otpora. Već 31. jula 1878. godine pali su Banja Luka i Prijedor. Preuzevši vlast, Narodna vlada u Sarajevu je požurila da organizira snage za odbranu zemlje. Hadži Lojo je sa svojim pristalicama obio vojne magacine i narodu je podijeljeno 4.000 pušaka i mnogo municije. Mada je Pokretu stizala podrška iz Mostara, Tuzle, Bihaća, Kladuše, Jajca, Livna i drugih gradova, Pokret je od početka bio slabo organiziran, skoro bez oficirskog kadra koji je otišao u Tursku i sve prognoze Austrijske obavještajne službe o nepružanju otpora kršćana i hrišćana su se u potpunosti obistinile, tako da su na braniku Bosne ostali isključivo Bošnjaci, uz časne izuzetke kršćane.¹

Narodna vlada je 7. augusta 1878. godine objavila poziv svim građanima, bez obzira na vjeru, da se priključe odbrani domovine, pošto je prije toga uvela vojnu obavezu za sve strance i osmanske činovnike i ratni porez od imućnih građana. Šemsekadić je preuzeo ulogu da organizira odbranu istočne Bosne i zaustavlja napredovanje austrougarskih trupa kod Gračanice, a Hadžijamaković nanosi poraz Austrijancima kod Maglaja. Na drugoj strani austrougarska vojska poslije zauzimanja Banja Luke osvaja Jajce i Travnik, a njeno brzo napredovanje u Hercegovini dovodi do pada Mostara. Neorganiziranost, stihija i kompromitacija Pokreta otpora od hadži Loje gubili su u narodu nadu da Narodna vlast može pružiti adekvatan otpor Austro-Ugarskoj, mada je, čak, izgledalo da Narodni otpor neće ni organizirati odbranu Sarajeva.

¹ M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo, 2001., str. 124-129; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998., str. 361-397.

POHOD NA SARAJEVO
1878. GODINE

Glavni napad okupacijskih snaga bio je usmjeren na Sarajevo, Bosansku prijestolnicu. Među stanovnicima Bosne znalo se, ako bi palo Sarajevo, pala bi i Bosna. Najveći problem je bio što je put prema Sarajevu bio otvoren. Kada je austrougarska vojska bila na prilazima Sarajeva, tada su odbrambene snage Bosne krenule u akciju onemogućavanja prilazima bosanskoj prijestolnici. Dok je general Josip Filipović bio pri kraju priprema za napad na Sarajevo, do njega je došla vijest da je dio zapadnobosanske vojske sa 5.000 boraca i sa 15 topova krenuo prema Travniku, kako bi austrougarskoj vojsci onemogućio napad na Sarajevo. No, međutim, napori bosanske vojske nisu imali uspjeha. Bosanska vojska, koja se kretala prema Travniku, bila je zaustavljena od strane rezervnih austrougarskih jedinica iz Hrvatske. Zapadnobosanska vojska nije uspjela doći u pomoć Sarajevu. Austro-Ugarska je imala veliku nadmoć nad bosanskom vojskom samim tim što je imala mnogobrojnu vojsku i tehniku, što bosanska vojska nije imala.

Iz Carigrada je došao prijedlog da se sarajevska delegacija uputi u Zenicu, austrougarskom generalu Josipu Filipoviću, kako bi se izbjegla bitka. Sarajlije su pristale na taj prijedlog. Sarajevsku delegaciju predvodio je Hafiz-paša. "Šestog avgusta došao je drugi telegram od Porte koji je javljao da je sulatan duboko dirnut zbog mnogo proljevanja krvi u Bosni i da je molio englesku kraljicu za intervenciju. Hafiz-paši je naređeno da se odmah uputi u austrijski glavni stan, da o ovome obavjesti generala Josipa Filipovića i da ga učini odgovornim za dalje prolijevanje krvi. Hafiz-paša, koji je u suštini bio pripravan da izvrši svoju misiju, bio je od naroda spriječen. Ipak je krenuo u pratnji jedne deputacije građana, koja se sastojala od dva muslimana, dva pravoslavna hrišćana, jednog katolika i jednog Jevrejina, u Zenicu da pregovara sa Austrijancima."²

Međutim, sa ovim se nije složio hadži Lojo iako je znao da o tome odlučuje većina naroda na gradskim skupovima, Sarajlije, kao i Bosanci su odlučili da se suprotstave neprijatelju. Ali je delegacija ipak zatražila od generala Josipa Filipovića da obustavi napad na Sarajevo. Pokušaj Sarajeva je bio bezuspješan. "Hafiz-paša i pomenuta deputacija vratili su se 14. avgusta iz austrijskom glavnom stanu u Zenici. General Josip Filipović je izjavio da ne može postaviti uslove, nego ima po carskom naređenju da okupira Bosnu i namjerava da izvrši ovo naređenje. Njegov pohod na Sarajevo ništa

² D. Tomašević, *Sarajevo gdje je nekad bilo - književna biografija grada 1462-1992*, Buybook, Sarajevo-Split 2005, str. 223.

neće zadržati. General je dodao da je bio dobro informisan o događanjima u Sarajevu i pričao je deputaciji o masakru jednog austrijskog konjičkog odjeljenja kod Maglaja. General Josip Filipović je završio govor prijetnjom: u slučaju da još jedan metak bude ispaljen na njegove trupe, odgovornost na sve što se do sada dogodilo u zemlji prenosi se na Sarajevo, i tako će se osvetiti gradu da će se još vijekovima o tome govoriti.³

Prijetnja je uslijedila, ako bi Bosanci ispalili još jedan metak na austrougarsku vojsku, oni će postupiti najstrožije. I, dok je neprijateljska vojska osvajala gradove koji su bili smješteni u dolini rijeke Bosne, bosanska vojska je neprijatelje dočekala kod Kaknja 15. avgusta 1878. godine. Napor bosanske vojske očituje se samim trajanjem bitke. Bitka je trajala dva dana, tačnije 15. i 16. avgusta 1878. godine. Bosanska vojska je davala sve od sebe kako bi neprijateljima onemogućila prolaz. Zbog mnogo snažnijeg neprijatelja i velikih gubitaka, bosanska vojska se morala povući, ali se, ipak, nije predavala. Ponovo su pokušali zaustaviti neprijatelja kod Visokog, 17. avgusta 1878. godine. Bosanska, domaća vojska, koja je bila pod vodstvom Hadžijamakovića, povukla se prema Sarajevu kako bi pružila posljednji otpor. Austrijska vojska, koja je bila pod vodstvom generala Karla Tegetthoffa, osvojila je, lahko, Visoko i uputila se prema Sarajevu.

Bosanske snage, koje je predvodio komadant Smail-beg Šemsekadić, pokušao je, drugi dio neprijateljske vojske, zaustaviti u Klokotima, koji su udaljeni nekoliko kilometara od Kiseljaka. U Sarajevu je vladala panika zbog dvije bitke koje su se vodile u isto vrijeme – 16. avgusta 1878 godine – kod Kaknja i Klokota. Od ove dvije bitke je zavisilo sve, jer ako bi Bosanska vojska izgubila, neprijatelj bi odmah krenuo u napad na Sarajevo. U bici kod Klokota glavni komadant je bio i general Austrijanaca, Josip Filipović. Austrijanci su dobro znali da ova bitka predstavlja sve za Sarajlije. U ovoj bici su, također, učestvovali odredi iz Kreševa, Fojnice, kao i drugih gradova. No, to nije bilo dovoljno, moć koju je posjedovao neprijatelj bila je suviše velika da bi se savladala. “Kad su branioći opazili da dio neprijateljskih snaga s brdskom baterijom topova zaobišao njihovo lijevo krilo i da nezaustavljivo napreduje desno krilo bosanskih zapovjednik naredi povlačenje kako se ne bi našli u potpunom okruženju”⁴

Prema cilju koji su imali Austrijanci trebalo je da napadnu Sarajevo 18. avgusta 1878. godine na rođendan cara Franja Josipa i tako bi završili svoju okupaciju i radosnu vijest prenijeli caru. No, do toga nije moglo doći iz

³ Navedeno djelo, o.c., str. 226.

⁴ E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, Art 7, Sarajevo 1997, str. 255.

razloga što je sama odbrana Sarajeva bila nepredvidiva. Zacrtni cilj Austro-Ugari nisu uspjeli postići zbog herojstva koje je vladalo među Sarajlijama.

ODBRANA SARAJEVA

Posljednje takozvane pripreme Sarajevske vojske bile su u nedjelju 18. avgusta 1878. godine, iako je većina stanovništva bila mobilizirana i nalazila se diljem Bosne i Hercegovine na bojištima. Za odbranu Sarajeva angažirano je oko 5.000 boraca. Bosanska vojska raspolagala je veoma lošom opremom i imali su samo nekoliko topova. Topovi su se nalazili na Gorici, Vracama, Pašinom brdu i Debelom brdu. Kovač Avdo Jabučica uspio je popraviti još dva Krupova topa koji nisu bili u funkciji od osmanske opsade. Sa druge strane, Josip Filipović je za ovu bitku uključio oko 14.000 bojnika koji su bili raspoređeni u 18 bataljona pješadije, kao i 9 baterija artiljerije. Zapovjednici Bosanske artiljerije bili su Ahmed ef. Nako i Salih-aga Merhemić. Alija Burek je bio glavni topdžija na Vracama, dok su na Gorici i Koševskom brdu bili Mustafa Trampa i kovač Avdo Jabučica, a sa Krupovim topovima u tvrđavi bio je pukovnik Kazazović Salko. Glavnu snagu austrijske vojske vodili su general Emerik Kaiffel i pukovnik Fridrih Villencza. General koji je imao zadatak da zauzme Pašino brdo bio je Karl Tegetthof, a pukovnik Đuro Lemajić je imao zadatak da slomi otpor na Bijeloj kuli. General Eugen Muller je bio na zadatku da zauzme Kobilju Glavu i da krene prema Pofalićima.

Poslije završenih bitaka na Klokotima i kod Visokog, Austrijanci su odlučili da krenu u pohod na Sarajevo. Sarajevo nisu prije napali jer su znali da su Sarajlije spremne na sve kako bi branili svoj grad. General Josip Filipović bio je svjestan ishoda uličnih borbi, tako da je naredio da se u pet sati ujutro 19. avgusta 1878. godine napadne Sarajevo. Sa prvim pucnjima bitka za Sarajevo je počela. "Prvi pucnji koji su označili presudnu odbranu Sarajeva oglasili su se sa Pašinom brda a malo potom zagrmjeli su topovi sa svih strana."⁵

Lemajićevo jageri su prvi napali Sarajlije na Pašinom Brdu. Trebalo im je oko pet sati da probiju odbranu, gdje su dalje bitku nastavili na Ravnim Bakijama i Hladivodama, uz velike gubitke. Austrijske snage su, sa nekoliko hiljada vojnika, napale odbranu koja je bila u znatno manjem broju, tačnije bilo je samo 600 boraca. No, nakon završenog osvajanja ovog područja Sarajeva, Đuro Lemajić je dobio titulu "Von Pašin Brdo". Položaj Koševskog brda i Gorice gdje su bili topovi za koje je bio zadužen Mustafa Trampa pali su nakon devetosatne borbe sa neprijateljskom artiljerijom. Napadali su ove

⁵ Navedeno djelo, o.c., str. 259.

položaje teškom artiljerijom sa Grdonja i Poljina. No, veoma slaba odbrana nije mogla više da se brani. Branioci grada Sarajeva koji su se nalazili na Vracama i Debelom brdu pod komandovanjem Alije Bureka nisu se mogli dugo boriti sa snažnom artiljerijom neprijatelja. Dolaskom neprijatelja, branioci su se povukli prema centru grada i na tim mjestima uspostavili odbranu. No, general Emerik Kaiffel je žestokom vatrom pridobio ova područja odakle je mogao sa topovima da napada samo središte grada. Nepravедna borba dovela je do toga da se neprijatelj sa veoma moćnom vojskom borio sa veoma slabom odbranom.

“Eugen Muller je napadao iz pravca Vogošće i Kobilje Glave prema Pofalićima. Sarajevo se našlo u potpunom okruženju.”⁶

Na ovom Položaju postavio je 52 topa koje je usmjerio prema gradskim četvrtima.

Neprijateljska vojska, koju je vodio Fridrih Villencza sa generalom Kaiffelom, nadzirala je i područje oko Sarajevskog polja, mada su se branioci na tom području raširili preko Kotorca, Lukavičkog turbeta i na visinama oko Švrakinog Sela, gdje su još imali dva topa.

General Josip Filipović je odlučio da se sa štabom premjesti na Igman i na brdo Mojnilo iznad Dobrinje. Grad Sarajevo je bio tučen sa svih strana i sa svih brda. Mnogobrojnomo artiljerijom koju je neprijatelj posjedovao nije se mogao porediti sa onim što su imali branioci grada Sarajeva. Iako su uspjeli da sruše sve odbrane branilaca, još uvijek nije sve gotovo. Građani Sarajeva su takvog mentaliteta da nikad ne odustaju već se nastavljaju boriti do samog kraja, što će biti slučaj i sa austrougarskom vojskom.

BORBE NA ULICAMA GRADA SARAJEVA

Branioci grada Sarajeva su bili primorani na povlačenje prema centru grada. Neprijatelj je uspio u kratkom roku od nekoliko sati da zauzme sve pozicije koje su Sarajlije branile, a to su: Debelo brdo, Pašino brdo, Koševsko brdo, Vraca, Goricu i mnoga druga okolna brda. Branioci su bili spremni na sve, čak i dati život za svoj grad. Posljednja opcija koja im je ostala bila je da započnu ulične borbe. Znalo se da će se ovim nanijeti velike žrtve kako odbrani tako i neprijateljima. Neprijatelj je bio u takvoj poziciji da se nije mogao povući iz grada, jer je sve zavisilo od zauzimanja Sarajeva. Još uvijek je vladalo pravilo, ako padne Sarajevo pada i Bosna.

---

⁶ Navedeno djelo, o.c., str. 260.

Preko Koševskog brda neprijatelj je krenuo u nekoliko pravaca prema samome centru grada. Kod Kemalbegovog ženskog mekteba i kod mlina uz potok na Koševu vođene su veoma teške borbe. Bilo je mnogo žrtava. Na tom mjestu poginulo je pedeset branilaca koje je neprijatelj strijeljao, dok je dvanaest branilaca zarobio.

Teške borbe vođene su i na sljedećim mjestima: Bjelave, Širokača, Žagrići, Budakovići, ali najgora od svih bitaka je bila na Gorici. Borbe su počele da se spuštaju naniže oko rijeke Miljacke, u mahali oko džamije Magribije. Borbe su se vodile sa svih strana, od avlija, sokaka, munara, prozora i drugih mjesta.

Neprijatelje je najviše iznenadilo što su među braniocima mogli vidjeti mnoge žene, djecu i starije ljude. Sve Sarajlije su se uključile u borbu, bez obzira da li je mlado ili staro, žensko ili muško, to više nije bilo važno. Jedini cilj je bio odbraniti svoj grad, na bilo koji način. Vodila se bitka za život ili smrt. Ovo je veoma razljutilo Austrijance, tako da poslije ovog više nisu marili za to koga ubijaju, sve što im se našlo na putu ubili bi. Tako su se mogli vidjeti mnogobrojni neugodni prizori, poput zaklanih žena sa malom djecom, ubijenih trudnica, djece i starijih ljudi. U Sarajevu su se, tada, mogli vidjeti najveći zločini koji su se ikad uradili.

“Mnogi su izbezumljeni od straha izgubili kontrolu, pa su počeli činiti zločine kakvi do tada nisu viđeni u Sarajevu, što je bilo neprimjerno pripadnicima vojske najnaprednije evropske države i velesile. Zabilježeni su, naime, slučajevi klanja ljudi, pa čak žena i djece. Bilo je slučajeva da su vojnici u kućama ubijali trudnice i majke s djetetom u naručju.”⁷

Mnogobrojni oficiri nisu dozvolili da se ovakav način ratovanja nastavi, samim tim što nisu željeli kvariti ugled evropske velesile. Sarajevo su svi branili od mladih do starih, no uz to je izbio požar koji je nanio još veću štetu. Veliki broj kuća je izgorio, mnogi sokaci su gorjeli kao i cijele mahale. Grad je sve više počeo da liči na pakao: vatra, krv, mnogi ljudi ubijeni, zaklani i slično. Najveću štetu požar je nanio Gorici, gdje je izgorjelo oko četrdeset kuća, a neke su izgorjele zajedno sa ženama i djecom.

I drugi dijelovi grada su bili u ovakvim borbama. No, što se sve više približavalo centru grada borbe su bile sve teže i teže. Jedna od najpoznatijih i najtežih borbi bila je kod Ali-pašine džamije. Tu je bilo mnogo prolivene krvi, pucalo se gdje se stiglo, ali se i klalo.

Dolazilo se i u takve situacije da su se branioci penjali na munaru Ali-pašine džamije kako bi mogli lakše da pucaju na neprijatelja. No, Au-

⁷ Navedeno djelo, o.c., str. 262.

strijance to uopće nije zaustavljalo. Oni su se za Sarajlijama penjali i žive ih bacali sa munare.

Teške borbe su se vodile i kod džamije Magribije, oko Vojne bolnice, ali također i na Hisetima.⁸ Tu su bile kuće starih policajaca, koji su se, skupa sa ženama, borili. Žene su se dijelile u tri grupe, tako što su jedne pucale, druge su donosile municiju dok su treće previjale ranjenike. Braniocima kod džamije Magribije pomagali su i ljudi koji su se nalazili u bolnici. Pucali su odakle god su mogli, sa prozora, balkona i slično. No, u jednom trenutku kada je neprijatelj napao Vojnu bolnicu, iselio je sve ranjenike i bolesne na ulicu kako bi svoje ratnike smjestio u nju.

U Budakovićima pored teške borbe, pune krvi i velikog broja žrtava, požar je opet "bio u igri". Uspio je cijelu mahalalu zajedno sa džamijom srušiti sa zemljom. No, nakon završetka požara izbrojano je pedeset branilaca među kojima je bilo i žena i djece. Većina je bila zaklana.

HEROJSTVO ŽENA SARAJEVA

Ne smije se zaboraviti da je veliki broj žena skupilo hrabrosti i borilo se za svoj grad i domovinu. Pucale su, borile se poput muškaraca. Mnoge od njih je sustigla smrt, neke sa djetetom u naručju, neke trudne i slično. Jedna od žena bila je i Habiba Agić, udata Arnautović, koju su branioci pronašli na ulici, napola preklanu. Ubila je jednog neprijateljskog vojnika. Nakon toga se liječila i živjela sve do 1934. godine.

Još jedna u nizu bila je i djevojka Dreka. Nju su mučili vojnici na Koševu. Mnogobrojne žene koje su učestvovala u ratu ostale su zapamćene. Neke od njih su: Sevdija Handžić, rođena Pita, koja je pucala u oficira kako bi osvetila brata.

Kada Preljević, preobučena u muško nosila je municiju na Bakije gdje su se vodile teške bitke.

Pored ovih žena bilo je i mnogo drugih koje su rado pomagale u odbrani svog grada. One su pretežno pomagale u mahalama, a neke od njih su: Fata Hadžavdić iz Divan-Kajtibove mahale, Fatima Pandur, Fatima Džipa, Arifa Džipa, sestre Pašana i Alija Koredžija, Paša Agamehina, Hafa Berberić, Hasnija Pita, Nura Proča i mnoge druge.

"U Žabljaku su izvjesne Habiba Bulbulović i Nura Hadžiomerović zaposjele položaj pored tamošnje džamije i pucale na neprijateljske vojnike

⁸ Hiseti su se nalazili na prostoru od današnjeg Marindvora prema Skenderiji.

kao najbolji borci. Druge su zbrinjavale ratnike i obavljale zadatke koji su bili u funkciji odbrane grada.”⁹

Požar je zahvatio mnoge mahale, tako da su mnogi dijelovi grada izgorjeli. Gorjelo je na Koševu, Gorici, Hisetima, Budakovićima i drugim dijelovima grada. Pred Koševskim potokom zaustavio se požar koji se širio od Magribije prema Ali-pašinoj džamiji.

General Josip Filipović je, u toku bitke, često ubacivao nove vojnike tako da je branilaca bilo sve manje. Branioci nisu imali nikakve mogućnosti da zaustave zauzimanje, tačnije, grad je već bio zauzet. Nakon četrnaest sati neprekidne borbe branioci su se povukli. Tako je i sama sudbina Sarajeva okončana. U četiri sata poslije podne 19. avgusta 1878. godine austrijska zastava se vijorila na Sarajevskoj tvrđavi. Okončanje je praćeno 101-im pucnjem iz topa, te zvonjavom crkvenih zvona i svirkom. Među Austrijancima je zavladao radost, a među Sarajlijama i Bošnjacima tuga.

Zaključak

ODBRANA SARAJEVA 1878. GODINE

Bitka za Sarajevo 1878. godine je nepravедna bitka. Neprijateljska vojska je bila mnogo bolje opremljena. Branioci su imali, na svakoj liniji, po dva topa, dok su Austro-Ugari imali mnogo više. Jedan od činova koje je vršila neprijateljska vojska, što se ponovilo u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995. godine, je: bezobzirnost neprijateljske vojske, klanja žena i djece, trudnica i slično. Postoje velike sličnosti između bitke za Sarajevo 1878. i agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.; i Austro-Ugarska je izvršila agresiju i genocid na Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo i Bošnjake, i dok je srpski agresor uništavao Sarajevo, Austrijanci će 40 godina graditi Sarajevo.

Conclusion

THE DEFENSE OF SARAJEVO 1878.

The battle for Sarajevo in the year 1878 was an unfair battle. The army of the enemy was much better equipped. The defenders had two cannons on each line, while the Austro-Hungarians had many more. One of the acts

⁹ H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918*, Arhiv grada Sarajeva-Sarajevo 1969, str. 56.

performed by the enemy army, which repeated itself during the Agression on Bosnia and Herzegovina 1991-1995, is: the carelessness of the enemy army, the slaughter of women and children, preagnat women and so on. There are many similarities between the battle for Sarajevo in 1878. and the Agression on Bosnia and Herzegovina 1991-1995, Austro-Hungaria too performed an agression and genocide on Bosnia and Herzegovina, Sarajevo and Bosniaks, and while the Serb agressor destroyed Sarajevo, the Austrians would build Sarajevo for 40 years.

MUZEJ “ALIJA IZETBEGOVIĆ” – SVEJDOČANSTVO ZA BUDUĆNOST

Abstrakt: Niti su Vratničke kapi-kule Ploča i Širokac, niti je Alija Izetbegović znao svoju sudbinu. Ponajmanje su znali da će imati težak i mukotrpan život i da će, jednog dana, Alija Izetbegović dati život ovim kamenim zaštitnicama. Kule su živjele svoj život, a Alija svoj, svaki u svom vremenu protkan ratovima, borbom, patnjom... ali su, ipak, na kraju, spojeni da, u miru, posvjedoče o zajedničkom cilju odbrane i slobode. Muzej “Alija Izetbegović”, koji je star tek godinu dana, u simbiozi sudbine dvaju kapi-kula i osobe koja je na ovim prostorima opečatila dvadeseto stoljeće, poruka je i putokaz budućim generacijama.

Gljučne riječi: Alija Izetbegović, muzej, odbrana, sloboda, kapi-kule, Šehidsko mezarje, muslimani, Bosna i Hercegovina.

KAPI-KULE: ZAŠTITNICE I BRANITELJICE

Same vratničke kapi-kule u kojima je smješten Muzej, danas predstavljaju spomenike koji datiraju još iz perioda osmanske carevine. Kule su nastale iz potrebe, zbog zaštite građana od eventualnih napada kakav se desio nakon upada zloglasnog Eugena Savojskog u Sarajevo. Sarajevo je preživjelo niz zlih sudbina, ali jedno od najvećih razaranja doživjelo je 1697. godine kada je zloglasni austrijski feldmaršal princ Eugen Savojski 23. i 24. oktobra popalio i opljačkao ovaj grad. Iskoristivši slabost tadašnje bosanske vojske ovaj vojskovođa je Sarajevo pretvorio u prah i pepeo, zapalivši preko 2.000 raznih objekata, uništivši preko 120 džamija, poubijavši većinu njihovih imama i mujezina, te izživljavajući se na bespomoćnim ženama i djeci. Imajući u vidu ovo loše iskustvo nesagledivih posljedica, bilo je neophodno

pristupiti snažnijem osiguravanju grada, u najmanju ruku njegovog rezidencijalnog dijela, a to je tada bio Vratnik. Godine 1727. tadašnji bosanski valija, Ahmet-paša Rustempašić Skopljak, izdao je naredbu o utvrđivanju grada Sarajeva. Po prvi i posljednji put u historiji Sarajeva dešava se utvrđivanje grada putem izgradnje odbrambenog zida.

Kameni bedem spaja kulu Ploča sa kulom Širokac, 2008. godina

Radovi oko izgradnje zida nisu bili nimalo jednostavni, cjelokupno područje (današnjeg) Vratnika bilo je neophodno opasati kamenim zidom koji je kako je sam Ahmet-paša rekao morao biti “*jedan sahat hoda dug, debeo dva aršina, visok devet aršina*”, a uz njegovu strukturu morale su postojati kapije za prolaz građana. Pored toga što su te kapije služile kao prolaz, neophodno je bilo da na njima bude postavljena straža koja će kontrolirati ulaz i izlaz stanovnika vratničkih mahala, te na taj način sprečavati eventualne upade uljeza ili zlonamjernih. Tako su izgrađene tri kamene ljepotice: Višegradska kapi-kula, i kapi-kule Ploča i Širokac. Kamenim bedemom i stražom na njemu, za žitelje utvrde obezbijedio se siguran i miran privatni život. Pored straže koja je mogla spriječiti eventualne pojedinačne upade u naselje, morale su se osigurati i same zidine i šira oblast oko njih od mogućih napada vojske ili većih naoružanih skupina. Tako je vojna sila u vidu artiljerije imala zadatak da topništvom osigura prilaz bedemu sa svih mogućih strana. U tu svrhu, uz bedem i tri kapi-kule, izgrađeno je i pet tabija. Najznačajnije su danas Bijela i Žuta tabija.

Ovaj izuzetno zahtjevan građevinski poduhvat morao je biti dobro organiziran i savršeno isplaniran. Također je pored svoje funkcije – a što je

karakteristično za skoro sve građevine iz osmanskog perioda kod nas – ova utvrda morala odisati i posebnom ljepotom. S jedne strane ta ljepota joj je trebala biti poseban pečat, a s druge strane ona je pripisivana graditelju, njegovoj posebnoj sposobnosti i osjećaju za estetiku. Iz tog razloga Ahmet-paša je za izgradnju bedema sa kulama i tabijama angažirao čak pet tvrđavskih zidara iz Dubrovnika koji su svojim posebnim znanjem i umijećem vodili građevinske radove. Mukotrpní radovi nekoliko puta su se prekidali, ali su uspješno okončani 1739. godine. Višegradska kapija, dijelovi bedema, Bijela i Žuta tabija, te kapi-kule Ploča i Širokac i danas svjedoče o historiji i sudbini bosanske države. Posebnu ulogu ovdje zauzimaju posljednje dvije navedene kule koje uz Šehidsko mezarje "Kovači" nastavljaju svoju i otvaraju jednu novu priču.

ŠEHIDSKO MEZARJE "KOVAČI": CIJENA SLOBODE

Kapi-kule i Muzej "Alija Izetbegović" skoro da je i nemoguće prikazati barem bez kraćeg opisa područja na kojem danas žive ovi spomenici. U najmanju ruku, izostavljanjem podataka o Kovačima i mezarju na njima oskrnavila bi se cjelokupna priča i osakatilo bi se prikaz istine o historiji. Ulica Kovači danas je, pored Čekrekčijine džamije, poznata po mezarju koje se nalazi u njenom vrhu. U popisu bosanskog sandžaka iz 1515/1516. godine u ovom dijelu Sarajeva spominje se Mahala Mekabir (Mezaristan), što govori o tome da je ovo mezarje jedno od najstarijih u Sarajevu. Na ovom mezarju sačuvani su i nišani koji po načinu na koji su obrađeni ukazuju na to da potiču čak iz XV stoljeća. Na njemu se nalazilo devet parcela ispresijecanih putevima, od čega su četiri parcele ekshumirane i prenesene na Grlića brdo.

Samo mezarje na Kovačima bilo je poznato i po predajama vezanim za Žutog hafiza koja kaže da će ukoliko se prođe pored njegovog mezara, a ne prouči se Fatiha pred njegovu dušu, onoga ko to nije učinio, snaći nevolja. Ovaj hafiz, koji je nadimak dobio po svojoj boji lica, zvao se Hasan-efendija i ukopan je na mezarju Kovači. Tokom komunističkog režima u Bosni i Hercegovini, dio mezarja je oskrnavljen, jer su vlasti na njemu napravile igralište. Ipak, sudbina ovog mezarja tokom devedesetih godina prošlog milenija se mijenja i ovo mezarje, koje se do tada nalazilo između ulica Jekovac i Širokac, sada se proširuje i u svoje okrilje prima građane Sarajeva koji su u borbi poginuli od neprijateljskih granata i metaka u toku agresije. U tom teškom periodu za Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu ovdje se ukopavaju najveći borci i sinovi domovine, te se od tog perioda ovo mezarje naziva Šehidsko mezarje.

Nakon agresije, mezarje na Kovačima je reaktivirano i na njegovoj parceli br. 3. do danas je ukopano oko 1.500 šehida¹. Posljednja želja Alije Izetbegovića bila je da bude pokopan uz one koji su svoj život dali za slobodu Bosne i Hercegovine, te tako kao Vrhovni komandant Armije Bosne i Hercegovine, on ostaje uz svoje borce na Šehidskom mezarju "Kovači".

ALIJA IZETBEGOVIĆ: PRIČA O BOSNI

Ukoliko se u kontekst ne bi stavljala imena i kada ne bismo znali o kome je riječ, mislili bismo, da kada čitamo biografiju Alije Izetbegovića, da čitamo priču o Bosni. I jedna i druga priča prožete su mukama, borbom i na kraju pobjedom. Kada je kao mali dječak od tri godine sa ocem Mustafom i majkom Hibom, te svoje tri sestre i mlađim bratom iz rodnog Bosanskog Šamca doselio u Sarajevo, te davne 1928. godine svijet mu je bio jednostavan kao i svoj ostaloj djeci. Ni on ni njegovi roditelji nisu mogli ni slutiti da će ovaj mali dječak jednog dana postati predsjednik.

Alija se upisao na Prvu mušku gimnaziju u kojoj je maturirao u jeku drugog svjetskog rata 1943. godine. Tokom pohađanja Gimnazije, Izetbegovićev način razmišljanja, ipak se razlikovao od razmišljanja mnogih njegovih profesora koji su velikim dijelom bili skloni komunističkoj ideologiji. Smatrajući vjeru nazadnom i podržavajući tezu da je vjera "opijum za narod" komunistička ideologija bila je neprihvatljiva za mladog Izetbegovića. Njegova misao ipak nije bila isključiva. On, za razliku od komunista, nije imao jednostran pogled na svijet, te je tako za njega nauka bila kompatibilna sa vjerom. U svemu je Izetbegović tražio uzročno-posljedičnu povezanost, te je svoj pristup nauci i životu podvukao stavom da mu se "Svemir bez Boga činio potpuno besmislenim". Sam taj pristup životu u kojem je vjera dodatna vrijednost, a ne ograničavajući faktor razvoja pozitivne ličnosti, Alija Izetbegović je ostvarivao svojim aktivnim radom u "Mladim muslimanima", još od 1941. godine. Već u tom periodu Alija je koračao srednjim putem. Za vrijeme drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina bila je okupirana od strane NDH². Borbu za oslobođenje od ove vlasti, između ostalih, vodili su komunisti i partizanske borbene jedinice.

Mladi Izetbegović je već tada bio pod velikim pritiskom da se prikloni jednoj od ovih opcija. To je izbjegavao u najvećoj mogućoj mjeri, jer

---

¹ Šehid (ar.) – borac koji je poginuo na Allahovom putu; u bukvalnom prevodu šehid = žrtva.

² Nezavisna Država Hrvatska.

su aktivnosti "Mladih muslimana" bile orijentirane ka islamskoj ideološkoj izgradnji, zagovarajući odbijanje isključivosti, a pogotovo komunističke i fašističke. Definirajući svoj program kao antifašistički i antikomunistički, mladomuslimani su se tokom drugog svjetskog rata orijentirali ka konkretnom radu u pružanju pomoći bosanskim izbjeglicama širom Bosne i Hercegovine. Alija je bio zagovornik požrtvovanog rada i odgovornosti i nije se htio izdizati na plemićke razine udaljavajući se od stvarnih potreba društva. Taj svoj stav podcrtao je izjavom da "mi živimo za islam, a hodže žive od islama".

Njegove izjave, rad i aktivnosti nisu ostale nezapažene od komunističke vlasti, te će Alija zbog svog mišljenja i djela po prvi put morati otići u zatvor 1946. godine, gdje će odležati kaznu od tri godine. Ipak, kako je i sam rekao iz tog zatvora izašao je jači nego kada je u njega ušao. Nakon izlaska iz zatvora Alija Izetbegović se ženi djevojkom Halidom Repovac sa kojom dijelio mnoge lijepe trenutke za vrijeme rata. U tom braku će kasnije dobiti i troje djece: Lejlu, Sabinu i Bakira. Neslomljenog duha, Alija nastavlja svoj život i pored porodičnih i poslovnih aktivnosti on nadograđuje svoje formalno i neformalno obrazovanje. Zadivljujuća je činjenica da je prije odlaska u zatvor započeo pisanje knjige *Islam između Istoka i Zapada* koju će, kasnije, dopuniti i objaviti na engleskom jeziku, u Kanadi. Pored svih obaveza, uspijeva i da 1960. godine napravi nacrt jednog od svojih najpoznatijih djela, *Islamske deklaracije*, a 1970. godine polazi mu za rukom da to djelo i objavi. Njegova spisateljska djelatnost počinje da visoko kotira u svim intelektualnim krugovima, pa i onim izvan muslimanske intelektualne misli.

Svojim djelima on pokušava da potraži razloge nazadnosti i zaostalosti muslimana i ponudi rješenja za islamski preporod. U tim djelima on ne zahtijeva konfrontaciju sa suvremenim napretkom, nego ga pokušava potaknuti. Smatra da čovjek vođen univerzalnom idejom islama i čovjek predan sudbini može uspostaviti potpuno nove pozitivne odnose na razini čovjek – čovjek. Tu predanost on odvaja od ovisnosti prema ljudskoj volji i smatra je korisnom ako je ona predanost prema volji Božijoj i kaže "predanosti – tvoje ime je islam". Iako ove njegove misli nisu bile usmjerene ka razgradnji države i društva, nego, štaviše, ka njegovoj nadgradnji, UDBA³ ga pomno prati i priprema novo hapšenje u okviru jednog montiranog i drakonskog "Sarajevskog procesa". Pogrešno i namjerno izvrnuto tumačeći sva djela koja je do tada napisao, a posebno *Islamsku deklaraciju* komunističke vlasti podižu optužnicu protiv Alije Izetbegovića i još oko stotinu muslimana širom BiH. Ta vlast je u svojim posljednjim trzajima optužila mlade muslimanske inte-

³ Uprava državne bezbjednosti (tajna policija za vrijeme Jugoslavije, prim. autora).

lektualce iz cijele Bosne i Hercegovine, pokušavajući da im nametne krivnju "udruživanja radi rušenja ustavnog poretka SFRJ"⁴ i "verbalnog delikta". Pored toga, smatrajući ga moralnim i duhovnim vođom, vlasti su Izetbegovića još teretile i kao "zavjerenika" grupe od trinaest ljudi. Sam Izetbegović je rekao da je neke od tih ljudi prvi puta u životu sreo u sudnici toga dana. Sudeći im za "kontrarevolucionarno djelovanje", dvanaestorici mladih muslimanskih intelektualaca izrečen je niz kazni, dok je Aliji izrečena kazna od 14 godina robije. U ovom montiranom sudskom procesu 1983. godine pored cjelokupnog dotadašnjeg udara sudbine, Alija je smogao snage da ostane uspravan. Po drugi put, komunističke vlasti ga nevinog šalju na robiju. U zatvoru se dosta družio sa drugim zatvorenicima, a činjenica da je bio pravnik, ulijevala je poštovanje drugih ljudi prema njemu. Njegova priroda borca, potpomognuta izvanrednim pravnim znanjem, uspješno ga je dovela do smanjenja kazne.

Nakon tačno 2.075 dana zatvora, 25. novembra 1988. godine, svečano mu je pročitana odluka kojom se oslobađa daljeg služenja kazne. Alija je ponovo bio slobodan čovjek nakon pet godina i osam mjeseci ležanja u zatvoru. Godinu dana nakon izlaska iz zatvora Alija Izetbegović poduzima korake ka osnivanju političke stranke koja će se, krajem osamdesetih godina, boriti za ravnopravnost muslimana. Još za vrijeme njegovog služenja kazne, u svijetu, a posebno u zemljama socijalističkog i komunističkog poretka, dešavaju se promjene sistema. Pad "željezne zavjese" nagovještavao je slom komunističkog totalitarističkog sistema i demokratizaciju društava. Još jednom se u njegovom životu za njega isplati "predanost sudbini", jer će od tog momenta Alija Izetbegović početi da se kreće u pravcu – za njega već od rane mladosti priželjkivane – demokratizacije države i društva. Upravo u tom periodu pojavljuje se najdublja politička kriza i u SFRJ, te je osnivanjem demokratske stranke Izetbegović namjeravao pripremiti muslimanski živalj za ove promjene. U tom periodu Izetbegović se susreće i dobiva podršku velikog broja pristalica njegove ideje za očuvanjem "muslimanskog kulturnog kruga". Te političke težnje imale su za namjeru već započete demokratske procese u cijeloj Jugoslaviji usmjeriti u pozitivnom pravcu.

U proljeće 27. marta 1990. godine, Alija Izetbegović je u sarajevskom Holiday Inn-u objelodanio osnivanje političke stranke pod imenom Stranka demokratske akcije (SDA) pročitavši njenih 16 programskih principa. Ovo saopćenje potpisalo je četrdeset intelektualaca istomišljenika koji su SDA deklarirali kao "politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu, kao i drugih građana Jugoslavije koji pri-

⁴ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

hvataju program i ciljeve stranke". SDA se na početku orijentirala kao jugoslovenska stranka koja će zastupati interese muslimana u cijeloj zemlji.

Dva mjeseca nakon "Saopćenje četrdesetorice", 26. maja 1990. godine, u istom hotelu održava se osnivačka skupština SDA – najmasovnije stranke muslimana Jugoslavije – na čijem se čelu, od tada, nalazi Alija Izetbegović. Neposredno nakon organiziranja stranke Alija Izetbegović sudjeluje na prvim izbornim kampanjama za predstojeće izbore koji su se održali u novembru 1990. godine. Na jednoj predizbornoj manifestaciji u Velikoj Kladuši pred oko 200.000 ljudi Izetbegović je jasno postavio pravac SDA u smislu izgradnje Bosne i Hercegovine kao republike koja neće biti ni islamska, ni socijalistička, nego građanska. Nakon izbora održanih 18. novembra 1990. godine SDA dobiva 86 mandata od ukupno 240 zastupničkih mjesta u Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Izborna pobjeda SDA dovodi do toga da od sedam članova Predsjedništva ova stranka zauzme tri pozicije, a Alija Izetbegović postaje predsjedavajući Predsjedništva SR BiH. Već početkom 1991. godine Alija Izetbegović sudjeluje na sastancima proširenog Predsjedništva SFRJ. Tokom prvih razgovora u kojima je budućnost SFRJ već dovedena u pitanje, on više puta naglašava da je njegova politika usmjerena ka očuvanju Jugoslavije, ali da BiH ne može ostati ni u kakvoj krnjoj Jugoslaviji bez Slovenije i Hrvatske. Njegova dobronamjerna inicijativa o "stepenastoj federaciji", koju je predložio zajedno sa tadašnjim Predsjednikom SR Makedonije, Kirirom Gligorovim, propada, a JNA⁵ – zajedno sa SDS⁶-om – zauzima pozicije u oblastima koje kasnije nazivaju Srpske autonomne oblasti. Tokom cjelokupne političke krize u SFRJ, Izetbegović vodi diplomatsku ofanzivu i susreće se sa velikim brojem stranih državnika i predsjednika država gdje dobiva podršku. Nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, te održanog referenduma i sticanja nezavisnosti BiH, Alija Izetbegović ostaje na čelu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine.

Na početku agresije osniva Patriotsku ligu i pristupa sistematskoj odbrani Bosne i Hercegovine te postaje Vrhovni komandant Armije Bosne i Hercegovine. Cjelokupan period agresije na Bosnu i Hercegovinu, Alija Izetbegović nijednog momenta ne napušta zemlju prepuštajući je neprijatelju. Iako su mu mnogi "savjetnici" često puta savjetovali da Predsjedništvo premjesti u neki drugi grad u BiH, pa čak i izvan granica Bosne, on to odbija i ostaje u Sarajevu da dijeli sudbinu svoga naroda. Nakon uspješnog

⁵ Jugoslovenska Narodna Armija

⁶ Srpska Demokratska Stranka

Alija Izetbegović odaje počast šehidima ukopanim na Kovačima, 1995. godina

sistematskog organiziranja odbrane, državničkog rada tokom agresije, te konačnog – pod velikim pritiskom vršenim na Izetbegovića – potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, Alija nastavlja da se bori za Bosnu i Hercegovinu i njeno bolje društvo. Iako već dosta umoran, on odlučuje da nastavi svoj politički angažman s ciljem jačanja države Bosne i Hercegovine.

Na prvim poslijeratnim izborima u oktobru 1998. godine ponovo postaje Predsjedavajući Predsjedništva BiH – novoformiranog kolektivnog člana države. Svojim pravničkim, državničkim i patriotskim zalaganjem on inicira usvajanje amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine kojim svi narodi postaju konstitutivni na cjelokupnom teritoriju Bosne i Hercegovine. Ipak, nakon duge borbe za BiH, narušenog zdravlja, Alija Izetbegović donosi odluku da se, po isteku mandata člana Predsjedništva, povuče sa funkcije. Ovu izjavu je dao na TV BiH 6. juna 2000. godine podcrtavajući želju za ostvarenjem sna o cjelovitoj i demokratskoj Bosni i Hercegovini. Povlačeći se sa svih funkcija od juna 2000. godine, Alija Izetbegović se povlači i sa funkcije Predsjednika SDA. Na oduševljenje članova i simpatizera SDA, Alija Izetbegović 2001. godine biva proglašen doživotnim počasnim Predsjednikom SDA. Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, Izetbegović je preživio srčani udar. Već nakon toga njegovo zdravlje je narušeno i sa velikom količinom volje i energije on uspijeva da do svog povlačenja sa funkcije Predsjednika Predsjedništva BiH uspješno okonča sve zadatke i obaveze. Iako je njegov život bio težak, mukotrpan, pun borbe, ljubav prema porodici, domovini i Bogu, davala mu je snagu i bila mu je smjernica.

Upitan o rezultatima koje je ostvario rekao je da kada bi bio ponuđen da ponovo živi odbio bi, ali kada bi se morao ponovo roditi opet bi izabrao svoj život. Početkom oktobra 2003. godine Izetbegović odlazi u bolnicu. I tamo on prima posjete državnika, prijatelja, rodbine. Sa bolesničke postelje poručio je svom narodu:

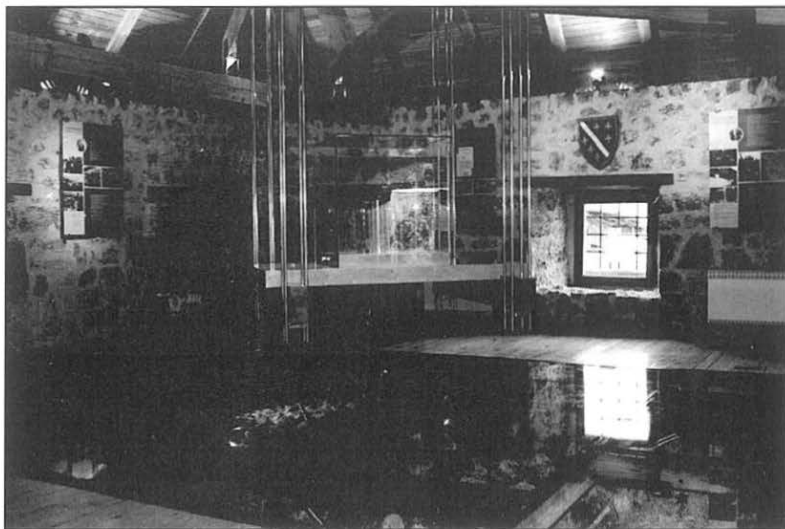
"Bitna je stvar da Bosna opstaje. A kako će opstati? Treba da ostanu Srbi-Srbi, Hrvati-Hrvati, Bošnjaci-Bošnjaci, ali da svi oni budu, prije svega Bosanci, Poručio bih još i to da nema osvete, ima pravde. Neka niko ne traži osvetu, već pravdu, jer osvetla pokreće lanac zla kome nema kraja".

Predsjednik, mislilac, muž otac, dedo Alija Izetbegović preminuo je 19. oktobra 2003. godine u 14.25 sati. Njegovoj sahrani prisustvovali su inostrani državnici zemalja Istoka i Zapada, predstavnici diplomatskog kora u BiH, vjerodostojnici svih konfesija u BiH, njegovi prijatelji, saborci, rodbina... Na jednom kišnom danu preko 200.000 ljudi ispratilo je Aliju Izetbegovića na njegovom putu u bolji svijet od onog u kojem je živio.

MUZEJ "ALIJA IZETBEGOVIĆ": SISTEM SPOJENIH SUDBINA

Muzej "Alija izetbegović", otvoren je tačno nakon četiri godine od njegovog preseljenja na ahiret, 19. oktobra 2007. godine. Ove godine Muzej obilježava prvu godinu svog postojanja, a petu godišnjicu smrti predsjednika. U staroj utvrđi grada, tačnije u kapi-kulama Ploča i Širokac, zahvaljujući entuzijastima i poštovaocima lika i djela Alije Izetbegovića, rodio se još jedan spomenik koji uz Šehidsko mezarje "Kovači" priča stalnu bosansku priču o životu i smrti i borbi dobra protiv zla. Dvije stare kapi-kule koje su povezane bedemom dobile su novi život, život Alije Izetbegovića. I Alija Izetbegović je imao svoje "Eugene Savojske" i kao i kule odbranio je svoj narod i ostao je ponosan kao i one.

Muzej Sarajeva dobio je težak zadatak da u ovako malom prostoru smjesti iskustvom bogat život jednog velikog čovjeka kakav je bio Alija Izetbegović. Ipak, uz požrtvovanost i trud velikog broja stručnjaka otvoren je Muzej koji na svoj način treba da doprinosi historiji koja, kao da tek sada nastaje. U prizemlju kule Ploča, pored prijemnog dijela, nalazi se biblioteka u kojoj su predstavljena najznačajnija djela i izdanja Alije Izetbegovića na bosanskom i stranim jezicima, kao i neki njegovi lično predmeti: naočale, sat, tašna i džepni primjerak časnog Kur'ana od kojeg se nikada nije odvajao. Tu se mogu vidjeti njegova najznačajnija djela kao što su *Islam između Istoka i Zapada* i *Islamska deklaracija*.

Beretka rahmetli Predsjednika nalazi se u kuli Širokac, 2008. godina

Prolazeći kroz mala vrata na desnoj strani recepcije Muzeja i penjući se uz drvene stepenice, dolazi se na sprat kule Ploča gdje je, na devet izložbenih panoa, hronološki, kroz tekst i fotografije, prikazan život Alije Izetbegovića, kao običnog čovjeka, političara i državnika. Izložba je podijeljena u devet manjih cjelina: “Mladost”, “Sarajevski proces”, “Prvi višestranački izbori i raspad Jugoslavije”, “Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine”, “U paklu Sarajeva”, “Pobjeda istine”, “Ideja Bosne – izazov svih humanista”, “Odlazak u vječni život” i “Rekli su o Aliji”. U središnjem dijelu Kule nalazi se vitrina u kojoj se nalaze najznačajnije nagrade i priznanja, kao što su: hrvatsko odličje “Velered kraljice Jelene”, Godišnja nagrada Američkog centra za demokratiju, Orden slobode Republike Turske, Orden nezavisnosti države Katar, nagrada Foruma Crans Montana itd. U ovom prostoru napravljen je drveni međusprat na kojem se može pogledati film o životu i djelu Alije Izetbegovića, te njegovoj ulozi u odbrani od agresije – u dva dijela u trajanju od po 22 minute.

Nakon obilaska kule Ploča interesovanje posjetitelja usmjerava se ka kuli Širokac u kojoj je prikazana uloga predsjednika Izetbegovića u odbrani od agresije 1992-1995. Da bi se došlo u tu kulu neophodno je proći kroz bedem koji je djelomično natkriven i liči na tunel. Simbolika bedema kod posjetitelja pobuđuje osjećaje borbe dobra protiv zla, osjećaje kojima je prožeto Izetbegovićevo djelo. Ova simbolika govori o njegovoj stalnoj opredijeljenosti da spaja ljude, narode i kulture.

Muzejska postavka u kuli Širokac posvećena je Aliji Izetbegoviću kao vrhovnom komandantu Armije Bosne i Hercegovine i sistematskom organiziranju odbrane od agresije. Na šest zidnih panoa predstavljeno je formiranje Armije Bosne i Hercegovine i uloga njenog Vrhovnog komandanta, i to po slijedećim temama: "Prijetnje državi Bosni i Hercegovini", "Odgovori na prijetnje državi Bosni i Hercegovini", "Vojne pripreme za agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu", "Početak i rizici vojnog organiziranja za odbranu države Bosne i Hercegovine", "Lični doprinos Predsjednika Izetbegovića u odbrani države Bosne i Hercegovine", "Najkritičnije vrijeme i jačanje Armije Republike Bosne i Hercegovine", te "Neke značajnije izjave Predsjednika Alije Izetbegovića".

U zidnim vitrinama postavljene su uniforme vojnika s početka rata i vojnika s kraja rata, te priznanja koja su borci Armije BiH dala svome komandantu i predsjedniku. U podnoj vitrini, staklenom podu, nalazi se dio improviziranog i ručno pravljelog oružja kojim su se branitelji koristili u najtežim danima agresije. Iznad staklenog poda u "lebdećoj vitrini", na centralnom dijelu ovog prostora, nalazi se originalna beretka sa grbom BiH koju je Predsjednik i Komandant nosio, kako u zemlji tako i inostranstvu, a koja je postala simbol borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Rezime

MUZEJ "ALIJA IZETBEGOVIĆ" – SVEJDOČANSTVO ZA BUDUĆNOST

Period života Alije Izetbegovića, te period najranije prošlosti Bosne i Hercegovine tek treba da postane predmetom izučavanja i stručnog obradivanja. Nesumnjivo je da će svaki ozbiljan naučnik, istraživač, novinar, brzo razaznati s kojom lahkoćom se može pisati o dalekoj prošlosti BiH, jer njeni akteri više ne mogu pričati. Istraživati temu vezanu za ulogu, lik i djelo Alije Izetbegovića mnogo je teže, jer je ona s jedne strane neodvojiva od davne prošlosti, a s druge strane se historijski period vezan za Izetbegovića odigrao tek nedavno. Svakom ostaje da, slijedeći savjest i vlastiti moral, ovakve teme istraži i obradi na svoj način. Ipak, na tom putu, muzej "Alija Izetbegović" može i igrati bitnu ulogu, ulogu koja se sastoji u prezentiranju puke istine radi pravilnog bilježenja historije o Bosni koju neki i dan danas napadaju.

Muzej "Alija Izetbegović" smješten je u kapi-kulama Ploča i Širokac. Simbolika je jasna. Bedem i kule od svog nastanka simbol su odbrane i slobode, a Šehidsko mezarje nas iz dana u dan podsjeća na cijenu koja je za to

morala biti plaćena. I jedna i druga priča usko je vezana za Aliju Izetbegovića. Njegova priča je životom popunila stoljećima prazne i stare kamene kule, te tako ukazala na kontinuitet Bosne. Muzej "Alija Izetbegović" služi kao podsjetnik, ali i kao poruka budućim generacijama.

Poruka da se za sve što vrijedi treba boriti, ali i to da sve što vrijedi nije samo vlastita stvar, nego budućnost svih generacija.

Poruka da sve što vrijedi, na kraju, ipak, opstaje i nadživljava barbarstvo i divljaštvo.

Poruka da sve što vrijedi mora biti pravedno, pa čak i po cijenu vlastite slobode i života.

Poruka da će Bosne uvijek biti.

Summary

MUSEUM "ALIJA IZETBEGOVIĆ" – A TESTIMONY FOR THE FUTURE

The period of the life of Alija Izetbegović, and the era of the earliest past of Bosnia and Herzegovina are only about to become the subject of research and professional analysis. It is unquestionable that any serious scientist, researcher, journalist... shall soon realize how effortlessly can one write about the distant past of Bosnia and Herzegovina, for its actors can no longer speak. It is much more difficult to research the subject matter related to the role, image, and work of Alija Izetbegović, for it is, on the one hand, indivisible from the distant past and, on the other, the historical period related to Izetbegović has occurred just recently. It is left to each one's conscience and morale to research and analyze such topics in their own way. However, on that path, the Museum "Alija Izetbegović" can and does play a significant role, a role that consists in presenting the pure and simple truth for the purpose of accurate recording of history about Bosnia, which is attacked by some to this very day.

The Museum "Alija Izetbegović" is located in the kapi-kulas (gate-towers) Ploča and Širokac. The symbolism is clear. Since their very creation, the wall and towers are the symbol of defense and freedom, while the Martyr's cemetery reminds us from one day to the next of the price that had to be paid for that. Both of these stories are closely tied to Alija Izetbegović. His story filled the centuries-old empty stone towers with life, and, thus, indicated the continuity of Bosnia. The Museum "Alija Izetbegović" serves as a reminder, as well as a message to future generations.

The message that anything valuable is worth fighting for, as well as that anything worthwhile is not just one's own matter, but the future of all generations.

The message that anything worthwhile ultimately survives and overcomes barbarism and savageness.

The message that anything worthwhile must be just, even at the expense of one's own life and freedom.

The message that Bosnia will always subsist.

Literatura:

1. Alija Izetbegović, *Problemi islamskog preporoda – Islamska deklaracija*, "OKO", Sarajevo 2004. god.
2. Alija Izetbegović, *Islam između istoka i zapada*, "OKO", Sarajevo, 2005. god.
3. Alija Izetbegović, *Moj bijeg u slobodu: Bilješke iz zatvora 1983-1988*, "OKO", Sarajevo, 2005. god.
4. Alija Izetbegović, *Sjećanja – autobiografski zapis*, "OKO" 2005. god.
5. Alija Izetbegović, *Dostojanstvo ljudskog izbora*, "OKO" 2005. god.
6. Grupa autora, *Mladi muslimani 1939. – 2005.*, Udruženje Mladi muslimani, "Bemust d.o.o.", Sarajevo, 2006. god.
7. Grupa autora, *Svjedoci istine*, Fond Kantona Sarajevo za izgradnju grobalja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen obilježja žrtava genocida, Sarajevo, 2008. god.
8. Majo Dizdar, *Sarajevo – historijsko turistički vodič*, "Sejtarija", Sarajevo, 2005. god.
9. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 1997. god.
10. *Novi horizonti*, br. 111, Udruženje Selam, Sarajevo, 2008. god.

ZILHA MASTALIĆ

UNIŠTAVANJE ZNAČAJNIH OBJEKATA U SARAJEVU U VRIJEME AGRESIJE 1992-1996.

Abstrakt: Sarajevo je grad koji datira iz osmanskog perioda gradnje u čije su vrijeme izgrađena mnoga zdanja od neprocjenjive važnosti, naročito od vremena namjesništva Gazi Husrev-bega. Značajne građevine su nastale i u periodu austrougarske vladavine. Osman-ski i austrougarski period primjetan je u ovom gradu i danas. Pe-riod između dva svjetska rata nije dao mnogo vrijednih građevina dok se u periodu poslije Drugog svjetskog rata pažnja malo više okreće na kolektivnu stambenu izgradnju urbanih kvartova. Sve što se stoljećima gradilo je u periodu agresije, od 1992. do 1996., nemilosrdno uništavano. Uništavano je sve što je ovom gradu davalo ljepotu i značaj. Uništavan je jedan evropski grad koji je predstavljao simbol civilizacije i tolerancije, te zajedničkog suživo-ta više različitih naroda, religija i kultura.

Ključne riječi: Sarajevo, opsada, urbicid, kulturocid, agresija, obrazovni, naučni, kulturni, vjerski, zdravstveni i sportski objek-ti, granatiranje

U Sarajevu, kao i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, prekr-šena su sva pravila normi međunarodnog prava koja štite grad i njegove građane. Pristupilo se dugotrajnoj i kontinuiranoj metodi zločina nad stanovništvom i civilnim objektima. Posebno mjesto u historiji Sarajeva kao i cijele Bosne i Hercegovine zauzima *urbicid* koji je usko vezan sa kul-turocidom. Kulturocid je zločin koji se ogleda u sistematskom uništavanju spomenika kulture. Tokom rata u Bosni i Hercegovini stradali su mnogi kulturno-historijski spomenici, a najkarakterističniji primjer u Sarajevu je spaljivanje Vijećnice.

Hainrich Heine Almasor: “Kad počnu da spaljuju knjige, uskoro će početi da spaljuju ljude.”

granatiranja su nanijela ogromnu štetu ovom gradu, a najveću štetu su pretrpjeli civilni, kulturni i vjerski objekti. Na uže gradsko jezgro Sarajeva palo je, od aprila 1992. do februara 1994., oko 2 miliona granata.¹

Urbicid je oblik genocida, odnosno genocidnog djelovanja, usmjerenog na razaranje i uništavanje gradova i drugih naseljenih mjesta kako bi se njihovo stanovništvo primoralo da napusti teritorij koji agresor želi da zaposjedne. Urbicid je naročito izražen u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu.² Ovaj zločin se ogleda u sistematskom rušenju urbanih odnosno gradskih područja. Uništavani su:

- industrija;
- ugostiteljski, trgovački i turistički objekti;
- komunalni i prometni objekti;
- banke, osiguravajuća društva i zavodi;
- infrastruktura grada (elektroprivredni sistem, vodosnabdijevanje);
- saobraćaj (gradski, PTT, željeznice, mediji) 54 % štete u GRAS-u, izgorio objekat Glavne pošte, te su uništene skoro sve PTT zgrade, a ogromne štete pretrpjele su i željeznice, najveće štete su na RTV infrastrukturi koji su od najvećeg značaja za proizvodnju, prenos, distribuciju i emitovanje RTV programa. Radiotelevizijski releji su, među prvima, na meti agresora. (TV relej Hum);
- zdravstvene institucije i zavodi (ambulante, domove zdravlja, bolnice, apoteke);

¹ Zbornik radova: *Vrijeme beščašća*, Zenica, 1994, str. 58.

² I. Beridan, I. Tomic, M. Kreso, *Leksikon sigurnosti*, Sarajevo, 2001.

- obrazovne institucije (predškolske ustanove, osnovne škole, srednje škole, više i visoke obrazovne ustanove);
- naučne institucije izvan Univerziteta (ANUBiH, naučni instituti i zavodi);
- kulturne institucije. (biblioteke, pozorišta, opera, balet, galerije, arhivi, muzeji, izdavačke kuće, štamparije, knjižare, kulturno-prosvjetna društva);
- sportske institucije i društva;
- vjerske institucije i objekti³ (islamske, katoličke, pravoslavne i jevrejske provincije).

POČETAK OPSADE GRADA

U periodu od 1992. do 1996. na grad Sarajevo je izvršena agresija od strane paramilitarne i terorističke Srpske demokratske stranke pomoću Jugoslavanske narodne armije, te vojnih i policijskih snaga iz Srbije i Crne Gore kojima je rukovodio beogradski vojno-politički vrh sa predsjednikom Slobodanom Miloševićem na čelu. Grad je bio u opsadi četiri godine. Artiljerijske cijevi bivše JNA, koje su bile uperene na civilne ciljeve, posebno su bile skoncentrisane na brdima oko Sarajeva koje je, smišljenim akcijama, komunikacijski odsječeno i izolirano od ostalih dijelova BiH. Time je 4. aprila 1992. započeta srpska opsada grada Sarajeva. Uvertira za aprilsku agresiju na Sarajevo dogodila se 1. marta 1992. kada su, u kasnim noćnim satima, jedinice Srpske demokratske stranke blokirale cijeli grad postavljanjem barikada na gradskim prilazima i u samom gradu.⁴

Jugoslavenska narodna armija je neuspješno pokušala tenkovima zauzeti Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, što je spriječeno 2. maja 1992. godine. Od tada je spriječena i opskrba Sarajeva. Naoružanje i ljudstvo koje je imala srpska vojska bili su daleko nadmoćniji u odnosu na branitelje grada. Tako počinje svakodnevno granatiranje grada sa okolnih brda što je trebalo imati za cilj uništavanje glavnog grada Bosne i Hercegovine. Zapovjednik snaga bosanskih Srba, general Ratko Mladić naredio je uništavanje svih nesrpskih ciljeva u Sarajevu.

Posebno je tragična bila druga polovina 1992. i prva polovina 1993. godine. Tad su zabilježena najteža stradanja grada. Opsada Sarajeva se, poslije Staljingrada, ubraja u najduže opsade još i prije od srednjovjekovnih

---

³ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992-1995.*, Sarajevo, 2006, str. 16-17.

⁴ Zbornik radova: *Vrijeme beščašća*, Zenica, 1994, str. 55-58.

opsada evropskih gradova za vrijeme križarskih ratova.⁵ Vojska Republike Srpske je kontrolisala skladišta oružja i najvažnija uporišta grada. U gradu su nametnuti nepodnošljivi uvjeti: bez struje, vode, plina, javnog saobraćaja uz stalno granatiranje i snajpersko djelovanje. Na mnogim mjestima bio je natpis "Pazi snajper". Cilj agresoru je osim što želi potpuno uništiti građane Sarajeva i njihove objekte življenja, *uništiti historijske dokaze, materijalna svjedočanstva o milenijskoj opstojnosti i posebnosti Bosne*.⁶ Cilj je uništiti i svaki trag o bogumilstvu na ovom području, tragove islamske civilizacije na ovim područjima koja postoji od 15 stoljeća, zatim multietničnost Bosne koju ova država nudi, i pretvoriti ovaj grad u čisto srpski. Stoljeća kulture su pretvarana u pepeo. Agresor, koji je uništavao te objekte, u njima nije tražio naoružanu armiju, već mu je cilj bio, pored uništenja ljudi i uništenje *svakog dokaza kulture tih ljudi*.⁷

NAJZNAČAJNIJE INSTITUCIJE I OBJEKTI RAZORENI U AGRESIJI

U ovom su vremenu bile napadnute mnoge civilne zgrade. U službenim izvještajima stoji da je u septembru 1993. godine 35.000 zgrada u Sarajevu bilo srušeno, a sve ostale zgrade bile su manje ili više oštećene. Tome pripadaju bolnice, novinarske agencije, industrijske zgrade, zgrade vlasti, kasarne i baze Ujedinjenih nacija.

U Sarajevu je kontinuirano uništavano Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i Sarajevski univerzitet, najstarija i najznačajnija naučna ustanova u BiH. Namjera je bila dovesti Univerzitet pred kolaps, očekujući automatizam, jer se ubijanjem pameti ubija i svaka nada za napredak, za opstanak naroda i države. Strategija je jasna: dovesti i grad i Univerzitet na rub ludila, kolapsa i bespomoćnosti. Analiza pokazuje da je više od polovine nastavnog kadra svojom voljom, bez ikakve prisile, napustilo Univerzitet i pobjeglo, a od kojih su mnogi prihvatili ideologiju fašizma i politiku i praksu genocida.⁸ A namjera uništenja Predsjedništva je bila prisiliti vrh države na predaju.

Cilj uništenja Porodilišta i Dječije klinike bila je prekinuti reprodukciju, kako bi grad bez djece i života postao nemoguć za život.⁹ Agresor je imao i za cilj da osvoji bolnice u Sarajevu; ako ih ne osvoji, onda da ih uništi, kako

⁵ Isto, str. 58.

⁶ J. Ziga, *Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima*, 2007., str. 471.

⁷ Mishael Sells, *The Bridge betrayed*, London, 1998., str. 103-124.

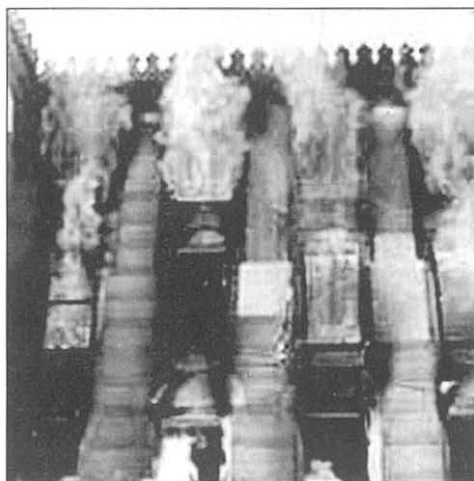
⁸ *1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu*, Sarajevo, 2007., str. 11.

⁹ Isto, str. 11.

se stanovnici Sarajeva ne bi imali gdje liječiti. Uništene su Zemaljska bolnica, prva bolnica u BiH, Banjski kompleks na Ilidži, kao i mnoge druge.

Uništenje Nacionalne i Univerzitetske biblioteke, te Orijentalnog instituta je pokušaj zatiranja naših korijena i višestoljetne kulture i tradicije, u nastojanju da se brišu bosanska prošlost i identitet. Gradska vijećnica je izgrađena u pseudomavarskom stilu, kao primjer svojevrsnog spoja evropskog blaga, jer se u njoj nalazila Univerzitetska biblioteka.¹⁰ "To je najapokaliptičnija stvar koju sam vidjela", opisuje spaljivanje Vijećnice umjetnica iz Sarajeva, Aida Mušanović. Danima je crni oblak prašine visio iznad grada i stanovnici su u kosi nailazili na sitne čestice spaljenih knjiga, papira i manuskripta što su padale na sve strane. Agresorske snage su imale biblioteku na dlanu, i direktno su mogli pucati sa brda. Više od 600.000 knjiga i rijetkih knjiga pretvorilo se u najveću paljevinu. Nestajala su u plamen stoljeća naše historije, sve što se brižno čuvalo. Sarajevski dobrovoljci su pokušali spasiti što su mogli. Formirali su ljudski lanac, te spašavali knjige.¹¹

Orijentalni institut je imao najveću kolekciju islamskih rukopisa na Balkanu. Imao je jedinstvenu zbirku iluminiranih rukopisa i originalnih dokumenata (više od 200.000)¹² pisanih na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Bio je bosanski ekvivalent recimo dubrovačkom, mletačkom, bečkom i sličnim velikim svjetskim arhivima.¹³ Dana 17. maja 1992. agresor je zapalio Institut. Zapaljeno je 5.263¹⁴ rukopisa na perzijskom, arapskom, otomansko-turskom, adžamijском (slavenski i arapski skripti) jeziku.

Spaljivanje Vijećnice

Zemaljski muzej, koji je osnovan 1888. godine od strane Zemaljske valade Austro-Ugarske Monarhije, konstantno je gađan te je uništeno veo-

¹⁰ J. Ziga, *Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima*, 2007., str. 473.

¹¹ Michael Sells, *The Bridge betrayed*, London, 1998., str. 103-124.

¹² Andras J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina*, str. 18.

¹³ J. Ziga, *Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima*, 2007., str. 473.

¹⁴ Andras J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina*, str. 18.

ma mnogo raznih sadržaja. Najviše je stradala Srednjovjekovna zbirka, koja je upečatljivo govorila o kontinuitetu postojanja jedne države. Uništena je i botanička bašta i endemski primjerci nekih biljaka.

Uništena i zgrada Hrvatskog društva "Napredak", zgrada "La Benevolencije", zgrada "Gajreta" te lakše oštećena zgrada "Prosvjete".

Uništeni su i ostećeni i najvrjedniji objekti *islamske arhitekture u BiH* sagrađeni još u 16. stoljeću, kao što su Gazi Husrev-begova džamija, Careva džamija, Ali-pašina džamija, Magribija, Sinanova džamija, Ferhad-begova džamija, Gazi Mehmed-begova džamija na Bistriku, Bijela džamija, Jahja-pašina džamija, Miščina džamija, Sarač Alijina (Vrbanjuša) džamija, Gornja i Donja Saračeva džamija, Čekaluša, Sagrački h. Alije džamija na Hridu, Topal Inhan (Lubina) džamija, Havadže-zade džamija na Vratniku, te mnoge druge.¹⁵ Neke od njih su bile i pod zaštitom UNESCO-a. *Regionalni šef policije Simo Drljača u zoni Prijedor, postavljen od strane R. Karadžića, izjavljuje: "Nije dovoljno samo srušiti minaret sa njihovih džamija. Morate im protresti temelje jer to znači da ne mogu izgraditi drugu. Uradite li to, oni će željeti da odu. Otići će sami."*¹⁶ Pored džamija, agresor je razorio mnoge mesdžide, mektebe, tekije, turbeta, nadgrobne spomenike, islamske sahat-kule, islamske vjerske knjižnice i arhive. Sinanova tekija iz 17. stoljeća teže je oštećena, zatim Hitri Sulejmanov mesdžid iz 16. stoljeća, Hadži Sejidi mesdžid iz 16. stoljeća. Agresor nije pokazao ni poštovanje prema grobljima starim više stoljeća.¹⁷ Neka razorena su Alifakovac i Nadkovači iz 15. stoljeća, Vrbanjuša iz 16. stoljeća, groblje/mezarje uz Carevu džamiju iz 16. stoljeća, zatim turbe Gazi Husrev-begovo i Murat-begovo iz 16. stoljeća te mnoga druga. Agresor razara i mostove, ćuprije, hamame, bezistane, česme, tvrđave, kule itd. U cijeloj Bosni preko 70% bošnjačke kulturno-duhovne imovine je uništeno. Stanovnici Balkana koji su prihvatili islam i izgradili urbane centre u sastavu Osmanskog carstva baštinici su autentičnih visokih kulturnih i vjerskih zdanja najveće arhitektonske vrijednosti. Tokom kasnijih stoljeća, u kojima je osmanska država gubila dio po dio Balkana, sustavno su uništavani muslimani na tom području, kao i spomenici njihove materijalne kulture.¹⁸ Tako je npr. u Beogradskom ejaletu bilo više od 600 džamija, od kojih danas postoji samo jedna. Vremenom su, historijski gledano, planski brisani tragovi postojanja islamske kulture. Tako je u cijeloj

¹⁵ Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Kantona Sarajeva, Sarajevo 1996-2000, str. 6-24.

¹⁶ Andras J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina*, str. 12.

¹⁷ M. Omerdić, *Porušeni i oštećeni sakralni objekti islamske zajednice u BiH 1992. do 1995.*, str. 436.

¹⁸ M. Omerdić, *Porušeni i oštećeni sakralni objekti islamske zajednice u BiH 1992. do 1995.*, str. 436.

Srbiji izbrisan svaki njen trag. Slično je u Dalmaciji, Liki i nekim dijelovima Hrvatske. To se željelo uraditi i u slučaju BiH. Rušenje i uništavanje objekata islamske arhitekture je nastavak provođenja ranijeg programa kulturocida nad muslimanima na cijelom Balkanu i u Evropi. Tzv. "Vasojevića zakon" iz prve polovice 19. stoljeća potiče i ozakonjuje rušenje svih djela muslimanske kulture. Srpski ekstremisti, predvođeni Radovanom Karadžićem i Ratkom Mladićem, izjavljuju da ruše muslimanske bogomolje i tako čine muslimanima uslugu kako bi se muslimani što prije oslobodili nametnute im religije islama i vratili se u svoju pradjedovsku religiju.

Katolička vjerska imovina i Crkva su, također, stradale. Katolička Crkva je od 1463. i jedina čuvarica historijskih isprava, arhiva, knjižnica, muzejskih zbirki, umjetničkih galerija, pojedinačnih sakralnih umjetnina, općenito kulturnog naslijeđa Hrvata. Najviše se očuvalo u franjevačkim samostanima. U Sarajevu je uništena Franjevačka teologija u Nedžarićima, potom ostećena sarajevska Župa Svetog Josipa. Onemogućen je rad vjerskih škola, instituta i teološkog fakulteta. Pored toga, uništavane su i katoličke religijske knjižnice i arhive.

Jevrejska vjerska imovina također je pretrpjela velika ostećenja. Kape-la na Hevru, na Jevrejskom groblju dosta je uništena. Uz nju, ostećeno je i Staro jevrejsko groblje iz 16/17. stoljeća. Jevrejsko groblje se nalazilo na prvoj liniji odbrane, i bilo je minirano. Tek je 1998. godine deminirano pomoću donacije Norveške vlade. Sefardski hram je manje oštećen, ali dobro je u tome što je smješten između zgrada, pa nije bio direktno izložen napadima. Danas je tu Bosanski kulturni centar, jer je Jevrejska zajednica poklonila gradu Sarajevu ovu zgradu. Sinagoga je izgrađena osamdesetih godina 16. stoljeća. Ali zbog požara, obnovljena je 1821. godine. Zgrada je pretrpjela velika ostećenja granatiranjem, ali je danas, uz pomoć Gradske uprave, Kantona Sarajevo i Ministarstva za okoliš, potpuno rekonstruisana.

Stara pravoslavna crkva je jedan od najvrednijih i najstarijih spomenika kulture u Sarajevu. Prvi put se spominje 1539. g. U crkvenom dvorištu je muzej sa kolekcijom ikona od 14. do 19. stoljeća. Zajedno sa Sabornom crkvom sa mitropolijom, teže je ostećena u granatiranju okolnih objekata. Lakše su ostećena i pravoslavna groblja (Staro pravoslavno groblje Svetog Arhangela Mihaila iz 19. stoljeća i Novo pravoslavno groblje-Sveti Marko sa istoimenom kapelom iz 20. stoljeća.¹⁹

Pored ovih objekata, potpuno su razoreni i neki drugi važniji objekti: Sportska dvorana "Zetra", Olimpijski centar Sarajevo, zgrada Crvenog

¹⁹ *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajeva*, Sarajevo, 1996-2000, str. 14.

križa, zgrada Zemaljske vlade I (Predsjedništvo BiH), zgrada Zemaljske vlade II (Uprava BiH Željeznica) i zgrada Zemaljske vlade III (Skupština Grada), Zemaljska štamparija, Svrzina kuća, Panjina kula, Morića-han, Brusa-bezistan, Sarajevska pivara, Palata Marijin-dvor, poslovni objekat Zavoda za vodoprivredu i elektroprivredu, zgrada Glavne pošte, zgrada Narodnog pozorišta, Gradska tržnica, Sebilj, Tvornica duhana Sarajevo, razne nekropole, mostovi: Carev most, Latinska ćuprija, Ćumurija most, memorijalni kompleks Spomen park "Vraca". Veliki dio školskih objekata je uništen ili djelomično oštećen, te je većina objekata bila van funkcije. Teže oštećene škole su: zgrade Učiteljske škole, zgrada I gimnazije, Srednja tehnička škola, Škola za primijenjene umjetnosti, Škola milosrdnih sestara, Osnovna škola "Safet-beg Bašagić" kao i mnoge druge.²⁰ U toku agresije radilo se u improviziranim učionicama, po punktovima.²¹

U izvještaju Tadeuša Mazovjetskog opisani su problemi koje su stanovnici imali sa električnom energijom, a koja je ključna za funkcioniranje svega u gradu. Od oktobra 1992. godine samo pet trafostanica dobavlja struju u Sarajevo, od kojih su tri bile pod kontrolom bosanskih Srba, a dvije pod kontrolom Vlade Bosne i Hercegovine. Ovih pet trafostanica su na sjeveru Sarajeva, unutar dosega artiljerije, a svaki električni vod siječe borbene linije barem na jednom mjestu. U maju 1993. godine, za vrijeme borbi u Hercegovini između snaga Armije RBiH i bosanskih Hrvata, uništen je električni vod iz jablaničke elektrane, koji je napajao ovih 5 trafostanica. A, istovremeno u ofanzivi bosanskih Srba sjeverno od Sarajeva, uništen je električni vod u Buća Potoku. Napajanje električnom energijom u Sarajevu palo je sa 90 MW na 5 MW.

Sredinom 1993. godine u aerodromskom naselju Butmir napravljen je 720 m dugačak Sarajevski ratni tunel, koji je omogućio, ne samo ranjenima da napuste grad, već je omogućio i opskrbu grada hranom, ali, putem prevazilaženja embarga Ujedinjenih nacija na oružja, i oružjem.²² Najvjerojatnije, Sarajevo ne bi preživjelo bez oružja, hrane i medikamenata koji su prošli kroz ovaj tunel.

Gađanje grada je odnijelo mnogo ljudskih života. Prilikom pojedinih gađanja ubijene su desetine i ranjene stotine ljudi. Masakr na otvorenoj tržnici "Markale", koji se dogodio u februaru 1994. godine od granate ispaljene sa srpskih položaja na Špicastoj stijeni pogodile su masu ljudi i uzeli život 68

²⁰ Isto, str. 6-24.

²¹ Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992-1995.*, Sarajevo, 2006., str. 16-336.

²² *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Kantona Sarajeva*, Sarajevo, 1996-2000, str. 35.

Sarajlija. Kao odgovor na taj gnusan čin, Ujedinjene nacije su srpskim snagama postavile jedan ultimatum prijeteci da će ih bombardirati, ukoliko ne pristanu na povlačenje svojih težih oružja do jedne određene tačke. Vojska Republike Srpske je pristala, pred kraj, na ovaj ultimatum i od tog trenutka gađanje Sarajeva se puno smanjilo, što se može smatrati početkom puta ka završavanju agresije. Zar je toliko trebalo da Ujedinjene nacije postave ultimatum? I dalje je nastavljeno granatiranje, rušenje i uništavanje grada, ali manjim intenzitetom. Ali, do tada je uništeno uglavnom sve što se trebalo uništiti.

Godine 1995. međunarodne snage su se suprotstavile Vojsci Republike Srpske. Snage VRS su napale jednu tačku za skupljanje oružja koja je bila pod zaštitom Ujedinjenih nacija, što je NATO natjeralo na zračne udarce na skladišta oružja bosanskih Srba. VRS je pokušavala spriječiti te napade putem uzimanja talaca vojnika Ujedinjenih nacija, ali u napretku sukoba Vojska Republike Srpske morala se postepeno povlačiti. Grijanje i opskrba strujom i vodom su se vratili u grad.

Poslije masovnog ubijanja u istočnobosanskom gradu Srebrenica, jula 1995. godine i poslije drugog masakra na "Markalama", 29. augusta 1995. godine gdje je ubijeno 43 ljudi, međunarodna zajednica je prisiljena da reagira. Krajem augusta 1995. godine NATO avioni su počeli bombardirati položaje VRS u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Istovremeno "Rapid Reaction Force" Ujedinjenih nacija pod zapovjedništvom Velike Britanije i Francuske, gađa minobacačima sa Igmana položaje VRS oko Sarajeva. U oktobru 1995. godine sklopljeno je primirje i, kasnije, te godine Daytonski sporazum je Bosni i Hercegovini i Sarajevu donio dugo čekani mir.

U sklopu s Daytonskim sporazumom Sarajevo je poslije agresije podijeljeno u dva entiteta. Jedan dio pripada Federaciji Bosne i Hercegovine i u njemu se nalaze Vlada države BiH i Vlada Federacije, a jedan dio (istočni) pripada Republici Srpskoj. Granica između ta dva entiteta je na Dobrinji kod Sarajeva, u blizini Sarajevskog aerodroma.

Iako je tada slijedio jedan period stabilizacije i normalizovanja, bosanska vlast je 19. marta 1996. godine opsadu Sarajeva objavila konačnom

Spaljivanje zgrade skupštine BiH za vrijeme granatiranja 1992. godine.

(reintegracijom Grbavice). Daytonskim sporazumom formirana je posebna Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Rezime

UNIŠTAVANJE ZNAČAJNIH OBJEKATA U SARAJEVU U VRIJEME AGRESIJE 1992-1996.

Uništavanje kulturne baštine predstavlja kršenje međunarodnog prava o ratovanju i može biti procesuirano kao ratni zločin. Prema statutu ICTY-a, ovi zločini uključuju zauzimanje, uništavanje, namjernu štetu načinjenu nad institucijama koji su religijskog, obrazovnog, naučnog karaktera i uključuju historijske spomenike i umjetnička djela. Sve više raste svijest o povezanosti između uništenja etničkih grupa i destrukcije njihovog kulturnog nasljeđa.²³

Tokom agresije od 1992. do 1995. godine kroz vojna djelovanja su uništavane džamije, katoličke crkve i samostani, te drugi vjerski i kulturni objekti u zemlji, i to, uglavnom, sistematskim uništavanjem, podmetanjem eksploziva, sa manipulacijama i izgovorima da su ti objekti legitimi vojni ciljevi. Uništavanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine je sistematski organizirano i planirano, baš kao i uništavanje drugih vrijednih komponenata šarolikog bosanskohercegovačkog identiteta.

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu naročito su napadani, razarani i pljačkani veliki industrijski centri (Sarajevo, Goražde, Brčko...). Sarajevo ne samo što je bilo politički i državni centar Bosne i Hercegovine, bio je i industrijski, finansijski, obrazovni i kulturni centar u kojem su izgrađeni mnogi objekti i obezbijedena infrastruktura. Šteta koja je nanesena ovom gradu, nikada se neće do kraja istražiti i realno prikazati. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu je istraživačkim radom došao do cifre od oko 14 milijardi eura.

---

²³ Andras J. Riedlmayer, *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegowina*, str. 3

Resume

URBIZID IN SARAJEVO IN DER ZEIT
DER BELAGERUNG 1992-1996.

Zerstörung des Kultur Erbenst ist eine verletzung des Völkerrechtes von Krieg und kann Strafrechtlich verfolgt werden wie ein Kriegsverbrechen. Nach dem ICTY- Statut zum diesem Verbrechen gehören: die Besetzung, Zerstörung und Mutvillige ferursachung von Schäden auf Religions, Wissenschaftlichen und Bildungsobjekten.

Immer mehr wägt der zusammenhang zwischen der Zerstörung von etnischen Gruppen und der Destruction ihren Kulturerbens.

Durch sistematische Zerstöung und mit Manipulationen durch Militärische Aktionen wurden während Aggression von 1992 bis 1996. viele Moschen, katolische Kirchen und Kloster vernichtet oder beschädigt worden. Die Zerstörung des Kulturellen Erbens und anderen werdvollen Komponenten der Bosnischen Identitet wurde sistematisch geplant und organisiert. Zu Zeit der Agresion auf die Republik von Bosna und Herzegovina wurden grosse Industrie Zentren vernichtet und geplündert (Sarajevo, Goražde, Brčko...). Sarajevo war nicht nur die Hauptstadt sondern auch das Zentrum für Industrie, Ekonomie, Wissenschaft. Der Schaden der dieser Stadt beigebracht war, wird sich nie ausrechnen können. Das Institut für Genozidforschung und Völkerrechte an der Universitet Sarajevo kamm durch Forschung auf die Summe von 14 miliarden Euro.

Literatura:

1. Nedžad Ajnadžić, *Odbrana Sarajeva*, Sarajevo, 2002.;
2. Ahmed Džubo, *Zapisi za pamćenje*, Sarajevo, 2002.;
3. Duljko Hasic, *Ratne stete u Sarajevu 1992-1995.*, Sarajevo, 2006.;
4. Azra Junuzović, *Sarajevske ruže. Ka politici sjećanja*, Armis Print, Sarajevo, 2006.;
5. *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Kantona Sarajeva*, Sarajevo 1996-2000.;
6. I. Beridan, I. Tomic, M. Kreso, *Leksikon sigurnosti*, Sarajevo, 2001.;
7. Dane Olbina, *Dani i godine opsade*, Sarajevo, 2002.;
8. *1479 dana opsade Univerziteta u Sarajevu*, Sarajevo, 2007.;
9. Muharem Omerdić, *Porušeni i ostećeni sakralni objekti islamske zajednice u BiH 1992. do 1995.*, Sarajevo, 1999.;

10. Zijad Rujanac, *Opsjednuti grad*, Sarajevo, 2003.;
11. Mishael Sells, *The Bridge betrayed*, London, 1998.;
12. *Zbornik radova Genocid u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, Sarajevo, 1997.;
13. *Zbornik radova, Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.;
14. *Zbornik radova: Vrijeme beščašća*, Zenica, 1994.;
15. Jusuf Žiga, *Kulturocid-obilježje genocida nad Bošnjacima*, 2007.

Izvori:

1. Andras J. Riedlmayer, Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina,
2. Dnevni listovi "Oslobodenje" i "Dnevni avaz"
3. Iskazi dobijeni od saradnika Instituta Eli Taubera
4. Iskaz prof. dr. Envera Imamović
5. Iskaz monahinje iz Stare pravoslavne crkve na Bascarsiji
6. Izvještaj specijalnog izaslanika Tadeuša Mazovjetskog o stanju u BiH,
7. Wikipedia (internet)

ZLOČINI NA MARKALAMA

Abstrakt: U ovom tekstu će se govoriti o sarajevskim Markalama (1992-1995), svim lijepim i korisnim stvarima koje jedna pijaca u centru grada može dati njegovim stanovnicima, ali i zločinima koji su izvršeni na tom mjestu. Naime, u periodu opsade Sarajeva, civili su svakodnevno namjerno gađani dok su se bavili egzistencijalnim poslovima ili se nalazili na civilnim lokacijama. Pijaca u centru grada, poznato okupljalište civila, bila je meta granatiranja od strane agresorske vojske, gdje su masovno ubijane one kategorije stanovništva koje su zaštićene po međunarodnom pravu. Ipak, ovaj rad nema za cilj iznositi sve detalje vezane za masovna ubijanja civila na sarajevskoj pijaci Markale. Imena ubijenih, ranjenih, način ranjavanja, opisivanje povreda, način zbrinjavanja pacijenata itd., pitanja su kojima ćemo se pozabaviti u posebnoj studiji.

Ključne riječi: agresija, opsada, civili, zločini, žrtve, masovna ubistva, pijaca Markale, *Oslobođenje*, *Glas srpski*, interpretacije, novine, kazne, počiniozi zločina, presude, ICTY.

UVOD

U uvodnom dijelu rada govorit ćemo o Markalama kao izvoru života, prodaji životnih namirnica sa malom mogućnošću izbora – nekad samo radić i repa (1992), ali i o zločinima nad civilima u, uvjetno rečeno, najtežim oblicima masakara (Markale I i Markale II).¹ Glavni dio rada bit će posvećen načinu na koji su dva dnevna lista – sarajevsko *Oslobođenje* i ba-

¹ Markale I odnose se na masakr koji je velikosrpski agresor izvršio je 5. februara 1994., a Markale II na masakr od 28. augusta 1995.

njalučki *Glas Srpski*, interpretirali isti događaj, te pokušaju špekuliranja, tj. intenciji da se od Markala I i II naprave mitovi i kontroverze. U završnom dijelu rada bit će govora o kažnjavanju zločinaca koji su provodili sistematično granatiranje građana Sarajeva.

MARKALE IZMEĐU DOBRA I ZLA

U centru Grada nalazi se tržnica čiji je prvobitni naziv "Markt Halle"² – "prostor za trgovanje", vremenom prilagođen bosanskom jeziku u Markale. Zgrada gradske tržnice sagrađena 1894.,³ smještena je na raskršću ulica Ferhadija, Mula Mustafe Bašeskije i Niže Banje. Vremenom je pedesetak metara preko puta nje nastala i otvorena pijaca Markale, čija je površina iznosila 30x35 metara. Obje su bile mete napada velikosrpskog agresora i njegovih kolaboracionista⁴ i mjesta na kojima su izvršeni najteži oblici masakara.

Iako se na ovoj, i svim sarajevskim pijacama u prvim danima opsade, moglo naći samo lišće žare, radića, repe ili neke druge biljke, one su, ipak, ostavile stanovnike Sarajeva u životu. Suočeni sa agresorskim prekidanjem dotoka vode, struje i nemogućnošću snabdijevanja hranom, enormno visokim cijenama osnovnih životnih namirnica, građani Sarajeva pokušavali su iznaći neko rješenje. Najunosnija privredna grana bila je ne prodaja, nego "trampa" proizvoda. Da bi mogli dobiti, na primjer drva za ogrjev, građani su mijenjali goveđi narezak, konzerve ribe, mlijeko u prahu, rižu, lanč-paket, sir fetu i druge namirnice iz humanitarne pomoći.⁵ Poznata praksa agresora bilo je iznenadno i masovno ubijanje civila, posebno u redovima za vodu, hljeb, humanitarnu pomoć, na dječijim igralištima, na dženazama, pijacama, u baščama, u tramvaju, sakupljanju drva, šetnji, stanovima i brojnim drugim mjestima. Meta takvih napada na građane bila je i sarajevska pijaca Markale. Očita namjera agresora bila je da se granatiranjem pijaca u

---

² Njemačka riječ.

³ <http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>.

⁴ S obzirom da su dosadašnja relevantna istraživanja pokazala da su Srbija i Crna Gora izvršile agresiju na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, srpske i crnogorske vojne formacije kao i srpske kolaboracionističke snage iz Bosne i Hercegovine nazivamo agresorskim. (Vidi: Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004, Knjiga I i II).

⁵ Stanovnici Sarajeva dobivali su 8,5 puta manje namirnica od proračunatih potreba za preživi - ljevanje, ali i ogrjev je vrlo bitan segment bez kojeg se nije moglo. (Ante Milanović, *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007, str. 69).

gradu pokuša spriječiti i ta mogućnost nabavke hrane. Naime, 4. februara 1994. na improviziranoj dobrinjskoj pijaci agresor je sa tri granate iz pravca Lukavice ubio devet civila.⁶ Dan nakon tog masakra meta granatiranja je opet bila sarajevska pijaca, ali ovaj put pijaca u centru Grada na kojoj je, u trenutku eksploziranja granate, prema procjenama jednog haškog svjedoka, bilo prisutno oko 600 ljudi.⁷ U ovom masakru agresor je granatom kalibra 120 mm ubio 68, a ranio 163 sarajevska civila.⁸ Zločin na Markalama I izvršen je 5. februara 1994. – nekoliko minuta poslije podneva, a na Markalama II 28. augusta 1995. – jedan sat prije podneva. To je doba dana kada svi “normalni” ljudi hodaju po pijacama da bi kupili po neku namirnicu za jedan ratni ručak. Cilj ovih granatiranja je masovno ubijanje civila, čija je neoprostiva greška bila obična šetnja kroz pijacu, ili pak pokušaj da se tu nešto zaradi, a koju su mnogi od njih platili vlastitim životom. Agresor nije birao slučajne prolaznike, prodavce ili kupce na pijaci, a u masakru su ubijani ljudi svih nacionalnih pripadnosti koji su ostali u Sarajevu i borili se za multietničnost Bosne i Hercegovine.

Nakon zločina na Markalama I oglasio se glavnokomandujući UNPROFOR-a, Michael Rose, cinično tvrdeći da se ne može utvrditi pravac ispaljenja granate. Razlog ove izjave je vrlo dobro znan: opasnost od uvlačenja međunarodne zajednice u rat opravdavala je sva moguća sredstva, te se nastojala održati prividna neutralnost po svaku cijenu.⁹ Roseu se, čak, spočitavalo da je naklonjen jačoj strani, Karadžiću i Mladiću, kod kojih je viđan na gozbama i od kojih je primao mito. Za razliku od Rosae, Antony Rupert Smith¹⁰ je za masovno ubijanje civila na tržnici Markale augusta 1995. ustanovio da je granata “izvan svake razumne sumnje ... došla sa položaja bosanskih Srba”.¹¹ Amerikanci su ovog puta bili odlučniji, te su NATO snage bombardirale srpske položaje i magacine teškog oružja, što je naslućivalo kraj agresije na Bosne i Hercegovine.

⁶ “Granate iz Lukavice”, *Oslobodjenje*, 5. februar 1994, str. 1.

⁷ ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Stanislavu Galiću, Hag, 5. decembar 2003, napomena 1545.

⁸ Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, “Masovno stradanje civila na pijaci ‘Markale’ dana 05.02.1994. godine”, inv. br. 2-956.

⁹ Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996, str. 307-316.

¹⁰ Od januara 1995. godine komandant UNPROFOR-a.

¹¹ *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Svedok Rupert Entoni Smit, Enklave pod zaštitom UN, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 544.

OSLOBOĐENJE ILI GLAS SRPSKI KO JE U PRAVU?

Neprofesionalizam Michaela Rosea bio je jedan od faktora koji je pokrenuo lavinu špekulacija o ovom masovnom ubijanju sarajevskih civila. Interpretacija ovog događaja je postala "omiljena" tema i elektronskih i printanih medija. Posebno ćemo se osvrnuti na pisanje (tada) aktuelne dnevne štampe, sarajevskog lista *Oslobođenje* i banjalučkog lista *Glas Srpski*.

Oslobođenje je izlazilo svakodnevno u Sarajevu za vrijeme opsade i novinari ovog lista izvještavali su direktno sa terena, intervjuisali ranjene iz bolnica, bili na licu mjesta gdje se dogodio masakr, dok je *Glas srpski* izlazio u Banjoj Luci, čiji novinari nisu bili na licu mjesta, tj. u Sarajevu.

S obzirom da je granatu na Markale agresor ispalio dok je trajala premijera filma Tvrtka Kulenovića *Smrt u Sarajevu*, novinarka *Oslobođenja* Senka Kurtović zaključuje da "Smrt u Sarajevu" nije samo film, "smrt u Sarajevu je život. Onaj svakodnevni."¹² Stranice *Oslobođenja* bile su ispunjene dirljivim prizorima nakon masakra, kao što su, primjera radi, dvije kćerke tražile majku Fatimu,¹³ porodice se raspituju za svoje najmilije, traži se žena koja je prodavala cvijeće, čovjek koji je prodavao mrkvu, žena u crvenom kaputu koja je prodavala kahvu...¹⁴ Poznati sarajevski novinar, Gojko Berić sa ogorčenjem konstatira da je "zločin srpskog fašizma dotakao dno", masakriranjem civila koji su "prevareni tišinom toplog februarskog dana, ispunili siromašnu sarajevsku pijacu u nagonskoj potrebi za privrednom normalnosti".¹⁵ Intervjui koje su novinari *Oslobođenja* obavljali sa ranjenim imaju za cilj da se prikažu reakcije sarajevskih civila nakon masakra na Markalama. U *Oslobođenju* se posebno isticala solidarnost Sarajlija u najtežim trenucima kroz koje je grad prolazio. Građani su darivali krv, a ljekari, poznatiji kao "heroji u bijelom", dali su sve od sebe da spase ranjene. "Samoinicijativno su stizali ljekari koji nisu bili dežurni kako bi pomogli svojim kolegama u poslu, ali i spasavali svoje sugrađane."¹⁶

Za razliku od *Oslobođenja*, *Glas Srpski* iznosi špekulacije koje su se pojavile o tome ko je ispalio granatu na Markale. Na naslovnoj stranici ovih banjalučkih dnevnih novina prva i udarna vijest bila je izjava Radovana Karadžića sa velikim naslovom "Muslimanska podmetanja", u kojoj tvrdi

¹² Senka Kurtović, "Pijaca smrti", *Oslobođenje*, 6. II 1994, str. 3.

¹³ A. Ahmetašević, "Najteži dan u ratu", "Kćerke traže majku", "Gdje je Fatima Durmo?", *Oslob - denje*, 6. II 1994, str. 4.

¹⁴ Senka Kurtović, "Pijaca smrti", *Oslobođenje*, str. 3.

¹⁵ Gojko Berić, "Stidi se Srbijo", *Oslobođenje*, 7. II 1994, str. 1.

¹⁶ A. Ahmetašević, "Najteži dan u ratu", *Oslobođenje*, 6. II 1994, str. 4.

da su muslimani sami sebe ubijali.¹⁷ Na istoj stranici nalazi se i članak o sjećanju na zločine nad srpskim narodom tokom Drugog svjetskog rata. Sa parastosa koji je služen žrtvama ustaških zločina navodi se da je poručeno slijedeće: "Ne zaboravimo da su nam dželati uvek isti", kao i to da je "velika greška Srba" što su nakon 1945. tražili u "krvniku brata".¹⁸ Pod "krvnicima" su podrazumijevali Hrvate i Muslimane. Sjećanje na žrtve iz Drugog svjetskog rata baš u ovom trenutku vjerovatno je bio način da se opravdaju zločini i još više rasplamsa mržnja prema nesrpskom stanovništvu. Funkcioneri Republike Srpske¹⁹ Nikola Koljević i Momčilo Krajišnik (predsjednik Skupštine) navode da je "ceo masakr insceniran". Da ironija bude veća, Krajišnik izjavljuje "saučešće porodicama poginulih u masakru".²⁰ Nada Puvačić, novinarka *Glasa srpskog*, tvrdi: "Dramski okvir otišao je dalje od onog primenjen u Ulici Vase Miskina kada su stradali civili čekajući u redu za hleb. Tehnička brzina direktnog prenosa zapanjila je svet i naravno izazvala sumnju. Kamere su bile postavljene čas ranije."²¹ U članku nazvanom "Recepti iz Turske", novinari ovog lista iznose tvrdnju da je masakr (odnosno incident – kako ga oni nazivaju) detaljno planiran u inostranstvu.²²

Godinu i po nakon ovog, agresor je izvršio novi masakr na Markalama, kada su ubijena 43 civila. Projektil kojim je pogođena sarajevska tržnica, kalibra 120 mm, proizveden je 1993. godine u "Krušiku" iz Valjeva.²³ Nakon ovog masakra, istog dana, granatiran je i Klinički centar Koševo, gdje su dovoženi ranjenici sa Markala.²⁴ Dok su novinari sarajevskog lista *Oslobodenje*, kao i inače, razgovarali sa preživjelim i ranjenim žrtvama ovog masakra, novinari banjalučkog lista *Glas srpski* ponovno su pokušali špekulirati. Za ovaj list izjavu je dao ministar informacija Republike Srpske, Miroslav Toholj, u kojoj je istakao "da se radi o klasičnom aktu muslimanskog terorizma".²⁵ Ratko Mladić je uputio pismo Rupertu Smithu, u kojem, između ostalog, kaže da "VRS nema nikakve veze sa pomenutim teškim incidentom, niti raspolaže takvim ubojnim sredstvom koje bi moglo

¹⁷ Dr. Radovan Karadžić o krvavom incidentu u Sarajevu, "Muslimanska podmetanja", *Glas srpski*, 7. II 1994, str. 1.

¹⁸ A. A, "Mesto za praštanje i nezaborav", *Glas srpski*, 7. II 1994, str. 1.

¹⁹ Samoproglašena državna tvorevina; Naziv Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine nastao 9. januara 1992. preimenovan je u Republiku Srpsku 12. augusta 1992.

²⁰ Konferencija za štampu na Palama, "Kategorički odbačena odgovornost srpske strane", *Glas srpski*, 7. II 1994, str. 3.

²¹ Nada Puvačić, "Provera nemoći", *Glas srpski*, 7. II 1994, str. 3.

²² "Recept iz Turske", *Glas srpski*, 9. II 1994, str. 4.

²³ Š. Hodžić, "Je li Tržnica civilni objekat", *Oslobodenje*, 30. VIII 1995, str. 3.

²⁴ A. A, "Granatiran i Klinički centar", *Oslobodenje*, 29. VIII 1995, str. 4.

²⁵ Miroslav Toholj, "Klasičan akt islamskog terorizma", *Glas srpski*, 29. VIII 1995, str. 1.

odjednom unesrećiti toliki broj lica”.²⁶ Novinar Željko Grujić je tvrdio da su “Izetbegovićeve teroriste... obučavali instruktori Hezbolaha”.²⁷ U *Glasu srpske* postoje pokušaji da se stvori pandan Markalama II, pa ista naslovna stranica koja govori o masakru na sarajevskoj tržnici sadrži i izvještaj o granatiranju Crkve Sveti Sava u Blažuju...,²⁸ te se navodi da je “jedna osoba ubijena, dok ih je desetine teže i lakše ranjeno.”²⁹ Ime ubijene osobe, kao i imena “desetina” ranjenih nisu navedena. U *Oslobođenju* se navode imena i prezimena žrtava, a nakon Markala I i Markala II bilo je ispunjeno brojnim smrtnovicama na kojima su se nalazile fotografije ubijenih sa podacima o ukopu i imenima ožalošćenih.

Na osnovu brojnih pokazatelja dolazimo do zaključka da je *Glas srpski*, bez ikakve sumnje bio pravi prorežimski list, čiji su urednici radili po direktivi tada aktuelnih srpskih političara, a sada najtraženijih ratnih zločinaca i haških optuženika. Međutim, ovaj banjalučki list samo je jedan u nizu primjera kako su određeni mediji vodili propagandni rat i bili direktno u službi zločinačke fašističke politike. U isto vrijeme kada su stranice *Oslobođenja* bile ispunjene čituljama 68 ubijenih građana Sarajeva, u Srbiji su Markale prikazivane kao “monstruoza muslimanska inscenacija”. Naime, Radio Beograd je u dvosatnoj propagandnoj emisiji, emitiranoj 6. februara 1994, ugostio nekoliko komentatora masakra na sarajevskoj pijaci. Jedan od njih, između ostalog, izrekao je i tvrdnju da “Muslimani prinose žrtve Allahu”.³⁰

ISTINA JE SAMO JEDNA KAZNE ZA POČINJENA DJELA

Presudama Haškog tribunala demantirane su sve laži, falsifikati i propagandni stavovi srpskih medija. Za granatiranje, snajpersko djelovanje, te stvaranje nepodnošljivih uvjeta za život civila, dakle i za masakre Markale I i Markale II, optuženi su, pored ostalih, Slobodan Milošević, Ratko Mladić, Radovan Karadžić, Momčilo Perišić, a i generali Vojske Republike Srpske, Stanislav Galić i Dragomir Milošević. Presudom Pretresnog vijeća od 5. decembra 2003. godine general Galić je osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora

²⁶ Ratko Mladić Rupertu Smitu, “Utvrđite istinu”, *Glas srpski*, 29. VIII 1995, str. 1.

²⁷ Željko Grujić, “Markale, drugi put”, *Glas srpski*, 29. VIII 1995, str. 3.

²⁸ Naselje u okolici Sarajeva koje je bilo pod okupacijom agresora.

²⁹ “Ranjeno mnogo civila”, *Glas srpski*, 29. VIII 1995, str. 1.

³⁰ Gojko Berić, “Stidi se Srbijo”, *Oslobođenje*, 7. II 1994, str. 1.

u trajanju od 20 godina,³¹ ali je 30. novembra 2006. godine Presudom Žalbenog vijeća osuđen na doživotnu zatvorsku kaznu.³² General Galić se, između ostalog, teretio i za masakr na Markalama 4. februara 1994. godine. Nakon donošenja Presude Pretresnog vijeća generalu Galiću, beogradski printani mediji (*Večernje novosti*, *Politika*, *NIN*) prezentirali su iskrivljenu sliku javnosti, tvrdeći da su pravi počinioci zla u Sarajevu muslimanske snage.³³

Već je rečeno koliko se špekuliralo o tome iz kojeg je pravca ispaljena granata. Odbrana je tvrdila da je "Predsjedništvo Bosne i Hercegovine namjerno napadalo civile na svojoj strani, pretvarajući se da vatru otvara druga zaraćena strana kako bi izazvala saosjećanje međunarodne zajednice u svoju korist".³⁴ U Presudi Galiću se, u paragrafima u kojima se govori o Markalama I, između ostalog navodi da je granata došla iz pravca sjeveroistoka i da je ispaljena s položaja koji su se nalazili duboko na teritoriji pod kontrolom Sarajevsko-romanijskog korpusa,³⁵ vjerovatno iz pravca Mrkovića. Međutim, špekulacije oko Markala su i dalje nastavljene. Ipak, nakon što su se u emisiji Pečat, emitovanoj na Radio-televiziji Republike Srpske, plasirale laži o masakru na Markalama iz 1994. godine, ovu televiziju je Regulatorna agencija za komunikacije kaznila novčanom kaznom u iznosu od 20.000 KM.³⁶

Presuda Pretresnog vijeća generalu Dragomiru Miloševiću donesena je u decembru 2007. godine, kojom je osuđen na 33 godine zatvora. Ovaj se general teretio za mnoge zločine počinjene protiv civilnog stanovništva u Sarajevu, u koje se, svakako, ubrajaju i Markale II, masakr koji je izvršen 28. augusta 1995. godine, a za koji je ustanovljeno da je granata ispaljena iz pravca južno od Sarajeva, sa mjesta koje je bilo pod okupacijom agresora.³⁷

³¹ ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Stanislavu Galiću, paragraf 769.

³² ICTY, Presuda Žalbenog vijeća Stanislavu Galiću, Hag, 30. novembar 2006, Dispozitiv Presude.

³³ Bogdan Ivanišević, "Pukovnik koji se seća samo jednog ubistva"; *Hag među nama*. Zbornik tekstova, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2005, str. 310.

³⁴ ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Galiću..., paragraf 206.

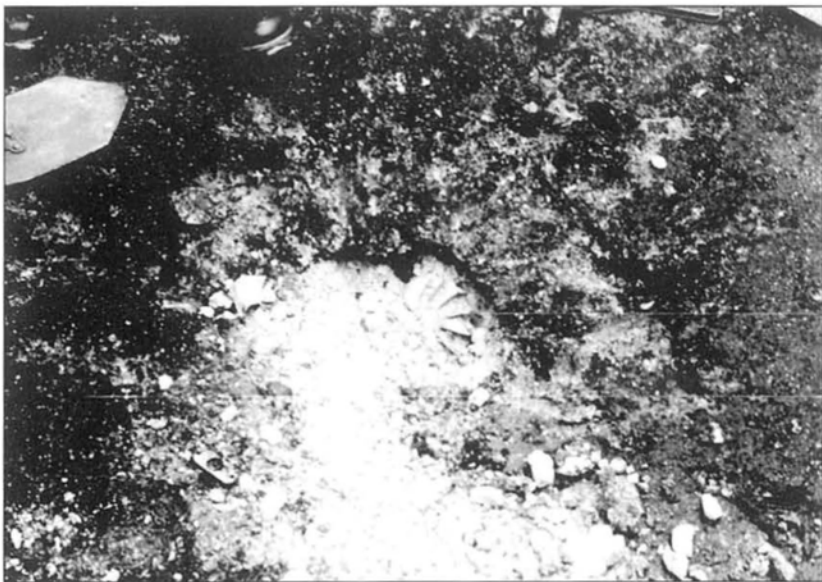
³⁵ Isto, paragraf 482.

³⁶ Vedrana Živak, "Čutanje i laži o istini", *Oslobođenje*, 30. V 2005, str. 50.

³⁷ Iz pravca planine Trebević, ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Dragomiru Miloševiću, Hag, 12. decembar 2007, paragraf 688.

Pijaca Markale, 5. februara 1994, Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Masovno stradanje civila na pijaci "Markale" dana 05. 02. 1995, dok. br. 2-956.

Rep granate pronađena na pijaci Markale, (Isto).

SJEĆANJE NA MARKALE

Prilikom renoviranja pijace, "crvena ruža" – trag detonacije ispunjen crvenom bojom na mjestu eksplodiranja minobacačkog projektila, prekriven je asfaltnom površinom.³⁸ Začudujuće je da je baš na Markalama uništena Sarajevska ruža. Ipak, na tom se mjestu nalazi spomen-obilježje, nešto drugačije u odnosu na ostale spomenike posvećene sjećanju na žrtve masovnih ubistava. U znak sjećanja na žrtve ovog masakra stoje ploče u crvenoj podlozi, na kojima su bijelim slovima napisana imena ubijenih na Markalama od 5. februara 1995. godine. Crvena vjerovatno simbolizira krv, dok bijela boja čistotu i nevinost svih nedužno ubijenih.

U znak sjećanja na ubijene 28. augusta 1995, na fasadi sarajevske Tržnice u bijelu podlogu su uklesana imena ubijenih, iznad kojih se nalazi bijela spomen-ploča sa natpisom:

*Na ovom su mjestu
srpski zločinci
28.8.1995. ubili 43
građana Sarajeva.*

*Rahmet, pokoj
i šutnja mrtvima
proučite Fatihu
i pomolite se
pamtite i opominjite*

Gradani Sarajeva

Ovaj natpis (uz drugi datum i broj žrtava) karakterističan je za većinu spomenika u znak sjećanja na masovna ubistva u Sarajevu za vrijeme opsade. I u otvorenoj pijaci Markale, na sredini spomenika nalazi se ovakva bijela spomen-ploča.

Od 2008. godine 5. februar se obilježava kao Dan sjećanja na sve žrtve u Sarajevu za vrijeme opsade. Nakon komemorativne sjednice odlazi se na spomen-obilježje Markale, gdje brojne delegacije sa porodicama ubijenih polažu cvijeće u znak sjećanja na žrtve ubijene na ovom mjestu. Elektronski i printani mediji svake godine prate aktivnosti spomenutih delegacija. U tome posebno prednjače sarajevski listovi *Dnevni avaz* i *Oslobodenje*, u ko-

³⁸ O nastanku Sarajevskih ruža: Azra Junuzović, *Sarajevske ruže. Ka politici sjećanja*, Armis Print, Sarajevo, 2006, str. 104-108.

jima se, uz prigodan tekst, nalaze imena i prezimena ubijenih. *Svi su plakali dok su na Markalama izgovarana imena ubijenih Sarajlija*,³⁹ *Krvava sarajevska subota*,⁴⁰ *Svako ima nekog koga nema*,⁴¹ *Najteži zločin nad Sarajlijama*,⁴² *Bolno svjedočanstvo o stradanju*,⁴³ *Nema opravdanja*,⁴⁴ *Bili su krivi samo zato što su imali hrabrosti ostati u svom gradu*,⁴⁵ *Opomena generacijama!*⁴⁶ samo su neki od naslova koji govore o sjećanju na ove sarajevske masakre.

Zaključak

ZLOČINI NA MARKALAMA

Nažalost, bilo je više ružnih primjera koje predstavljaju sinonim za ovu pijacu u centru Grada. Naime, Sarajlije će Markale stalno pamtiti kao simbol ubijanja velikog broja ljudi u samo jednom trenutku, gašenja ljudskih života, života koji su vjerovatno imali još mnogo toga dati ovom gradu, koji su mogli učestvovati u gradnji naše budućnosti.

Djelimično smo prikazali način interpretiranja masovnog ubijanja građana Sarajeva u periodu opsade. Pokušali smo dati odgovor na pitanje: Kako se na masakre promatra iz današnje perspektive!? Možemo konstatirati da je porazna činjenica to što se kod pojedinih naroda sa prostora bivše Jugoslavije identitet gradi na špekulacijama, neznanju, netačnom interpretiranju događaja i pogrešnom odgoju budućih generacija.

Summary

CRIMES ON THE MARKALE MARKET

Unfortunately, there were couple of frightful examples which represent the synonym for this market in the city centre. Namely, citizens of Sarajevo will always remember the Markale market as the symbol of killing of

³⁹ H. Handžić, "Svi su plakali dok su na Markalama izgovarana imena ubijenih Sarajlija", *Dnevni avaz*, 6. II 2005, str. 3.

⁴⁰ J. Mehinagić, "Krvava sarajevska subota", *Oslobodenje*, 6. II 2003, str. 12.

⁴¹ A. Bećirović, "Svako ima nekog koga nema", *Oslobodenje*, 5. II 2003, str. 7.

⁴² J. F., "Najteži zločin nad Sarajlijama", *Dnevni avaz*, 5. II 2004.

⁴³ M. Budnjo, "Bolno svjedočanstvo o stradanju", *Oslobodenje*, 6. II 2004, str. 3.

⁴⁴ S. Radulović, "Obilježeno osam godina od masakra kod Gradske tržnice", *Dnevni avaz*, 29. VIII 2003.

⁴⁵ S. R., "Bili su krivi samo zato što su imali hrabrosti ostati u svom gradu", *Dnevni avaz*, 6. II 2004, str. 3.

⁴⁶ A. Kadrić, "Opomena generacijama!", *Oslobodenje*, 29. VIII 2003, 13.

great number of people in just one moment, as the symbol of extinguishing human lives, those who had plenty to give to this city, those who could have participated in building of our future.

We have partly depicted the way of interpretation of mass killing of citizens of Sarajevo in the period of siege. We have tried to give the answer to the question: How massacres are being observed from today's perspective? We may state, as a slashing fact, that identity is being built on the basis of speculations, ignorance, misinterpretation of events and wrongly upbringing of future generations by some people from the area of the former Yugoslavia.

Literatura:

a) Izvori

1. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu;
2. ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Stanislavu Galiću;
3. ICTY, Presuda Žalbenog vijeća Stanislavu Galiću;
4. ICTY, Presuda Pretresnog vijeća Dragomiru Miloševiću.

b) Knjige

1. *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Zbornik radova, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006;
2. Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004;
3. *Hag među nama. Zbornik tekstova*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2005;
4. Azra Junuzović, *Sarajevske ruže. Ka politici sjećanja*, Armis Print, Sarajevo, 2006;
5. Ante Milanović, *Prehrana Sarajeva u opsadi 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007;
6. Laura Silber i Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996.

c) Štampa

1. *Dani*, br. 251, 5. IV 2002;
2. *Dnevni avaz*, 29. VIII 2003;
3. *Dnevni avaz*, 6. II 2004;
4. *Dnevni avaz*, 5. II 2004;
5. *Dnevni avaz*, 6. II 2005;
6. *Glas srpski*, 5. i 6. II 1994;
7. *Glas srpski*, 7. II 1994;
8. *Glas srpski*, 8. II 1994;
9. *Glas srpski*, 9. II 1994;
10. *Glas srpski*, 17. II 1994;
11. *Glas srpski*, 29. VIII 1995;
12. *Oslobođenje*, 5. II 1994;
13. *Oslobođenje*, 6. II 1994;
14. *Oslobođenje*, 7. II 1994;
15. *Oslobođenje*, 30. VIII 1995;
16. *Oslobođenje*, 29. VIII 1995;
17. *Oslobođenje*, 30. V 2005;
18. *Oslobođenje*, 5. II 2003;
19. *Oslobođenje*, 6. II 2003;
20. *Oslobođenje*, 29. VIII 2003;
21. *Oslobođenje*, 6. II 2004.

d) Internet stranice

1. <http://www.un.org/icty>;
2. <http://www.ekapija.ba/website/bih/page/148385>;
3. <http://www.bhdani.co.arhiva.251/t25109.shtml>.

MOAMER ŠEHOVIĆ

STRADANJE SARAJEVA (1992-1995) SA REFLEKSIJAMA NA OBJEKTE OBRAZOVANJA I KULTURE

Abstrakt: Agresija, razaranja i pustošenja, ostavili su posljedice u Sarajevu, koje će se osjećati u narednih 30 do 50 godina. Na Sarajevu je ispaljeno više miliona granata, opljačkano je, te su iz njega odvezena ogromna bogatstva. Oko 19.000 Sarajlija, svih konfesija i nacionalnosti, od toga 2.000 djece, platilo je glavom u opsjednutom gradu od svih oružja koje su srpski agresori ispaljivali na šehar Sarajevo.

Ključne riječi: Sarajevo, agresija, Bosna i Hercegovina, obrazovanje, kultura, škola, Univerzitet, Vijećnica, muzeji, Nacionalna biblioteka, ratna šteta.

UVOD

Procjena ratnih šteta uobičajena je obaveza država na čijim prostorima se vodio rat, kao i međunarodne zajednice, koja učestvuje u saniranju nastalih šteta i obnovi ratom porušene zemlje.

Građani najvećih gradova, prije svega grada Sarajeva i drugih naselja Bosne i Hercegovine su, u početku oružane agresije, bili svedeni na vegetiranje pa i gladovanje, te podvrgnuti čestim, višednevnim i višemjesečnim blokiranjem korištenja električne energije, vode, gasa i drugih potreba. Ratna razaranja i pustošenja ostavili su posljedice koje će se osjećati u narednih 30 do 50 godina. Ekonomski, neće se moći izmjeriti štete koje su nanesene blokiranjem i zatvaranjem protoka osnovnih roba i potreba građana Bosne i Hercegovine.

Na bazi raspoložive dokumentacije o nastalim štetama u ovoj oblasti neposredne štete iznose oko 220 miliona S. To je dio ratne štete utvrđene samo za jedan broj oštećenika, čije su sjedište i registracija bili na prostoru koji pokriva današnji Kanton Sarajevo. Riječ je samo o neposrednim štetama nastalim, uglavnom, namjernim uništavanjem i pljačkom.

Istraživanja nastalih šteta u oblasti kulture i obrazovanja na području Sarajeva, posebno su važna. Sarajevo je bilo industrijski, kulturni, finansijski, obrazovni i politički centar Republike Bosne i Hercegovine, u koje su, za potrebe tih funkcija, izgrađeni mnogobrojni objekti i infrastruktura. Infrastrukturi Sarajeva su nanijete ogromne ratne štete.

Na Sarajevo je ispaljeno više miliona granata, te su opljačkana i odvezena ogromna bogatstva.

Ratna šteta je utvrđena po vrsti i veličini, u naturalnim i vrijednosnim pokazateljima. Šteta se izražava u vrijednosti koja je potrebna da bi se oštećenja, uništenja i druge posljedice na imovini doveli u stanje prije njenog nastanka ili se, bar, nadoknadila vrijednost ukupne štete u trenutku nastanka.

Postojalo je više motiva za agresiju na Bosnu i Hercegovinu:

1. Geostrateški položaj Bosne i Hercegovine na Balkanu koji, s ekonomske tačke gledišta, omogućava maksimalnu racionalizaciju transportnih i ukupnih reprodukcioničkih troškova unutar užeg i šireg prometnog okruženja.
2. Bogata sirovinsko-energetska osnovica daje značajne potencijale za razvoj metalnog i nemetalnog kompleksa (željezna ruda, boksit, srebro, olovo, so, barit, ugalj, hidropotencijal...) u kojima svaka država pronalazi jedan od temeljnih faktora industrijskog i ukupnog materijalnog razvoja.
3. Šumsko bogatstvo, s drvnom masom pogodnom za različite ekonomske namjene u vrlo velikim razmjerama, bio je snažan ekonomski motiv agresiji. Ovaj obnovljivi sirovinsko-energetski resurs (karakterističan za BiH kroz povijest vanjskih agresija na nju) može u najkraćem roku eventualnom osvajaču dati velike razvojne impulse i devizne efekte.
4. Funkcionalni kapaciteti vrlo razudene strukture namjenske industrije, izvozno orijentisane i sigurnosno gledano kvalitetno locirane i konstruirane, čija se tržišna vrijednost procjenjuje na oko 30 mlrd EUR-a na prostoru BiH, mogli su predstavljati realnu podlogu za snažno unapređenje agresorove ratne logistike, ali i za unutrašnji industrijski prosperitet i izvozni resurs na dugu stazu.

5. Raspoloživa znanstveno-tehnološka, informatička i obrazovna infrastruktura u BiH važila je za jednu od najmodernijih u ex-SFRJ, pa i šire u nekim grupacijama fundamentalnih istraživanja, tako da je logično zaključiti da su mogle i predstavljati značajan ekonomski motiv agresije, obzirom da se radi o sektorima s naglašenim eksternim efektima u dugom roku.¹

Infrastrukturi Sarajeva su nanesene ogromne ratne štete, posebno vodoprivrednim objektima i elektroprivredi. Ogromne štete pretrpjeli su PTT objekti, zatim telekomunikacione veze, RTV Bosne i Hercegovine i željezničke stanice. Uništeni su, ili onesposobljeni: javni, gradski, avio saobraćaj i gasna infrastruktura.

Obim razaranja ekonomske osnove, uništavanja i oštećenja privrednih i vanprivrednih objekata, pljačkanje fabrika i postrojenja, privatne imovine, ali i uzurpiranja finansijskog kapitala ekonomskih subjekata, koje je sistematski počelo u prvoj polovini 1991. (početak agresije na Sloveniju), nikada se, vjerovatno, neće moći realno iskazati. Neće se moći iskazati ni po intenzitetu geometrijski progresivno stezanje obruča nad ekonomijom Bosne i Hercegovine, naročito blokadama razvijenih tehničko-tehnoloških sistema.

Blokade i prekidi platnog prometa, tržišni finansijski haos, valutni vakuum, posebno nekontrolisano emitovanje i korištenje dinara bivše Narodne banke Jugoslavije u dužem periodu, a nakon toga i drugih novčanih surogata na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, nanijeli su ekonomiji nesagledive materijalne štete. Neće se ekonomski moći izmjeriti štete koje su nanesene blokiranjem i zatvaranjem protoka osnovnih roba i potreba građana Bosne i Hercegovine². Građani najvećih gradova, prije svega grada Sarajeva, i drugih naselja Bosne i Hercegovine, su u početku oružane agresije, bili svedeni na vegetiranje pa i gladovanje, te podvrgnuti čestim, višednevnim i višemjesečnim blokiranjem korištenja električne energije, vode, gasa i drugih potreba.

¹ M. Bašić, *BH ekonomija u kliničkoj smrti*, Sarajevo, 1998., str. 8.; S. Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Knjiga 1 i 2, Sarajevo, 2004.

² Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992.-1995.*, Institut za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo, 2006., str. 11.

OBRAZOVANJE

Osnovno obrazovanje

Na teritoriji grada Sarajeva prije agresije djelatnost osnovnog obrazovanja organizovana je u 96 objekata.

U ovim školama obrazovalo se 61.734 učenika (1991/92 školske godine). Broj nastavnika iznosio je 1.900.

Uslovi pod kojima su se odvijale aktivnosti, obzirom na složenost vaspitno-obrazovne djelatnosti, bile su u zavisnosti od odgovarajućih uslova kao što su: kvalifikovan nastavni kadar, školski prostor, oprema, nastavna sredstva, struktura stanovništva i drugo. U kom stepenu je svaki od ovih uslova bio razvijen, zavisilo je od mogućnosti društvene zajednice i to ne samo od materijalne mogućnosti, već i od odnosa prema ovoj djelatnosti.

Dinamika razvoja školstva je bila naročito izražena na urbanom području grada Sarajeva jer je mehanički prirast stanovništva, a time i školske djece, uslovljavao bržu školsku izgradnju. Uslovi rada osnovnih škola na gradskom području bili su veoma različiti, i to ne samo po opštinama već i po pojedinim područjima, te su iz toga proizilazili i različiti efekti vaspitno-obrazovnog rada.

Veličina i funkcionalnost školskog prostora su faktori koji, ne samo da ograničavaju broj učenika u školi, već često utiču na opremanje škola nastavnim sredstvima. Slobodni kapaciteti su, uglavnom, bili u općinama Centar i Stari Grad i u većini prigradskih općina – Hadžići, Ilijaš i Trnovo; školski objekti izgrađeni u posljednje dvije decenije bili su funkcionalni, dobro očuvani i raspolagali su opremom i učilima koji su se približavali normalnim zahtjevima osnovne škole. Međutim, novoizgrađene škole su, gotovo bez izuzetka, bile prekapacitirane.

Stanje objekata bilo je prije rata u prosjeku loše, obzirom da je preko 50% objekata staro preko 50 godina, sa dotrajalim krovovima, limarijom, podovima, stolarijom, mokrim čvorovima, instalacijama vodovoda i grijanja, fasadom itd. Preko 50% namještaja u školama bilo je dotrajalo što je zahtjevalo brzu intervenciju u smislu intervencije na investicionim opravkama – sanacijama.³

Usljed ratnih razaranja veliki dio školskih objekata koji se nalazio na slobodnoj teritoriji je uništen ili djelimično oštećen, a infrastruktura i oprema su devastirane, tako da je dio objekata ostao van funkcije. Objekti koji se

³ Izveštaj o štetama Sarajevskog Univerziteta – Visoko obrazovanje i nauka (Arhiv Instituta za istraživanje ratnih zločina), str. 205.

nalaze na reintegrisanom području su potpuno devastirani, a procjena štete još nije utvrđena.

Od ukupno 131.693 m² korisnog prostora kojim su 1991/1992 školske godine raspolagali objekti osnovnog obrazovanja na području devet općina, danas je u funkciji samo 43% kapaciteta sa oko 34.768 učenika što je za 44% manje u odnosu na predratno stanje.

U toku rata škole su radile u improvizovanim učionicama po punktovima.

Oko 40% škola saniralo je građevinske štete donatorskim sredstvima, tako da je današnja procjena šteta na objektima osnovnog obrazovanja oko 39.446.741,72 DEM odnosno 19.802.263 EUR-a.

Srednje obrazovanje

Kapaciteti za obrazovanje djece od 15 do 19 godina starosti, prije agresije, obezbjeđivali su školovanje kadrova uglavnom za potrebe grada Sarajeva, obzirom da je u posljednim decenijama bio značajan akcenat na širenju mreže škola srednjeg obrazovanja na području regiona i republike.

Učešće djece ovog uzrasta u ukupnom stanovništvu grada Sarajeva (10 općina) u školskoj 1991/92. godini iznosio je od 6,7% ili 33.000 djece srednjoškolskog uzrasta, od čega je oko 82% ili tačnije 25.820 obuhvaćeno srednjim obrazovanjem.

Polazeći od činjenice da je na području deset općina, prije rata bilo 35 škola – 32 škole za srednje obrazovanje i 3 specijalne škole – govori da je mreža vaspitno obrazovnih organizacija dosta razvijena.

Prostorni kapaciteti raspolagali su sa 131.405 m² korisnog prostora.

Ocjena je da su prostorni kapaciteti prije rata zadovoljavali potrebe Grada, a dostignuti standard od 3,8 m² po učeniku u potpunosti je odgovarao normativnim zahtjevima.

Kapaciteti srednjih škola omogućavali su upis u srednju školu svih završenih učenika osnovne škole koji su htjeli da nastave obrazovanje, ali nisu bili u potpunosti zadovoljavajući obzirom na standard srednjeg obrazovanja koji se određuje ne samo na osnovu prostora u kojem se nastava odvija, nego i na osnovu opremljenosti učilima, nastavnim sredstvima i laboratorijama.

Usljed ratnih razaranja veliki dio obrazovnih kapaciteta je teže oštećen, a infrastruktura i oprema u pojedinim objektima devastirana (objekti koji su se nalazili na prvim borbenim linijama).

Agresija i ratna dejstva su dovela i do toga da se veći broj matičnih objekata nije mogao koristiti za odvijanje nastave već se ona odvijala po punktovima.

Broj učenika je drastično reduciran sa 25.820 u školskoj 1991/92. godini (područje 9 općina - bez Trnova) na 13.374 učenika (područja 9 općina bez Pala).

Na teritoriji pod kontrolom legalnih vlasti broj učenika je iznosio 8.500 – školske 1992/93. godine; 9.200 – školske 1993/94. godine; i 12.000 – školske 1994/95. godine.

Ratnim razaranjima, teže ili lakše, su oštećeni objekti, a prostor iskazan u m² prema sljedećim kategorijama oštećenja:

OŠTEĆENJE	BROJ OBJEKATA	m ² POVRŠINA
lahko	4	11.420
teško	9	61.239
teže	9	35.544
uništeno	2	7.096
UKUPNO	24	115.299

Preliminarna procjena oštećenja na građevinama (24 objekta) zajedno sa školskim namještajem i opremom iznosi 28.684.330 DEM odnosno 14.399.533 EUR-a.

Do danas samo mali broj donatora pokazalo je zainteresiranost za pomoć, a ona iznosi 2.000.025 DEM, što je svega 7% od potrebnih sredstava. Ovim sredstvima izvršeni su samo urgentni potezi na sedam (7) školskih objekata, a oni se odnose na nužne radnje da bi se zaustavilo dalje propadanje (sanacija krova, prozorskih okova, fasada i instalacije) i to kako slijedi:

1.	Prva gimnazija	175.819 EUR
2.	Druga gimnazija	285.758 EUR
3.	Peta gimnazija	296.544 EUR
4.	Škola primjenjenih umjetnosti	7.889 EUR
5.	Medicinska škola	199.668 EUR
6.	Željeznička škola	31.730 EUR
7.	Ugostiteljsko-turistička škola	25.619 EUR
	UKUPNO	1.023.030 EUR

Visoko obrazovanje

Mrežu institucija visokog obrazovanja u Sarajevu, prije rata, činile su grupacije:

- Tehničke nauke: 5 fakulteta
- Biotehničke nauke: 3 fakulteta
- Društvene nauke: 4 fakulteta
- Medicinske nauke: 3 fakulteta i 1 viša škola
- Pedagoške nauke: 3 fakulteta i 1 akademija
- Umjetničke akademije: 3 umjetničke akademije

Kapaciteti objekata visokoškolskih ustanova nisu bili u potpunosti zadovoljavajući obzirom na standard visokog obrazovanja koji se određuje na osnovu, ne samo kadrovske komponente, već i na osnovu prostornog kapaciteta u kojem se nastava izvodi, prostora za učenje, opremljenosti učilima, nastavnim sredstvima i laboratorijama. Mnogi fakulteti i više škole, zbog nedostatka potrebnog radnog prostora koristili su zakupljene prostore koji su bili neprimjereni procesu nastave. Do početka agresije, tri visokoškolske ustanove nisu imale matične zgrade (Akademija scenskih umjetnosti, Farmaceutski fakultet i Viša medicinska škola).

Agresija i ratna razaranja učinila su da se odvijanje nastave visokoškolskih ustanova nije moglo pratiti u svojim matičnim objektima, ali uprkos svemu, nastava je kontinuirano funkcionisala.

Broj studenata je drastično reduciran, sa 32.126 studenata (redovni 21.533 i vanredni 10.576) u školskoj 1991/92. godini na 8.269 studenata u 1994/95. školskoj godini. Također, i broj nastavnog kadra na visokoškolskim institucijama je smanjen za 46%.

U toku rata osnovane su i dvije visokoškolske institucije: Fakultet kriminalističkih nauka i Pedagoška akademija u Zenici.

Ratnim razaranjima oštećeni su i mnogi objekti, a oštećeni prostor (m²) je iskazan kroz četiri kategorije:

OŠTEĆENJA	BROJ OBJEKATA	m ² POVRŠINA
Lakša oštećenja	9	52.927
Značajna oštećenja	5	47.854
U većoj mjeri	3	45.071
Potpuna uništenja	5	48.120
UKUPNO	22	193.972

Preliminarno procjene oštećenja na građevinama zajedno sa školskim namještajem i opremom iznosi 182.829.569 DEM i to kako slijedi:

1.	Građevinska oštećenja	1.991.401 EUR
	- lakša	3.576.480 EUR
	- značajna	27.952.585 EUR
	- potpuna	28.201.197 EUR
	ukupno:	61.721.765 EUR
2.	Školski namještaj	3.948.715 EUR
3.	Laboratorijska oprema	24.894.247 EUR
4.	Bibliotečki fond	1.805.856 EUR
	SVE UKUPNO	93.518.961 EUR

Finansijska pomoć sarajevskom Univezitetu na obnovi građevina, nabavci namještaja i laboratorijske opreme, te obnovi bibliotečkog fonda će biti neophodna da bi se vratilo stanje kakvo je bilo prije rata.

Do danas je samo mali broj donatora pokazao zainteresiranost za pomoć sarajevskom Univerzitetu, a ona iznosi 1.301.302 DEM. Ova sredstva poslužila su da se izvrše samo one nužne radnje na objektima da bi se zaustavilo dalje propadanje objekata.

Na inicijativu WUS Austrija, Vlada Republike Austrije donirala je 220.000 DEM. Ovim sredstvima izvršeni su samo urgentni potezi na osam (8) visokoškolskih ustanova i jednom (1) studentskom domu, i to na sanaciji krova, fasada i instalacijama, i to:

1.	Akademiji likovnih umjetnosti	12.040 EUR
2.	Muzičkoj akademiji	7.177 EUR
3.	Pedagoškoj akademiji i Akademiji scenskih umjetnosti	9.223 EUR
4.	Fakultetu političkih nauka	15.085 EUR
5.	Farmaceutskom fakultetu	7.279 EUR
6.	Fakultetu za fizičku kulturu	16.651 EUR
7.	Prirodno-matematičkom fakultetu	26.256 EUR
8.	Studentskom	8.255 EUR
9.	Studentskom naselju Bjelave	10.144 EUR
	UKUPNO	112.530 EUR

Iznos upućen od italijanske Vlade od 281.302 DEM orijentisan je na sanaciju sedam (7) visokoškolskih ustanova, a odnosila se isključivo na sanaciju građevine (krov, fasada, zastakljenje prozora i instalacije), i to:

1.	Arhitektonski fakultet	17.824 EUR
2.	Ekonomski fakultet	21.416 EUR
3.	Građevinski fakultet	21.162 EUR
4.	Medicinski fakultet	33.631 EUR
5.	Pravni fakultet	12.074 EUR
6.	Stomatološki fakultet	9.199 EUR
7.	Veterinarski fakultet	28.321 EUR
UKUPNO		143.888 EUR

U decembru 1995. godine, na prijedlog WUS Austrija, Evropski komitet je dao donaciju od 300.000 DEM, a sanacija izvršena na osam (8) prioritetnih visokoškolskih ustanova.

Pored ovoga, austrijska Vlada je za 1996. godinu odredila pomoć od 280.000 DEM.

Današnja situacija nam govori da je od ukupno procijenjene štete na visokoškolskim objektima (182.829.569 DEM odnosno 91.780.660 EUR-a) uloženo svega 0,7% na sanaciju. Ovaj podatak nam govori da je potrebno još mnogo sredstava neophodnih za osposobljavanje potencijala koji čine zgrade (u fizičkom smislu), što znači dovesti u građevinski ispravno stanje prostorni fond kojim raspolaže sarajevski Univerzitet⁴.

Međutim, ograničenja su ogromna kada je riječ o sredstvima potrebnim za opremanje objekata, nabavku namještaja, laboratorijske, računarske opreme, obnavljanje bibliotečkog fonda kako bi se osigurali osnovni uslovi za približno normalan obrazovni i naučno-istraživački rad i nadoknadila šteta prouzrokovana ratnim razaranja. Još veća ograničenja su kada je riječ o ostvarenju prijeratnog cilja – osavremenjavanje obrazovnog naučno-nastavnog procesa na sarajevskom Univerzitetu u svim segmentima.

⁴ Strategija obnove i razvoja grada Sarajeva, Zavod za planiranje i razvoj grada Sarajeva, Arhiv Instituta za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, str. 217; D. Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992-1995*, Sarajevo, 2006, str. 207-216.

KULTURA

Kao kulturni centar republičkog i regionalnog značaja, Sarajevo je prije rata imalo izuzetno velik broj objekata i sadržaja kulture. Objekte kulture u prijeratnom periodu moguće je klasificirati u tri kategorije:⁵

- objekti kulture republičkog ranga;
- objekti kulture gradskog raga;
- objekti kulture općinskog ranga.

Sem objekata kulture, postojao je čitav niz sadržaja kulture lociranih u objektima drugih namjena, i to sadržaja gradskog, općinskog ili područnog ranga (galerije, biblioteke, bioskopske dvorane, teatarske scene i sl.).

Gradska vijećnica u plamenu.

1. Objekti kulture republičkog ranga

	VRSTA OBJEKTA	BROJ OBJEKTA
1.	Muzeji	5
2.	Galerije	1
3.	Pozorišta	1
4.	Festivali	1
5.	Kulturni centri	1
6.	Biblioteke	1
7.	Institucije kulture	3
	UKUPNO	13

⁵ Pregled stanja kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa (Ratna razaranja 1992-1995.), Zavod za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo, str. 219.; D. Hasić, *Ratne štete u Sarajevu*, 2006., str. 221-258.

2. Objekti kulture gradskog ranga

	VRSTA OBJEKTA	BROJ OBJEKTA
1.	Muzeji	5
2.	Galerije	3
3.	Pozorišta	2
4.	Kulturni centri	2
5.	Biblioteke	1
6.	Bioskopi	12
7.	Institucije kulture	2
8.	Kulturno-umjetnička društva	4
	UKUPNO	31

Pored sadržaja vezanih za navedene objekte kulture gradskog ranga, postojao je čitav niz djelatnosti iz domena kulture koje su egzistirale na objektima drugih namjena. Tu se, prvenstveno, misli na gradska strukovna udruženja umjetnika i kulturnih radnika, amaterska kulturno-umjetnička društva, amaterske teatarske i muzičke scene i drugo.

3. Objekti kulture općinskog ranga

VRSTA OBJEKTA	BROJ OBJEKTA
Kulturni centri	25

Najveći broj sadržaja i djelatnosti iz oblasti kulture na nivou općina, odnosno na područnom nivou, bio je koncentrisan uz općinske, odnosno područne kulturne centre, tzv. domove kulture. Pored toga, dio sadržaja kulture odvijao se u objektima druge namjene, ili je bio vezan za objekte školstva unutar mjesnih područja.

Ratna razaranja

Tokom agresije objekti kulture na području Sarajeva bili su izloženi intenzivnim i dugotrajnim ratnim dejstvima. U periodu ratnih dejstava u okviru raspoloživih mogućnosti vršene su minimalne sanacije i zaštita objekata priručnim materijalima.

Procjena nastalih šteta

1. *Objekti kulture republičkog, odnosno državnog ranga*

1.	ukupna procjena štete na objektima kulture	380.578 EUR
2.	procjena štete na objektima kulture spomeničkog ranga	14.085.562 EUR
UKUPNA ŠTETA		14.466.141 EUR

Uz navedene procjene šteta nužno je evidentirati da je objekat Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, lociran na Grbavici, u potpunosti uništen.

2. *Objekti kulture gradskog ranga*

1.	ukupna procjena štete	9.894.700 EUR
2.	procjena šteta na objektima kulture spomeničkog ranga	756.608 EUR
UKUPNA ŠTETA		1.746.078 EUR

Ovdje je nužno napomenuti da procjenom šteta nije obuhvaćen Dom mladih "Skenderija", čija je šteta obuhvaćena štetama na objektu KSC "Skenderija".

3. *Objekti kulture opštinskog, odnosno područnog ranga*

1.	evidentirane štete	40.224 EUR
2.	aproksimativne procjene	521.739 EUR
UKUPNA ŠTETA		923.979 EUR

Štete nastale na objektima drugih namjena čiji su dijelovi, odnosno prostori, korišteni za potrebe kulturnih sadržaja općinskog (područnog) ranga, nisu evidentirane kroz prikazane ukupne štete na objektima kulture općinskog ranga.

Ukupne štete nastale u toku rata na objektima kulture u Sarajevu

1.	objekti kulture, državnog, gradskog i općinskog ranga	2.294.028 EUR
2.	objekti kulture kao spomenička kategorija	14.842.171 EUR
UKUPNA ŠTETA		17.136.199 EUR

Ulaganja u opravke, sanacije tokom agresije

Tokom agresije vršene su nužne opravke i sanacije priručnim materijalima i u okviru raspoloživih internih sredstava.

Tokom 1996. godine nisu realizirana sredstva pomoći za sanaciju objekata kulture u gradu Sarajevu.

KULTURNE INSTITUCIJE

Stanje fondova Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH prije i poslije katastrofalnog požara

Prije otpočinjanja agresije Nacionalna i univerzitetska biblioteka posjedovala je oko 3.000.000 bibliotečkih jedinica. Ova građa je bila smještena na više lokaliteta u gradu. Glavnina fonda nalazila se u Vijećnici, a ostalo se nalazi ili se nalazilo u atomskom skloništu na Breki, prostorima Univerziteta, u Bosanskom kulturnom centru, te u zgradi Prosvjetno-pedagoškog zavoda. U svim navedenim prostorijama građa se nalazila i prije početka ratnog djelovanja, osim Pedagoškog zavoda, gdje je građa izmještena, pošto se u dio prostora gdje je bila Redakcija *Odjeka* uselila Biblioteka. Građa je prije rata bila i u prostorijama Studentskog doma na Vracama, ali je ovaj dio fonda neposredno pred rat iseljen i smješten u prostorije Univerziteta.⁶

Svi fondovi Biblioteke dijele se na *osnovni* i *rezervni*. Osnovni fond bio je smješten u Vijećnici i dijelom u Bosanskom kulturnom centru, dok je rezervni fond smješten na ostalim lokalitetima. Istina, i u samoj Vijećnici bilo je građe koja se po sadržaju svrstava u rezervni fond. Ova građa nalazila se, uglavnom, u podrumskim prostorijama Vijećnice (jedan dio inostrane periodike, mahom nekompletne, koju čitaoci uopće nisu koristili, zatim biblioteke "Prosvjeta" i "Napredak", neke poklon-biblioteke i sl.).

⁶ "Bibliotekarstvo", *Godišnjak društva bibliotekara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977., str. 3.

U osnovnom fondu u Vijećnici bilo je 850.000 knjiga i više od polovine periodičnih publikacija, oko 16.000 naslova, časopisa i novina.

Bosanskohercegovačka periodika zapremala je 114.786 tomova, a jugoslavenska i inostrana 220.000 tomova. Nešto periodičnih publikacija iz osnovnog fonda nalazilo se, a i sada se nalazi u Bosanskom kulturnom centru (preko 4.000 naslova).

U Vijećnici je, osim osnovnog fonda knjiga i časopisa, bila smještena i građa koja po svojoj prirodi i sadržaju pripada tzv. specijalnim zbirkama. U ovu zbirku koja, također, spada u osnovni fond, prikupljeno je više od 170.000 jedinica i bila je raspoređena u nekoliko podzbirki.

U katastrofalnom požaru koji je zahvatio Vijećnicu 25. augusta 1992. godine izgorjelo je više od 80% bibliotečke građe koja se u to vrijeme nalazila u njenim prostorima. Zahvaljujući činjenici da je sačuvana sva građa koja se nalazila u podrumu, ostalo je oko 30% sačuvanih monografskih publikacija iz osnovnog fonda. Među spašenom građom je i dio specijalnih zbirki i arhivskog primjerka bh. monografskih publikacija. Ovu građu izmjestila je grupa iz Štaba za zaštitu kulturnih dobara, koja je u Vijećnici radila više od 100 dana prije požara. U požaru su nestale neprocjenjive vrijednosti, naročito iz zbirke bh. periodike i monografskih publikacija, te dijelova specijalnih zbirki, kao i veoma bogate zbirke monografija i periodike sa područja bivše Jugoslavije. Nenadoknadiv je gubitak, recimo, bh. periodike i monografskih publikacija, naročito iz starijeg perioda, jer je teško pretpostaviti da će se ta literatura moći naći negdje u svijetu u onom obimu kakvom ga je posjedovala ova Biblioteka.⁷

U analizi fondova koji su se nalazili u Vijećnici koristili smo dva pojma kad smo iksazivali sudbinu fondova poslije požara i to pojmove *spaseno* i *sačuvano*. Spasena je ona građa koja je prije požara izmještena sa drugih lokaliteta u podrum, a to se odnosilo, kako smo vidjeli, na dio građe iz Arhivskog primjerka bh. monografskih publikacija, dijelove specijalnih zbirki i rukopisa naučnih radova. Ona građa koju smo označili kao *sačuvana* ostala je zahvaljujući tome što se nalazila u podrumu Vijećnice ili na drugim lokalitetima izvan nje.

Fondovi koji su se nalazili van prostora Vijećnice nisu biti direktno ugroženi od agresora. Dio građe je oštećen ili nestao na lokalitetu atomskog skloništa na Breki, a tu su štete nastale od naših snaga.

D. Hasić, *Ratne štete u Sarajevu 1992-1995.*, Institut za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo, 2006., str. 260-261.

Sada se Biblioteka nalazi u zgradi Prosvjetno-pedagoškog zavoda, u dijelu koji je pripadao Redakciji revije *Odjek*. Prostor je minimalan za potrebe Biblioteke.

Ostali prostori u kojima se nalazi preostala građa Biblioteke također su, u znatnoj mjeri, oštećeni, a nisu ni sigurni osim prostorija u Bosanskom kulturnom centru, kojeg čuva policija.

Neophodno je dublje analizirati zbog čega se agresor na izmaku petoga mjeseca opsade Sarajeva odlučio zapaliti Narodnu i univerzitetsku biblioteku 25. kolovoza 1992. godine. Činjenica je da je u ovoj ustanovi bilo skoncentrirano i značajno kulturno blago bosanskohercegovačkih Srba, bez koga nije moguće valorizirati prošlost ovog naroda. U sistematskome narsrtaju na sve ono što karakterizira Hrvata i Muslimane kao zasebne etničke grupe, fašistoidni agresor nije poštedio ni nacionalnu biblioteku, koja je reprezentirala sve narode koji žive u Bosni i Hercegovini, a naročito Srbe, Hrvate i Bošnjake. Četnici su, pored zvjerskoga etničkog čišćenja i zločina kojima nema ravnih u modernoj povijesti, započeli i sa rasturanjem ustanova političkog, vjerskoga, socijalnoga i kulturnoga karaktera, računajući da će im tako biti lakše stvarati svoju povijest.

Od više desetina velikih požara u Sarajevu, svakako se po tragičnim dimenzijama izdvaja lomača knjiga u Vijećnici, u kojoj je bila smještena glavina fondova Narodne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Tom je prilikom potpuno izgorjelo jezgro pozajmnih fondova sa oko 600.000 monografskih publikacija. Ovi fondovi nisu bili strukturirani niti raspoređeni po nekome sistematskom principu, nego po formalnom, tzv. formatskom, ali su po svome sadržaju odražavali ogromne napore države Bosne i Hercegovine da ovu ustanovu učini sposobnom da odgovori svojim zadacima. To je, na prvom mjestu, zadatak da svojom građom pomaže razvoj nauke i naučnoistraživačkog rada i, drugo, da pored te opće naučne funkcije, pomaže proučavanje Bosne i Hercegovine i njenih naroda i to sa svih aspekata. Te zadatke s velikim uspjehom Biblioteka je ispunjavala zahvaljujući fondovima monografskih publikacija, a i zahvaljujući bogatoj zbirci periodičnih publikacija sa područja Bosne i Hercegovine, bivše Jugoslavije i svijeta, kao i raznovrsnom građom tiskanom na drugi način (frafije, muzikalije, rukopisna građa, geografske karte, razglednice i sl.). Zahvaljujući bogatstvu svojih fonodva, Biblioteka je s uspjehom ispunjavala i svoju univerzitetsku funkciju, pomažući visokoškolsku nastavu, usavršavajući i prilagođavajući svoju informacijsku infrastrukturu, nabavnu politiku i cjelokupni rad potrebama nastavnika i studenata sa svih univerziteta u Republici.

Izgorjeli fondovi monografskih publikacija mahom su formirani od izdanja poslije Drugog svjetskog rata, jer bosanskohercegovačka centralna biblioteka nije imala sreću da dugo nosi obilježje središnje državne biblioteke, iako Bosna i Hercegovina ima višestoljetnu državnu tradiciju. Od svog formiranja 22. maja 1945. godine pa do katastrofalnoga požara literatura je nabavljena na četiri ustaljena načina: kupovinom, obaveznim primjerkom, poklonom i razmjenom. U izgorjelim fondovima nestale su gotovo sve knjige obaveznoga primjerka sa područja bivše Jugoslavije, osim onoga iz Bosne i Hercegovine, koji se zasebno čuva. Ne treba posebno naglašavati da se u tim fondovima nalazila značajna literatura iz svih oblasti znanja i da je činila ogromnu većinu one građe koja je bila u funkciji nauke, visokoškolske nastave i studenata. Obaveznom primjerkom redovno su dodavana i značajnija djela u više primjeraka, koja je Biblioteka nabavljala kupovinom.

Posebnu vrednotu ovih fondova činila je šarolikost jezika na kojima su knjige bile štampane. U fondovima su bili zastupljeni svi jezici sa područja bivše Jugoslavije, pa se Bibliotekom gotovo ravnopravno mogao služiti čitalac sa bosanskog, sprskog i hrvatskoga govornoga područja, kao i Slovenac, Makedonac, Albanac, Mađžar i drugi. U fondovima se nalazila i literatura na mnogobrojnim svjetskim jezicima koja je mahom nabavljana putem razmjene, kupovine, a dobivana je na poklon. Biblioteka je razvila široku saradnju sa preko sto velikih svjetskih biblioteka iz kojih je dobivala značajnu literaturu, a poklone je dobivala ne samo od građana Bosne i Hercegovine, nego i od naših iseljenika iz Amerike, zatim od građana državljanstva Bugarske, Čehoslovačke, Rusije, Austrije i drugih zemalja. Prvih decenija svoga rada Biblioteka je nabavljala i izdanja knjiga do Drugoga svjetskog rata, naročito ona koja su se ticala Bosne i Hercegovine, tzv. bosaniku.

Ovim putem Biblioteka je došla do prvih knjiga koje su pisali Bosanci, a štampali su je van Bosne i Hercegovine, u Mlecima, Ankoni, Torinu, Padovi, Zagrebu, Zadru, Budimpešti, Beču, Osijeku, Sisku, Đakovu i još nekim mjestima. Na svu sreću ova građa, iako nevelika, spašena je. Među spašenim knjigama su i one koje se vode u fondu rijetkih knjiga, gdje spadaju inkunabule, kao i ona literatura nastala mahom do Prvoga svjetskog rata, osim periodike koja je, nažalost, stradala gotovo u cjelosti. Spašena je i cjelokupna rukopisna građa, značajna zbirka karata Bosne i Hercegovine, dio rukopisa doktorskih disertacija i magistarskih radnji, branjenih na Sarajevskom i drugim bosanskohercegovačkim univerzitetima, kao i manji dio branjenih u Zagrebu i Beogradu.

Najteži gubitak za Biblioteku i sveukupnu kulturu Bosne i Hercegovine jeste potpuno uništen fond kompleta i nekompleta bosanskohercegovač-

ke periodike iz 19. i 20. stoljeća. Potpuno su izgorjeli svi kompleti časopisa od 1850. do danas, a bilo ih je više od 700 naslova, sa dužim ili kraćim vremenskim intervalom izlaženja. Među njima je najveći broj kompleta, dok je jedan broj, naročito onih starijih i pored dugogodišnjega nastojanja da se kompletiraju, ostao nekompletan i tako nestao. Među nenadoknadivim gubicima su i većina novina iz austrougarskoga perioda, a i između dva rata, kao i onih dnevnih i sedmičnih listova koji su izlazili tokom Drugog svjetskog rata; dok će sa obnovom ove građe od Drugoga svjetskog rata ići vjerovatno nešto lakše.⁸

Osim cjelokupnoga arhivskog primjerka periodike, u plamenu su nestali i "Kraljevski Dalmatin", zvanični organ francuske uprave u Dalmaciji početkom 19. stoljeća, komplet *Politike* 1921 – 1941. i 1945-1992., beogradsko *Vreme*, nekoliko godišta beogradske *Pravde*, zagrebačkih *Novosti*, *Jutarnjeg lista*, *Koprive*, komplet časopisa *Letopis Matice srpske*, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* koji je kasnije nosio ime *Glasnik Srpskog učenog društva*, *Godišnjica Nikole Čupića*, *Brankovo kolo* kao i mnogobrojni časopisi i novine sa područja bivše Jugoslavije.

Nacionalna Biblioteka Sarajevo – unutrašnji izgled

novina manje i nikako traženih od strane čitalaca štampanih izvan Bosne i Hercegovine nije izgorio, jer se nalazio u drugim lokalitetima, van Vijećnice.

U plamenu je nestala i cjelokupna informacijska infrastruktura Biblioteke – svi katalozi (abecedni, stručni, matični, katalog specijalnih zbirki, katalog priručne bibliotečke literature sa tezaurusom), više baza podataka o naučnim kadrovima, o naučnoistraživačkim projektima, centralni kata-

Ništa bolju sudbinu nisu doživjeli ni časopisi i novine, naravno oni vodeći, iz drugih krajeva bivše Jugoslavije. Biblioteka je osiromašena za mnogobrojne komplete časopisa iz oblasti politike, filozofije, prava, sociologije, religije i drugih oblasti, štampanih u Ljubljani, Zagrebu, Skoplju, Beogradu, Novom Sadu i velikom broju drugih gradova bivše Jugoslavije. Jedan broj časopisa i

⁸ Izvještaj o pregledu i procjeni ratne štete, Historijski muzej BiH, Sarajevo, 1994.

lozi, katalog bosanskohercegovačke literature, kao i više hiljada podataka o literaturi, obrađenih pomoću kompjutera. Požar je odnio središnji računar sa bazom podataka, te drugu kompjutersku opremu, terminale, laserske štampače, telefax, teleprinter, mikročitače, veći dio pisanih mašina, telefona i druge tehničke opreme.

Stradanje kulturnih spomenika.

Rekapitulacija

r.br.	OBLAST	STRUKTURA	EUR	
1.	I OBRAZOVANJE	Objekti osnovnog obrazovanja	19.802.263	
		Objekti srednjeg obrazovanja	14.399.533	
		Objekti visokog obrazovanja	93.518.961	
		Objekti nauke (bez Orijentalnog instituta)	74.046.035	
		UKUPNO	201.766.792	
OBLAST I			201.766.792	
2.	II KULTURA	a) Objekti spomeničke kulture	Objekti državnog značaja	14.446.141
			Objekti gradskog ranga	1.746.078
			Objekti opštinskog ranga	923.979
			UKUPNO	17.116.198
	b) muzeji	Historijski muzej	90.131	
		Zemaljski muzej	1.506.000	
		UKUPNO	1.596.131	
	c) biblioteke	Nacionalna i univerzitetska biblioteka	neprocjenjeno	
	OBLAST II (A+B)			18.712.329

Zaključak

STRADANJE SARAJEVA (1992-1995) SA REFLEKSIJAMA NA OBJEKTE OBRAZOVANJA I KULTURE

Procjena štete na objektima kulture i obrazovanja u Sarajevu je dosegla cifru od 18 miliona eura direktne štete, u periodu od 1992-1995.

Za vrijeme opsade Sarajevo i njegovih 340.000 stanovnika bili su stalno gađani artiljerijom, ručnim bacačima i teškim mitraljezima tako da su gotovo u potpunosti bili razoreni objekti kulture i obrazovanja grada.

Gubitak bogate biblioteke sa jedinstvenim i rijetkim dragocjenim knjigama u Nacionalnoj biblioteci i Institutu za orijentalne studije, čije su zgrade spaljene, nisu, također, uključene u ovu studiju. Taj vid štete je nemoguće tačno utvrditi, ali štete u ekonomiji će se osjećati narednih 30 do 50 godina.

Izgorjelo je neprocjenjivo blago. U gradskoj Vijećnici plamen je progutao neprocjenjivo vrijedne i dragocjene rijetke knjige – samo su dio direktne štete koju su srpski barbari nanijeli gradu. Neprocjenjiva je šteta, međutim, ona koja je nanesena ljudima. Oko 19000 Sarajlija, svih konfesija i nacionalnosti, od toga 2000 djece, platilo je glavom u opsjednutom gradu – od metaka svih mogućih oruđa i kalibara koji su srpski zlotvori ispaljivali na šehar Sarajevo.

Conclusion

THE SUFFERING OF SARAJEVO (1992-1995) WITH REFLECTION TO EDUCATIONAL AND CULTURAL OBJECTS

Average damage on culture and education institutions in Sarajevo reached the count of 18 million euros of direct damage in period between 1992-1995.

During the time of occupation of Sarajevo and it's population of 340.000 people were constantly thrown on with artillery, hand bombs and heavy machine guns, in that way almost all culture and education buildings of city Sarajevo were destroyed.

The loss of rich library with unique and rare precious books in National library and Institute for oriental studies, whose buildings were burned, were not as well included in this study. In that way the count of this damage

is impossible to say correctly, but damages on economy will be effective on further 30 to 50 years.

Priceless treasure has burned. In cities Vijecnica fire has burned priceless and very rare book-which are just part of direct damage which Serbian soldiers had caused to the city. The damage is priceless, however, the one that has been caused to the people. Around 19000 people of Sarajevo, all confesions and nationalities, of those 2000 children, have been killed in the occupied city by bullets of different kinds of weapons which Serbian soldiers have shot on Sarajevo!

REINTEGRACIJA SARAJEVA¹

Abstrakt: U ovom radu autor nastoji prikazati dramatična zbivanja u Sarajevu nakon postizanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini 21. XI 1995. godine. Budući da je arhivska građa za ovaj period uglavnom nedostupna, autoru je od velike pomoći bila memoarska građa aktivnih sudionika u dešavanjima, relevantna literatura te pisanje u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* i bosanskohercegovačkom magazinu *Dani*. Određene odluke iz Daytonu su omogućile reintegraciju okupiranih dijelova Sarajeva i njegovih općina u jedinstven grad pod vlašću Federacije Bosne i Hercegovine. Određena je pažnja posvećena i reakcijama političara po ovom pitanju, nakon potpisivanja Sporazuma u Parizu.

Gljučne riječi: reintegracija, Sarajevo, Dayton, Srpsko građansko vijeće, međunarodna zajednica, pljačkanje, iseljavanja, ruralizacija

Završetkom rata na prostorima Jugoslavije pojam reintegracija se počinje učestalo pojavljivati u svakodnevnom govoru i štampi. Pojam označava ponovno vraćanje određenih dijelova teritorija njihovom "matičnom korpusu". Ovi su dijelovi teritorija bili zauzeti vojnim putem, agresijom u periodu od 1991. do 1995. godine. U tom istom razdoblju su kao okupirani činili ekonomsku, socijalnu, negdje fizičku, etnički očišćenu, gotovo državno-pravnu cjelinu sa teritorijem države agresora. Ukratko – na svaki zamisliv način su bili odsječeni od svojih prirodnih cjelina. Završetkom rata, privremeno okupirana područja dobila su mogućnost da ponovno priključe "pokidane kablove" na tijelo kojem su i sama pripadala. Mogućnost rein-

---

¹ Pri izradi ovoga rada od velike mi je pomoći bilo ljubazno osoblje, ugodno radno okruženje i građa Bošnjačkog Instituta-fondacija Adila Zulfikarpašića. Iznimno se zahvaljujem i kolegici Sabini Veladžić na korisnim savjetima i konstruktivnim kritikama u toku izrade ovog rada.

tegracije Sarajeva je stečena “za stolom”, odluka je isključivo politička, nije vojna. Nisu se dogodili nikakvi spektakularni vojni napadi i velike bitke koje bi oslobodile područje, tako ni svečani marševi, narodna veselja, prigodni govori. Vojska Republike Srpske se, jednostavno, pomirila s potpisanim u Daytonu i povukla, ne pružajući nikakav otpor. Iza sebe su “psi rata” ostavili spaljenu zemlju. Reintegracija područja o kojem govorimo u radu je izvršena mirnim putem, ali uz superviziju vojnih snaga međunarodne zajednice.

NAŠ DEJTONSKI (NE)MIR

Ciljevi Holbrookovog diplomatskog tima su bili da obustavu vatre pretvore u trajni mir te da dobiju sporazum za multietničku državu. Najteži zadatak im je bio određivanje unutrašnjih granica Bosne i Hercegovine, onih između Republike Srpske i Federacije. U gradić Dayton, u američkoj saveznoj državi Ohio, pozvane su tri delegacije na čelu s predsjednicima Izetbegovićem, Miloševićem i Tuđmanom. Hoolbrooke, u svojoj memoarskoj knjizi, govori o tome kako je delegacijama triju država, nakon desetak dana neuspješnih pregovora, predstavljen jedan tehnički sistem vrijedan 400.000 dolara. Sistem je prvi put bio korišten početkom devedesetih godina u “Pustinjskoj oluji”. Opis ovog predstavljanja “Mehaničke scene” (kako je sistem nazvan) i mogućnost njegova korištenja podsjeća na dolazak božanskog uređaja – *Deus ex machinae* na scenu antičkog teatra, a da bi riješio prekomplikiranu dramsku radnju ljudima, smrtnim, nižim bićima na njima nepoznat i nedokučiv način. Sistemom su, stručnjaci za mape, mogli do u milimetar proračunati površinu zemlje oko koje su se vodili pregovori u onom famoznom omjeru 49-51, budući je čitava Bosna i Hercegovina “snimljena i pohranjena u ovoj izuzetnoj mašini ‘realne vrijednosti’, vidljive u tri dimenzije, tačne do u milimetar.”² Bosanskohercegovačka delegacija je od početka pregovora inzistirala na jedinstvenom Sarajevu. Tek 18. novembra Milošević popušta i “u neko doba dana” upada kod Holbrooka u apartman te izjavljuje: “Do vruga s vašim D.C. modelom, to je prekomplikovano, neće uspjeti. Ja ću rešiti Sarajevo. Ali još ne smete razgovarati o mom predlogu ni s kim iz srpske delegacije. Moram razraditi ‘tehnologiju’ kasnije, kada sve bude rešeno... Izetbegović je zarađio Sarajevo ne napuštajući ga. On je tvrd tip. To je njegovo.”³ Holbrooke je ovaj Miloševićev potez objašnjavao činjenicom kako Milošević želi premjestiti centar bosanskih Srba sa Pala u

² Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo, 1998., 283.

³ Isto, 291.

Banja Luku, te da je ovo korak u ostvarivanju tog nauma kojim bi se riješio paljanskog vođstva. Naime, vođstvo sa Pala je izolovano iz pregovora (više o tome kasnije), a pregovore je, po onome što se da zaključiti iz Holbrookova pisanja, Milošević – u ime svoje delegacije – vodio gotovo samostalno. U svom prijedlogu rješenja problema oko teritorije Sarajeva, Milošević je, za srpsku stranu, zadržao Grbavicu, nije ujedinjavao Sarajevo. Postojao je još jedan problem, a taj je da je sada Federaciji pripadalo 55 % teritorije Bosne i Hercegovine. U rješavanje problema s procentima u omjeru 51 – 49 krenulo se slijedećeg dana, nakon što je član američke delegacije Christopher Hill povukao liniju koja je obuhvatala Grbavicu i rekao kako je to linija koju predlaže, odnosno nameće američka politika, doslovce: “Ovo je naša linija, američka linija.”⁴ Milošević, naravno, nije imao ništa protiv. Silajdžić je tražio zemlju koja gleda na grad kako više nikad ne bi bila korištena za artiljerijske i minobacačke napade na Sarajevo. Na jednom dijelu bilo je srpsko groblje, ali je Milošević prešao i preko toga i popusto. Bosanskohercegovački stručnjak za mape postavio je i pitanje rezervoara za vodu sjeveroistočno od Sarajeva, u Faletićima, koji je ostao izvan linije kontrole Federacije. Milošević je pristao i na korekciju te linije, ali je inzistirao na rješavanju omjera 51 – 49.⁵ Pitanje teritorije grada Sarajeva je u Daytonu rješeno na, činilo se u tom trenutku, zadovoljavajući način i za bosanskohercegovačku i za srpsku delegaciju. Dejtonskim sporazumom Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine.⁶ Ono “će biti jedinstven grad čija će Vlada uključivati predstavnike glavnih etničkih skupina u BiH. Grad Sarajevo će biti posebna i odvojena politička jedinica unutar BiH, koja će se sastojati od deset poluautonomnih političkih okruga: centralni okrug i devet općina.”⁷ “Kao mjera izgradnje povjerenja, iz Grada će se povući sve oružane snage osim IFOR-a (kao i iz općine Pale) u roku od 120 dana.”⁸ Po članku 2. Aneksa 4., točka 5. “... Sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo slobodno se vratiti na svoja ognjišta. One imaju pravo, ..., da im se vrati imovina koja im je oduzeta... ili da im se dadne naknada za imovinu koja im se ne može vratiti.” Sporazumom o izbjeglim i raseljenim osobama, u Aneksu 7, strane su se obavezale da će “... stvoriti na svojim teritorijama političke, gospodarske i socijalne uvjete koji će pridonijeti dragovoljnom povratku i skladnoj reintegraciji izbjeglica i raseljenih osoba, bez davanja prednosti nekoj posebnoj skupini... Strane neće praviti diskriminaciju protiv izbjeglica i raseljenih osoba koje se vraćaju u pogledu

⁴ Isto, 298.

⁵ U toku daljnjeg pregovaranja rješavala su se pitanja koja ne ulaze u okvire teme ovoga rada.

⁶ USAID, Dejtonski sporazum, Aneks 4, Ustav Bosne i Hercegovine, članak 1, točka 5, 7-4.

⁷ Isto, Dodatni sporazumi, Elementi dogovorenih principa za Sarajevo, 185.

⁸ Isto, 187.

novačenja u vojnu službu, a pozitivno će rješavati i zahtjeve za izuzeće iz vojne ili neke druge obavezne službe...". U Dnevniku TV Bosne i Hercegovine, prvom nakon Daytonu, 22. novembra prvi predsjednik Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović je između ostalog rekao: "Mislim da ćemo uspjeti da reintegriramo Bosnu... Ukoliko bi 'Karadžićevi Srbi' odbili ovaj sporazum, onda, mislim, ostaje druga varijanta – vojno rješenje ... Naše šanse, da tada, vojnim putem riješimo problem u Bosni su – potpune. U slučaju da oni odbiju ovaj ugovor, poslije razumnog roka čekanja mi ćemo ovaj ugovor u cijelosti otkazati."⁹

Dejtonski mir je potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine i za Sarajevo je imao dalekosežne posljedice. "Najveća promjena bila je teritorijalna, ... veliki dio teritorije Sarajeva koji je pred kraj rata bio pod kontrolom VRS predat je Federaciji. Ipak, značajan dio Sarajeva je ostao u Republici Srpskoj; teritorija u Federaciji je predstavljala oko 61% predratne teritorije deset općina. Ponovno ujedinjavanje urbanih područja je omogućilo gradu da ponovno uspostavi gradske službe i predratne komunikacijske i transportne veze sa vanjskim svijetom."¹⁰

Neposredno nakon potpisivanja sporazuma u Daytonu, one prve reakcije političara u Bosni i Hercegovini, zemljama regiona i šire bile su različite. U *Oslobodenju* se izjave mogu sistematski pratiti i izvući najzanimljivije: "Govoreći o dijelu sporazuma koji se odnosi na Sarajevo predsjednik Izetbegović je rekao da teritorij jedinstvenog grada podrazumijeva dio od Kozije Čuprije do Ilidže i od Trebevića do Vogošće. To uključuje i Grbavicu, općinu Ilidža u cijelosti, Ilijaš, Hadžiće i Vogošću, čime se omogućuju i sjeverne i južne komunikacije grada. Lukavica i Kasindol pripajaju se Palama i ostaju pod privremenom kontrolom Karadžićevih Srba."¹¹ Komentari u slovenačkim sredstvima javnog informisanja mogu se svesti na ovo: "Muslimani i Hrvati su utvrdili savezništvo koga nema, Srbi su pristali na zajednički život sa Muslimanima i Hrvatima u državi koje nema, Amerikanci i saveznici će u Bosnu poslati vojsku da čuva mir koga nema... Zid ne mora biti visok poput berlinskog, ali na kraju 20. stoljeća uz njega se jednostavno ne može ići naprijed."¹² Postavljalo se pitanje i hoće li mir u Daytonu biti samo "zavjetrina u kojoj će umorne vojske na miru moći vidati rane i pripremati se za nove obračune."¹³ U Crnoj Gori je situacija bila nešto drugačija, javnost

⁹ Senad Hadžifejzović, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992 : 1995*, Sarajevo, 413.

¹⁰ Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 367.

¹¹ *Oslobodenje*, 17046, 23.11.1995, 1.

¹² D. Švarc, "Reagovanja na dejtonski sporazum: Predah do novog rata!?", isto, 5.

¹³ Isto.

podijeljena, a i sama Republika je izravno bila vezana za ratna zbivanja, kao učesnik i agresor. Razočarenje je bilo naročito među militantnim velikosrpskim krugovima, a “većina se slaže da je Slobodan Milošević... potučen do nogu u Dejtonu...”.¹⁴ U Hrvatskoj su oporbene stranke Dayton komentirale uglavnom kao trijumf velikosrpske politike zbog mogućnosti proizvoljnog tumačenja i zbog svođenja srpske agresije na građanski rat. Predsjednik SDA Hrvatske, Šemso Tanković je izjavio: “Hrvati su dobili sve i moći će u navedenom periodu nastaviti voditi velikohrvatsku politiku. I Srbi će također moći voditi velikosrpsku politiku... samo će Bošnjacima biti uskraćeno pravo voditi vlastitu nacionalnu politiku...”.¹⁵

Velike svjetske sile poput Rusije i SAD su, također, reagirale na Sporazum i izrazile svoje zadovoljstvo. Sjedinjene Američke Države su poseban značaj, u prvim reagovanjima, pridavale postizanju sporazuma da Sarajevo ostane nepodijeljen grad bosanske države. Zapaženo je kako predstavnici samozvanog vođstva bosanskih Srba sa Pala nisu htjeli ni da prisustvuju potpisivanju sporazuma i kako je Momčilo Krajišnik izjavio da ga oni “neće ni poštivati”.¹⁶ Jeljcin je sporazum također pozdravio kao “veliki korak ka cjelokupnom rješenju najtragičnijeg konflikta u poslijeratnoj Europi”.¹⁷

Naročito vrijedi zabilježiti ponašanje i reakcije vođstva bosanskih Srba i srpskog stanovništva koje se usprotivilo implementaciji Daytonu. Pratić ćemo i reakciju Srpskog građanskog vijeća, koje je bilo izuzetno aktivno u pokušaju normalizacije odnosa među stanovništvom grada i čiji su postupci bili u suprotnosti politike sa Pala. “Poslanici u skupštini bosanskih Srba bili su bijesni zbog toga što je Milošević pristao na teritorijalne koncesije bez njihovog odobrenja. Oni su odbili prihvatiti teritorijalne izmjene predviđene Daytonskim sporazumom kao konačne, te su na sjednici 17. decembra 1995. godine, žestoko kritikovali Nikolu Koljevića i Branimira Lukića koji su u Daytonu predstavljali Republiku Srpsku, ali su bili sasvim na margini dešavanja (zbog suludih ideja o nekom novom srpskom Sarajevu za milenije koji dolaze). Koljević je poslanicima bio obećao samo da će zamoliti komandanta NATO-a za odgodu predaje teritorija za nekoliko sedmica.”¹⁸ Momčilo Krajišnik je – nakon što je, faktički, izopćen iz pregovora zbog zagovaranja nejedinstvene države i zalaganja za to da se Sarajevo podijeli, sarajevski aerodrom pomakne, kako bi teren na kome se nalazi mogao postati novi

¹⁴ S. Macković, “Reagovanja na dejtonski sporazum; Dejton – Miloševićev Rubikon”, isto.

¹⁵ J. Vričko, “Reagiranje hrvatskih oporbenih stranaka; Nepravda prema Posavcima”, isto, 4.

¹⁶ Kemal Kurspahić, “Pogled iz Vašingtona. Zamke nesavršenog mira”, isto.

¹⁷ M. Šagolj, “Moskva; Jeljcin pozdravlja sporazum”, isto.

¹⁸ Robert J. Donia, nav. dj., 368.

srpski centar – počeo zagovarati ideju preseljenja Srba iz Sarajeva na neku drugu lokaciju.¹⁹ Ova Krajišnikova ideja je imala snažan odziv kod stanovništva srpske nacionalnosti. Naime, intenzitet odlaska srpskog stanovništva sa područja koja su trebala preći pod vlast Federacije, biti reintegrirana, rastao je postepeno od 21. IX '95. do 14. XII '95., a onda se naglo povećavao do datuma kada je na to područje došla legalna politička vlast. Stanovništvo je iza sebe ostavljalo spaljene stambene i društvene objekte.

Sasvim je drugačije ciljeve imalo Srpsko građansko vijeće (SGV) – oni su, u vezi sa ovim pitanjem, u razdoblju neposredno nakon postignutog u Daytonu, činili najjaču opoziciju politici paljanskog vođstva. Neposredno nakon potpisivanja mira u Daytonu 21. IX, iz SGV su pozvani svi građani koji žive na Grbavici, u Vogošći, Ilidži, Hadžićima, a posebno oni srpske nacionalnosti da vjeruju međunarodnoj zajednici i legalnim organima BiH, te da ne pomišljaju na odlazak iz svojih domova.²⁰ Nakon ovog apela tražili su sastanak sa Srbima okupiranog dijela grada i iznijeli svoje stavove: "...Naša ideja je da se susretnemo sa demokratski opredijeljenim Srbima, sa onima koji nisu okrvarili ruke u ovom ratu. Cilj tih susreta bi bio samo jedan – da zaustavimo iseljavanje ljudi iz njihovih domova... Htjeli bismo da uvjerimo demokratski opredijeljene Srbe da je moguć život u Sarajevu...".²¹

U još jednom pozivu za ostanak srpskom stanovništvu u privremeno okupiranim područjima SGV je poručivalo da: "Huškajući građane Vogošće, Ilidže, Ilijaša, Hadžića i Grbavice protiv mirnog rješenja paljansko rukovodstvo želi izbjeći odgovornost za rat i stradanja ljudi."²² Aktivnosti SGV-a u vezi sa organiziranim iseljavanjem srpskog stanovništva možemo pratiti i dalje kroz pojedine tekstove *Oslobođenja*. Tako stoji da je SGV, u pismu raznim stranim i domaćim zvaničnicima, kazalo da vodstvo s Pala gura civilno stanovništvo u novu tragediju koja može nastati iseljavanjem stanovništva ili nastavkom borbi. Nedugo nakon Pariza SGV je i dalje tvrdilo da je jedina ispravna opcija za građane Sarajeva ostanak u zajedničkom i nepodijeljenom gradu, a Srbima se poručivalo da ne nasjedaju na propagandu po kojoj će Sarajevo biti Teheran; već su iz SGV-a smatrali da će Sarajevo postati grad poput evropskih i svjetskih metropola.

Međutim, ovi apeli nisu dopirali do glava onih kojima su bili namijenjeni. "Većina Srba sa Ilidže kaže da će se boriti ili otići, ali da nikada neće

¹⁹ Isto, 369.

²⁰ Se. Kurtović, "Pejanovićeve izjava: Ne idite iz Sarajeva", *Oslobođenje*, 17048, 25.11.1995, 4.

²¹ Isto, "SGV traži sastanak sa Srbima okupiranog Sarajeva: Ostanite ovdje!", isto.

²² "Saopštenje IO SGV: Paljansko rukovodstvo želi izbjeći odgovornost", *Oslobođenje*, 17050, 27.11.1995, 1.

priznati vlast Hrvata i Bošnjaka, a jedan stanovnik Ilidže je rekao i: 'Možemo biti pod engleskim protektoratom, francuskim ili američkim, al' nikada pod muslimanskim.'²³ Obistinila se i izjava Ratka Adžića na Radiju "Grbavica", koju je prenijelo *Oslobođenje* u broju od 28. 11. 1995.: "Ako moradnemo otić' iz srpskog Sarajeva onda nam ne preostaje ništa drugo nego da zapalimo i srpski i muslimanski dio Sarajeva, nek' sve izgori da niko nema ništa." Ratko Mladić je davao izjave kako njegova vojska neće napustiti Sarajevo.

Nezadovoljni su bili i mladi ljudi, tako da je oko 300 njih organizovalo demonstracije na Ilidži i iskazalo protest dijelu mirovnog sporazuma postignutog u Dejtonu koji se odnosi na Sarajevo.²⁴ Od vođstva sa Pala bio je organiziran i referendum u kojem su sarajevski Srbi odgovarali na pitanje: "Da li prihvatate status Sarajeva kakav je predviđen Dejtonskim sporazumom?"²⁵

Nakon potpisivanja mira u Parizu srpski "vođdi" s Pala provodili su svoju politiku:

Radovan Karadžić je donio odluku o ukidanju ratnog stanja, prevodeći ga u stanje neposredne ratne opasnosti; Krajišnik je rekao da "ne mogu Muslimani i Hrvati, ni Federacija nametati vlast jednom narodu koji je junački odbranio ovo područje." Po njihovom je mišljenju sva propaganda koja dolazi iz muslimansko - hrvatskog tabora i međunarodne zajednice, usmjerena ka jednom cilju - otjerati Srbe sa ovog područja. Ministar vanjskih poslova RS Aleksa Buha dao je izjavu da će se "primopredaja Sarajeva izvršiti tek za nekoliko godina", te će se tako u tih 'nekoliko godina' "izgraditi novi grad za sarajevske Srbe."²⁶ Srbima oko Sarajeva se obratio, iz Beograda, Slobodan Milošević te dao mišljenje da ovo stanovništvo treba da ima puno povjerenje u srpsko vođstvo i međunarodnu zajednicu. On je, i dalje, uspjevao u prodavanju magle, u uvjeravanju svojih poklonika u bolju i ljepšu budućnost riječima: "Siguran sam da ćemo rešiti mnoge brige građana srpskog Sarajeva."²⁷

Nakon što je Skupština sa Pala i službeno odbila da usvoji mirovni sporazum i nakon odluke paljanskih vlasti da organizuju popis srpskog stanovništva na Grbavici, Ilidži, Vogošći, Hadžićima i Ilijašu, te kolektivnog iseljavanja naroda sa tih prostora, nastala je veoma nepovoljna situacija za reintegraciju Sarajeva, o čemu je izvijestilo SGV u jednom od svojih brojnih pisama upućenih javnosti. Građani koji su željeli ostati bili su izloženi priti-

²³ BH PRESS, "Nakon Dejtona; Srditi Srbi sa Ilidže", isto, 17049, 26.11.1995, 6.

²⁴ ONASA, "Demonstracije mladih na Ilidži", isto.

²⁵ AFP, "Paljanski referendum o Dejtonu", isto, 17058, 05.12.1995, 24.

²⁶ S. Kasalo, "Postpariske paljanske reakcije; Neće federalnu vlast", isto, 17069, 16.12.1995, 4.

²⁷ B. Boškov, "Beograd poslije potpisivanja sporazuma u Parizu; Medijska slika mira", isto, 5.

sku i prijetnjama ekstremista da se isele.²⁸ U dijelovima Sarajeva koji su bili okupirani i koji su pripali Vladi Federacije Bosne i Hercegovine dogodile su se velike promjene u razdoblju '92-'95. Promjene su bile drastične, oštre. Izvršeno je etničko čišćenje i ruralizacija; o sistematskom silovanju žena u jednom od sarajevskih predgrađa snimljen je i film.²⁹ Na ovim prostorima tako "više uglavnom nema nesrpskog stanovništva, koje je otjerano, pobijeno, ili ako je ostalo, svedeno na razinu robova i izopačenika... tu je ostalo i malo stanovnika srpske nacionalnosti koji su domaći na Grbavici ili Ilidži, u Vogošći, Ilijašu i Hadžićima. Na Grbavici prevladavaju došljaci sa Romanije i drugih neurbanih područja, u Hadžićima dominiraju najradikalniji četnički elementi. Ovaj došljački sloj kome je rat brat, oslonac je terorističkog SDS-a i paljanske vlasti. Kada se taj dio grada vrati matici, za 'brđane' tu više neće biti mjesta, iz više razloga. Oni međutim, ne napuštaju vlastite domove nego tuđe i njihov odlazak doista znači povratak u njihove zabiti i ognjišta."³⁰ Autor prethodnih redaka je bio u pravu kada je tvrdio da je u tom razdoblju nakon potpisivanja Sporazuma bilo od velike važnosti zaštititi dio srpskog stanovništva iz četiri sarajevske opštine kojima je prijetila opasnost od ekstremista iz srpskog naroda.³¹

"...Za većinu Srba iz okoline Sarajeva Dejtonski sporazum... ima učinak biblijske kataklizme."³² Novo političko vodstvo koje je na ovim područjima, tokom rata ostvarilo materijalnu korist, istu je izgubilo. Njima "ponovno ujedinjenje Sarajeva i vraćanje pod 'Alijinu vlast' pada najteže. Oni su se, poslije Dejtona, našli kao Alisa u Zemlji čuda. Žao im je ostaviti imetak, koji je uvećan generacijama, a došli su u situaciju da ih vlastita politika otjera na ledinu."³³ Novinar je dalje tvrdio da – ako se narod, običan svijet iseli – neki novi avanturisti će moći graditi mit o stradanjima iz ovog razdoblja koji će nadomjestiti onaj kosovski.³⁴ Dok je mnogo ljudi u Sarajevu bilo spremno ponovno živjeti sa Srbima, svojim dojučerašnjim komšijama kojima "ruke nisu krvave do lakta" nitko na Grbavici ili Ilidži, koje su bile pod vlašću

²⁸ BH PRESS, "Pismo SGV; Nepovoljna situacija za reintegraciju", isto, 17133, 23.02.1996, 5.

²⁹ Bosanskohercegovačka redateljka Jasmila Žbanić je za svoje filmsko ostvarenje "Grbavica", za koje je napisala i scenario, na 56. *Internationale Filmfestspiele Berlin* održanog od 9. do 19. februara 2006. godine nagrađena Zlatnim medvjedom. Glavne uloge u filmu tumače Mirjana Karanović, Luna Mijatović, Leon Lučev, Jasna Ornela Berry, Dejan Aćimović, Bogdan Diklić i Emir Hadžihafizbegović.

³⁰ Neven Kazazović, "Izvidnica; Sarajevo i Dejton", isto, 17065, 12.12.1995, 2.

³¹ Isto.

³² Emir Habul, "Srbi oko Sarajeva; Tunel u Dejton", isto, 17066, 12.12.1995, 2.

³³ Isto.

³⁴ Gert Van Langendonck, "S one strane Sarajeva; Došao sam s jednom torbom, odlazim sa dvije", *Dani*, 39, januar/siječanj, 1996, 42 – 43.

VRS nije ni pomišljao na tu mogućnost. Velika većina ovih posljednjih je bila izmanipulirana, "nafilovana" propagandom paljanskih ekstremista i srbijanskih medija. Kolika je to moć pokazuju primjeri koji slijede: "...Stana, žena od nekih šezdesetak godina, koja će, ipak, ostati na Grbavici kada se ona pripoji 'Turskoj'. Stanu zanima kakav je život u Sarajevu. Ubijedena je da Srbi, na drugoj strani Miljacke ne mogu naći posao; da moraju plaćati operaciju u bolnici 500 DEM... Boji se mužzahedina, jer je, kaže čula da će 'oni držati uzde na Grbavici, silovati Srpkinje, a Srbe zatvarati i ubijati u Centralnom zatvoru.'" Jedna je prodavačica na upit novinarkе hoće li ostati na Grbavici rekla: "Ni mrtva", te svoju odluku objasnila time što je Srpkinja i uvjerena je da će Sarajevo biti Džamahirija i da će joj dijete biti prisiljeno pohađati "islamsku vjeronauku".³⁵ Kada samo površno, budući nam to nije tema rada, osmotrimo izjave ovih dviju nesretnica, možemo zaključiti da je srpska medijska propaganda na prostoru Bosne i Hercegovine bila uglavnom islamofobična, izričito protuislamska, hranjena Miloševićevom ideologijom koja, pak, s druge strane, mora odbraniti pravoslavnu civilizaciju i od azijskog, radikalnog islamskog – uglavnom srpstvu stranog uticaja, ali i od (modernog i tradicionalnog) zapadnoevropskog uticaja, također jednako bolesnog, nazadnog i nastranog.

Kasnije ćemo prikazati na koji se to "civiliziran" način napuštalo Sarajevo, a mislim da je važno iznijeti kronološki redosljed reintegriranja privremeno okupiranih područja u jedinstven grad.

TURNEJA AVDE HEBIBA

Prema sporazumu iz Dayton, Sarajevo je trebalo postati ujedinjeni grad u Federaciji Bosne i Hercegovine, grad u kojem više ne bi kontrolni punktovi, barikade na mostovima i kontejneri dijelili porodice, ljude i naselja. Međutim, iako je bio sklopljen mir, na stanovnike grada se i dalje pucalo i to, uglavnom, iz snajpera, a povratak je usporavan i prisustvom mina i eksplozivnih sredstava. Sarajevske općine su na svojim skupštinama, uglavnom do kraja prve polovine januara osnovale prelazna općinska vijeća koja su trebala funkcionirati do prvih izbora. Prvo naselje koje je bilo vraćeno Sarajevu je Vogošća, ona je jedno od ključnih predgrađa za potpunu saobraćajnu deblokadu glavnog grada Bosne i Hercegovine, i tu se trebalo vratiti najmanje deset hiljada prognanih i izbjeglica. Legalni organi vlasti Općine Vogošća i grada Sarajeva, zajedno sa pripadnicima Federalne policije, su 24.02.1996. godine,

³⁵ Sandra Ibrahimović, "S druge strane Miljacke: Reci raji da si poljubila četnika", isto, 41, mart/ožujak, 1996, 30 – 31.

sa oko sat i po zakašnjenja preuzeli vlast u vogošćanskoj općini. Sam ulazak u Vogošću nije bio tako euforičan kao što su mnogi sanjali tokom rata. Mnogi su odlazili jer su im "tako rekli", a da nisu znali ni gdje idu ni šta ih "tamo" čeka. Događaj je bio obilježen skidanjem ćiriličnog natpisa i zastave Republike Srpske sa zgrade policijske stanice i postavljanjem novog latiničkog natpisa policije Federacije.³⁶ U Vogošću je ušlo 85 policajaca Federacije Bosne i Hercegovine te 85 pripadnika Međunarodnih policijskih snaga. Njihov je prvenstveni cilj i zadatak bio da obezbijede povratak i funkcioniranje civilne vlasti. Pojavili su se određeni problemi zbog nepoznavanja specifičnosti rada policije Federacije od strane Međunarodnih snaga. Za kontrolu u dijelovima grada koji su u procesu reintegracije, planirano je 545 policajaca plus saobraćajci koji su svoj posao obavljali u vidu redovnih patrola. Izgleda da je problem i izbio oko saobraćajne policije, odnosno sveukupnog broja policijskih snaga Federacije. Dan kasnije u *Oслобођењу* smo mogli pročitati izjavu jedne penzionerke: "Ovdje već godinu dana nema vlasti, a sada nije bitno tko će vladati, samo neka red postoji. To se ova dva dana osjeti, osjeti se da ima nekog reda otkako je došla policija iz Sarajeva..."³⁷ Gradonačelnik Sarajeva, Tarik Kupusović, o preuzimanju vlasti u Vogošći je izrazio mišljenje da bi bilo bolje da je preuzimanje vlasti započelo desetak dana nakon Dayton, "ne bi bilo tolikih šteta, pogibije ljudi i iracionalnog straha od Federalne policije kod Srba koji odlaze".³⁸ Dalje, Kupusović kaže da je kod Srba prevladavalo mišljenje da će u Vogošći vlast preuzeti zločinci, a ne profesionalna policija koja je, kako se ispostavilo, u to mjesto uvela zakon, red i mir koji je nestao još '92 godine. Daljnji plan reintegriranja sarajevskih općina i preuzimanja vlasti bio je: Ilijaš (29. februar), Hadžići (6. mart), Ilidža i dio općine Trnovo (12. mart) te dijelovi općina Novo Sarajevo i Stari Grad (19. mart) nakon čega će, i službeno, proces ujedinjavanja biti završen.

Federalna policija je 26. februara u pratnji IFORA i Međunarodnih policijskih snaga "...preuzela kontrolu nad sarajevskim predgrađima: Rajlovac, Reljevo, Dobroševići, Ahatovići, Nedžarići i Aerodromsko naselje... Umjesto obilježja Republike Srpske, istaknuta su bosanska sa ljljanima... Većina Srba u tom području pakovala je kofer i čekala trenutak odlaska..."³⁹, bez obzira što su im i Vlada FBiH i MUP garantirali sigurnost. U općini Novi Grad je uspostavljena mjesna zajednica u Rajlovcu, gdje će izbjeglice dobijati detaljnije informacije o povratku u svoje domove.⁴⁰

³⁶ *Oслобођење*, 17134, 24.02.1996, 1, 4.

³⁷ Danijel Omeragić, "Vogošća dan poslije: Federalci donijeli vlast", isto, 17135, 25.02.1996, 1.

³⁸ Mr. B, "Gradonačelnik Tarik Kupusović: Uspješan prvi test reintegracije", isto, 5.

³⁹ *Oслобођење*, 17137, 27.02.1996, 1.

⁴⁰ Isto, 17139, 29.02.1996, 12.

Federalne policijske snage su 29. februara između 8 i 8:30 preuzele ovlaštenja u Ilijašu. Situacija je u ovoj općini prije ulaska istih bila napeta zbog oružanih pljački, te je bila potrebna zajednička patrola Međunarodne i lokalne "srpske" policije. U akciji je učestvovalo 90 federalnih policajaca,⁴¹ "Prolaskom bh. policije od Vogošće do Visokog deblokiran je glavni grad. Otvorene putne komunikacije ka Zenici i Tuzli stvaraju mogućnosti za privredni razvoj..."⁴² Nakon nekoliko dana u Ilijašu je uspostavljena gradska autobuska linija, otvorena je ambulanta opće medicine, humanitarna apoteka, prodavnica visočkog "Trgoprometa", benzinska stanica, hotel, centar za socijalni rad, javna kuhinja. Nije bilo dozvoljeno da ljudi samovoljno obilaze svoje domove jer je opasnost od neeksplozivnih sredstava još uvijek postojala.⁴³ Federalna policija i civilni organi vlasti Općine Centar preuzeli su, u daljnjem procesu, kontrolu nad sarajevskim naseljima Pionirska dolina, Nahorevo i Kromolj. Ovi dijelovi Centra trebali su biti reintegrirani 23. februara zajedno sa Vogošćom. Međutim, došlo je do odugovlačenja, koje je dalo vremena za pljačku i uništavanje bošnjačke imovine na ovom području. Na kućnim vratima Velije Pandžića stajala je poruka od devetog februara. "Otišao sam obići porodicu, ne dirajte ništa, jer se vraćam." U potpisu: Milenko Starčević.⁴⁴ Slijedeći su na red došli Hadžići, po planu, 6. marta. Bilo je određenih problema. U policijsku stanicu u Hadžićima je 5. marta, u predvečernjim satima, upalo dvadesetak policajaca iz Mostara u hrvatskim uniformama, kojima "srpska policija" nije pružila nikakav otpor, štoviše, povukla se. Hrvatski policajci su izjavljivali da se ponašaju u skladu s naredjenjima zamjenika ministra MUP-a Federacije Jozе Leutara. Na sreću, ova je provokativna situacija prošla bez sukoba te su se hrvatski policajci povukli nakon intervencije IFOR-a i IPTF-a.⁴⁵ Legalne vlasti, na ulasku u Hadžiće, dočekali su stanovnici ovog naselja. Ministar Hebib je izjavio da je u Općinu ušlo i 70 policajaca čija nacionalna struktura odgovara predratnom stanju u Hadžićima te ocrtava tadašnju nacionalnu sliku općine. Pred zgradom općine Hadžići bilo je posebno bolno. Četnici su samo noć prije zapalili ovu zgradu. Novinarima je pokazana i čuvena 'garaža', nastamba tik uz zgradu općine, u kojoj su srpske vlasti tijekom rata zatvarale i mučile civile.⁴⁶

⁴¹ Am. K, "Od danas; I Ilijaš u Federaciji", isto, 1.

⁴² Edin Krehić, "Federacija u Ilijašu; Otvorena kapija Sarajeva", isto, 17140, 01.03.1996, 4.

⁴³ Mr. Babić, "Gradska vlada zasijeda u Ilijašu; Mine usporile povratak", isto, 17134, 04.03.1996, 8.

⁴⁴ Edin Krehić, "Federacija u Pionirskoj dolini, Nahorevu ...; Nikad više sa svoje zemlje", isto, 17144, 05.03.1996, 5.

⁴⁵ Am. Kebo: "IFOR o događajima u Hadžićima; Direktna prijetnja miru", isto, 17146, 07.03.1996, 4.

⁴⁶ Se. Kutrović, E. Krehić, "Federacija u Hadžićima; Mir svim građanima", isto, 17146, 07.03.1996, 1.

Na red je, 13. marta, došla i Ilidža. Dan ranije su Međunarodne policijske snage pojačale svoje patrole u regijama Ilidže i Grbavice gdje unatoč svemu bande kriminalaca vrše teror i nastavljaju paljenje požara. Oduševljenje je u gradu bilo još i veće pri samoj pomisli na Vrelo rijeke Bosne, što se najbolje može iskazati riječima: "...Em Bosna, em vrelo, em Vrelo Bosne."⁴⁷ Više od deset hiljada povratnika ušlo je... zajedno sa federalnom policijom na Ilidžu, čime je praktično otvorena južna kapija grada... Tačno u podne načelnik Općine, Husein Mahmutović, postavio je oznake legalne vlasti na matičnu općinsku zgradu, dodajući da slijede aktivnosti na normalizaciji života na ovom području. Može se konstatirati da naselje "Otes više ne postoji, a posljednjih dana četnici su spalili sva veća preduzeća i oko 200 stambenih objekata."⁴⁸ Oni koji su otišli ostavili su i poruke ispisane na ruševnim zidovima kuća: "Sarajevo vam nećemo oprostiti", "Vidimo se u obrnutim ulogama", "Eto nas kad – tad".⁴⁹ U potpisu: Pejtonske džukele.

Od 11. marta Sarajevo je službeno postalo kanton, odnosno dobilo je sasvim novu organizaciju grada. Za ovakvo ustrojstvo glavnog grada Republike i Federacije BiH izjasnilo se 31, od ukupno 37 vijećnika izabranih u devet gradskih općina u Prelaznu skupštinu Kantona Sarajevo.⁵⁰ Otprilike tih dana je gradonačelnik Kupusović podnio ostavku, ali je njegova odluka, u pisanju *Oslobođenja*, ostala gotovo nezapažena.

Nakon što su povučene dejtonske linije bilo je neizvjesno čija su to naselja Dobrinja I i IV. "Iz naselja Dobrinje I u sastav Federacije ulazi kompletna ulica Miroslava Krleže, Trg Bosanskog sabora (bivša ulica Fočanskih propisa) od broja 1 do 9 i od 2 do 16, Osnovna škola "Osman Nuri Hadžić" (bivša "Dušan Pajić") i kolektivna garaža. Federaciji su pripali i dijelovi Dobrinje IV, Gandijeva ulica (bivša Indire Gandi) od broja 1 do 10 i ulica Petra Tiješića (bivša Danila Ponjarca) od broja 1 do 9 i od 2 do 16. Srpskom entitetu je pripao veliki dio Dobrinje I i IV, uključujući i trolejbusku okretnicu sa pratećim objektima."⁵¹

Ibrahim Palo, predsjednik Prelaznog općinskog vijeća Novo Sarajevo, je za *Oslobođenje*, što se daljnje reintegracije tiče izjavio: "Za povratak na

⁴⁷ Zija Dizdarević, "U žiži: Vrelo Bosne", isto, 17152, 12.03.1996, 1.

⁴⁸ *Oslobođenje*, "Otvorena južna kapija grada; Ilidžo, dobar dan", isto, 17153, 13.03.1996, 1.

⁴⁹ Edin Krehić, "Ilidža dan poslije; Oporuka političara", isto, 17154, 14.03.1996, 5.

⁵⁰ Faida Rahmanović, Merima Babić, "Nova organizacija grada; Formiran kanton sarajevo", isto, 17152, 12.03.1996, 12.

⁵¹ E. D., "Zbor građana Dobrinje; Sarajevo ipak podijeljeno", isto, 17155, 15.03.1996, 13. Do današnjeg dana, doslovce dva (brojkom 2) kućna ulaza, haustora iz ovog sarajevskog naselja nisu ušla u sastav Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno isti su povlačenjem linija na mapi ostali u sastavu Republike Srbije.

Grbavicu, Vraca i Kovačiće... do sada [14. marta] se prijavilo više od hiljadu porodica. Ovaj broj će se... udvostručiti... Prvih sedam dana nakon preuzimanja vlasti, u tri pomenuta naselja ulaziće se, isključivo, preko Mosta bratstva i jedinstva ... Raseljeni će se prvo vratiti u mjesnu zajednicu Grbavica 2... potom slijede Grbavica 1, Kovačići, Gornji Kovačići, te MZ Vraca. Dinamika povratka je po 50 porodica dnevno”.⁵² Stanovnica Grbavice, Irma Kolar, koja je rat provela u tom naselju, prenijela nam je svoje misli i iskustvo: “Imali smo tu nesreću, još jednu, da naš kvart bude posljednji, poslije Vogošće, Ilijaša, Hadžića, Ilidže. Posljednji u programu ‘reintegracije’. Ko je uopće izmislio taj nakaradni termin? Niko mi ne može reintegrirati majku, ili sina, pa ni kuću. To je moje. Grad je moj. Sarajevo je moje bez obzira o kojem se dijelu radi. Jabuka je jabuka... U ovoj općoj euforiji... neki su mještani tih naselja iskopavali kosti, ostatke svojih rođaka, i ponijeli ih sa sobom da ni oni ne ostanu ‘živjeti u toj proklesoj turskoj zemlji’... Kako u ovom ratu ništa nije sličilo na rat, kako je ovaj opkoljeni grad više ličio na konclogor, tako ni oslobođenje nije ličilo na oslobođenje. Nije došla vojska da nas oslobodi. Nismo je ni očekivali. Čudno... Napravili su nekakav scenarij, scenografiju, postrojili i zastave i gradske dužnosnike, policiju i građane sa nekakvim identifikacijskim karticama... Da li su ovo doživljavali Troja, Lenjingrad, Staljingrad, Berlin?...”.⁵³

“Povratnici, legalne civilne vlasti i Federalna policija, u pratnji međunarodnih kolega i IFOR-a, preuzeli su u utorak ujutro, 19. marta, kontrolu nad sarajevskim naseljem Grbavica.”⁵⁴ Istog se dana zastava Republike Bosne i Hercegovine, duga 12, a široka 4 metra, oko jedan sat, zavijorila na restoranu “Vidikovac” na Trebeviću. Tim činom je i simbolično označen kraj reintegracije Sarajeva. Od magle se nije mogao vidjeti grad, predstava nije bila potpuna, ali za to se pobrinula priroda (baš kao i februara 1984. godine, pred otvaranje Igara), naime: “Dok se spremao jarbol za zastavu, magla se počela dizati... Umjesto metaka i granata, na Sarajevo su pucali pogledi željni slobode.”⁵⁵

U sastav Federacije je reintegrirano i ozloglašeno artiljerijsko uporište MZ Mrkovići.⁵⁶

⁵² *Oslobođenje*, “Reintegracija Grbavice, Vraca i Kovačića; Povratak u etapama”, 17154, 14.03.1996, 12.

⁵³ Irma Kolar, “Grbavica, opsada u opsadi; Aleja lipa”, *Dani*, 251, 05.04.2002, 68 – 71.

⁵⁴ Edin Krehić, “Federacija ušla na Grbavicu; Spojene obale Miljacke”, *Oslobođenje*, 17160, 20.03.1996, 5.

⁵⁵ Ad. Kapo, “Federacija na Trebeviću; Pogled na Sarajevo”, isto, 6.

⁵⁶ E. D., “Reintegracija Mrkovića; Savjest će ih proganjati”, isto, 4.

Radi što uspješnijeg provođenja odluke međunarodne zajednice, a u cilju preuzimanja okupiranih teritorija sarajevskih općina i uspostave legitimiteta federalne vlasti potrebno je bilo planski razrješavati predviđene i nepredviđene incidentne situacije tokom reintegracije i to uz što manji rizik za opću sigurnost i sigurnost ljudstva.⁵⁷ Po tom je pitanju Centar službi bezbjednosti (CSB) poduzeo mjere i radnje uklanjanja mina iznenađenja na pravcima ulaska snaga za reintegraciju, uklanjanje minske eksplozivnih naprava iz pojedinih objekata. Sačinjen je plan prikupljanja podataka o ratnim zločincima i genocidu na reintegriranim područjima, sačinjen je plan pregleda logora, zatvora, masovnih grobnica i mjesta gdje su zlostavljani civili nesrpske nacionalnosti, a napravljen je i plan uspostave legitimne federalne vlasti na reintegriranim područjima koji obuhvaća plan suzbijanja krivičnih, prekršajnih djela te plan sigurnosti i kontrole saobraćaja.⁵⁸ Smatramo da je CSB, s obzirom na delikatnost procesa i dužinu trajanja operacije, uspješno, vrlo efikasno, uz minimalne, gotovo zanemarive propuste, obavio svoj dio zadatka u reintegraciji Sarajeva.

Tablica nacionalnog sastava policijskih snaga koje su ušle u pojedine reintegrirane općine i dijelove grada, po pisanju sarajevskog *Oslobođenja* izgleda ovako:

Općina	Ukupan broj IPTF	Snage MUP-a Federacije BiH	Srba	Hrvata	Bošnjaka
VOGOŠĆA	85	85 od čega	30	8	47
ILIJAS	50	90 od čega	25	15	50
HADŽIĆI	oko 70	70 od čega	15	5	50
ILIDŽA	Prisutni	90 od čega	26	13	51
GRBAVICA	Prisutni	100 od čega	20	13	67

Nakon završenog procesa reintegracije sarajevskih općina u jedinstveni Grad Sarajevo, možemo zaključiti da neke općine koje su činile dio Grada do agresije na Bosnu i Hercegovinu nisu reintegrirane. Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma kompletna teritorija općine Pale, manji dio općine Ilijaš, dobar dio općine Stari Grad, veći dio općine Novo Sarajevo, dio Ilidže i dio općine Trnovo su ostali na teritoriji Republike Srpske.⁵⁹

⁵⁷ Zijad Rujanac, *Opsjednuti grad Sarajevo*, Sarajevo, 2003, 336-337.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Vidjeti kartu: Isto, 3-10a.

EH, SAD MI ODOSMO, AL'...

Eto nas kad – tad (grafit na zidu jedne porušene kuće na Ilidži, neposredno pred reintegraciju, potpisale Pejtonske džukele)

U sedmicama pred zakazanu primopredaju teritorije, srpske bande su lutale sarajevskim predgrađima pod srpskom kontrolom, terorizujući Srbe i prisiljavajući većinu na odlazak. Srpski ekstremisti su nekoliko kvartova očistili od Srba, palili stanove da bi priječili njihov ostanak i na silu istjerali one koji su pružili otpor. Ponašanje ovih bandi i odlazak stanovništva razotkrit će oštra ograničenja koja je IFOR morao slijediti u svom djelovanju. Bande će, pred očima međunarodne zajednice i IFOR-a, uništiti stanove, ličnu imovinu stanovništva, odnijeti namještaj i skinuti vodovodne i elektroinstalacije, vrata, prozore i parkete⁶⁰, ukratko: doslovno sve sem zidova.

Ovo su mogli pratiti ne samo domaći već i strani novinari, te je svaki strani novinar, koji imalo drži do sebe, u proteklih nekoliko sedmica boravio sa one strane Miljacke, na Grbavici. Ono što su pronašli (ne)iznenađujuća je mješavina straha, mržnje, izmanipuliranosti i beznađa.⁶¹

Paljenje je počelo gotovo odmah po saznanju da će na privremeno okupirana područja doći vlast Vlade Federacije, odmah nakon Dayton. "Sporazumom iz Dejtona moraju se povući iz ovog dijela Sarajeva i sada pale i uništavaju sve što mogu"⁶² kazao je za *Oslobođenje* jedan borac Armije Bosne i Hercegovine iz okoline Stupskog brda. "Srpski civili su počeli napuštati dijelove Sarajeva koji su prema dejtonskom dogovoru pripali bošnjačko hrvatskoj federaciji... Kolone ljudi, uglavnom žena i djece, počele su... napuštati sarajevsko predgrađe Ilidžu, krećući se, uglavnom, prema Palama."⁶³ Pored Pala ovo stanovništvo će odlaziti i u Brčko Distrikt. Početkom decembra 1995. godine portparol UNHCR-a u Sarajevu, Kris Janovski – budući je paljanska propagandna mašinerija već uveliko ova iseljavanja "srpskog življa" prikazivala kao neke nove seobe naroda – je saopštio "da se ne radi o egzodusu, te da Ilidžu nije napustio veliki broj ljudi, koji bi se mogao smatrati značajnim"⁶⁴. Određeni je broj stanovnika srpske nacionalnosti ostao, budući je bio zaštićen od međunarodnih jedinica.

Za sarajevsku regiju bio je nadležan francuski kontingent međunarodnih implementacijskih snaga, a o njihovoj pristranoj prethodnici novinar

⁶⁰ Robert J. Donia, nav. dj, 369-370.

⁶¹ Gert Van Langendonck, nav. tekst, 207.

⁶² E. Kr., "Na Stupskom brdu: Četnici pale kuće", *Oslobođenje*, 17051, 28.11.1995, 3.

⁶³ BH PRESS / Reuters, "Srbi napuštaju Sarajevo?", *Oslobođenje*, 17055, 02.12.1995, 24.

⁶⁴ ONASA, "Odlasci sa Ilidže; Ne radi se o egzodusu", isto, 17056, 03.12.1995, 24.

Le Monde je pisao: "...Unprofor se u ovom trenutku transformira u glasnogovornika vojnika Ilidže, Grbavice i Vogošće,... Oficiri, uz čašicu, savjetuju Srbe kako da se na najbolji način obrate javnom mnijenju...".⁶⁵ General Bachalet je Sporazum komentarisao ovim riječima: "Daytonski sporazum vodi nas pravo u ćorsokak,... Za Srbe iz ovih dijelova grada alternativa će biti ili kofer ili mrtvački kovčeg. Ja ne dam da moji vojnici budu osuđeni na učešće u egzodusu Srba koji će prije polaska popaliti kuće. Isto tako, ja ne prihvatam, ukoliko Srbi ostanu silom, da Bosanci i Amerikanci krivicu za neprovođenje plana prebace na Francusku."⁶⁶ NATO je u Bosnu i Hercegovinu stigao 5. decembra 1995. godine, prvo su stigli stručnjaci za komunikacije i veze, čime je i "formalno počela najveća operacija NATO-a u njegovoj historiji."⁶⁷

Portparol UN u Sarajevu, Kris Vernon, je izjavio: "Prave se planovi da se osigura da važni objekti ostanu cijeli i da se ključne tačke koje mogu biti ugrožene vojno osiguraju."⁶⁸ Talijanski list *Il Piccolo* u svom vodiču za preživljavanje namijenjenom talijanskim vojnicima koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu, između ostalog, savjetuje: "...Novac – Njemačka marka. To je jedina stvar koja izjednačuje tri zaraćene strane. Tu nema etničke mržnje."⁶⁹

Iz *Oslobođenja* čitamo da oni koji su namjeravali da odu sa Ilidže, ali i oni koji su kanili ostati – da bi se borili do kraja – kazuju: "Vlado L. (26), prije rata tehničar (sada prema vlastitim riječima 'srpski ekstremista i vojnik u armiji bosanskih Srba'): ...Ovaj sporazum će voditi u drugi još strašnji rat. Više od 200.000 ljudi će ostati bez domova. Ja neću otići. Ostaću i boriću se. Čak i protiv Natoa! Rat je ovdje počeo, ovdje će se i završiti; Slobodan K. (49), vojnik: Istina je da smo mi Srbi živjeli zajedno sa Muslimanima i Hrvatima. Bili smo prisiljeni...; Sebastijan S. (70), penzioner: ... Ali još uvijek vjerujem da će Bog učiniti nešto kako bi Ilidža ostala srpska i kako bismo mi ostali ovdje."⁷⁰

"Zvaničnici Unprofora su ... izvijestili o nastavku kretanja kamiona sa vojnom opremom u regiji Sarajeva koja je pod kontrolom pobunjenih bosanskih Srba,... na Sarajevskom aerodromu, najverovatnije se radi o odvoženju logističke vojne opreme."⁷¹ Bosanski Srbi su čak od međunarodne zajednice

⁶⁵ Remy Ourdan, "Francuski oficiri Unprofora na strani Pala: Miniranje sporazuma", isto, 17057, 04.12.1995, 7.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Ibrahim Prohić, "U žiži: Nato u Bosni", isto, 17059, 06.12.1995, 1.

⁶⁸ BH PRESS / Reuters, "Planovi za zaštitu objekata; Onemogućiti sabotaže", isto, 17063, 10.12.1995, 5.

⁶⁹ *Oslobođenje*, "Il Piccolo", 17065, 12.12.1995, 10.

⁷⁰ Sandra Kukić, "Internet o jedinstvenom gradu; Kao iz dva svijeta", isto, 8.

⁷¹ ONASA, "Okupirani dio Sarajeva; Odvoze vojnu opremu", isto, 17070, 17.12.1995, 9.

zahtijevali 1000 kovčega da bi mogli otkopati i ponijeti svoje mrtve kada budu napuštali svoje kuće (podebljao E.O.) koje prelaze pod nadzor Vlade BiH, a tražili su i 10.000 kutija da bi svoj imetak prebacili na druga područja pod srpskom kontrolom. Ovim je vrlim pitcima od međunarodnih zvaničnika brz odgovor dat: "Oni neće biti zadržavani, ali treba da shvate da im nećemo pomagati da odu..."⁷²

Na zasjedanju SO Hadžići jedan od odbornika je rekao da: "agresor uništava materijalna dobra po okupiranom dijelu općine, te da nema adekvatne reakcije na to. Predložio je da se uputi protest Iforu i dopis drugim nadležnim organima, kako bi se pokušalo spriječiti rušenje privrednih, vojnih, stambenih i drugih objekata."⁷³ Krajem decembra 1995. i početkom januara naredne godine sve su češća bila kidnapiranja stanovništva dok bi se autobusom kretali preko Ilidže, a mir se narušavao snajperskim djelovanjem te granatiranjem od strane Srba sa brda. Iz udruženja Građana Grbavice i Vraca apelovalo se "da se učini sve kako bi se zaštitila imovina Bošnjaka i Hrvata u sarajevskim predgrađima... Pale se i uništavaju kuće Bošnjaka i Hrvata kako se... ne bi imali gdje vratiti. Imovina koju uništavaju oni koji odlaze uglavnom je ona koju su opljačkali iz naših kuća. (podebljao E.O.) Zar zaista niko ne može ni sada spriječiti zlikovce i palikuće? Zar niko ne može ugasiti požar..."⁷⁴

Srpske su porodice već u drugoj polovini januara sve masovnije napuštale svoje kuće, stanove i imanja i "sa asfalta... odlaze u blato nekih varoši i sela... paljanska vrhuška i po cijenu egzodusa vlastitog naroda želi da dokaže kako je zajednički život Srba i Bošnjaka nemoguć... Očito je da su formirani timovi za pritisak koje je... poslao SDS i oni imaju neograničena ovlaštenja... Glavni zadatak im je da eliminišu one pojedince koji su za ostanak... Dobjamo odgovor da Ifor za mnoge tragične događaje ne zna. Oni postepeno preuzimaju kontrolu na teritoriji, pri čemu im neke stvari promiču, pored ostalog i zato što ne znaju teren."⁷⁵ "...Seobe su otpočele prvo s mrtvim dušama. Kao gavrani, u posivjelo naselje dolaze vlasnici pogrebnih preduzeća iz Srbije i nude usluge ekshumacije za 800 nemačkih maraka – 'plus gorivo'. Kad ise le mrtve, živi se vraćaju i prazne sadržaje svojih stanova. Uglavnom noću... Nosi se sve – instalacije parnog grijanja, prozori, vrata, bojleri..."⁷⁶

⁷² Sean Maguires, "Srpski zahtjevi Štajneru; Kutije za seobu", isto, 17071, 18.12.1995, 3.

⁷³ R. Balić, "Zasjedao SO Hadžići; Agresor uništava imovinu", isto, 17080, 27.12.1995, 14.

⁷⁴ *Oslobođenje*, "Pismo udruženja građana Grbavice i Vraca; Onemogućiti palikuće", 17093, 14.01.1996, 9.

⁷⁵ Đ. Kozar, "Strah na Grbavici i Ilidži; Ekstremisti tjeraju u egzodus", isto, 17102, 23.01.1996, 7.

⁷⁶ Perica Vučinović, "Kolebljivo srpsko iseljavanje; Seobe mrtvih duša", isto, 17104, 25.01.1996, 7.

Krajem februara su se na Grbavici odvijale scene apokalipse. Apokalipse iz više razloga, zbog subjekta i objekta u rečenici: Djeca su zapalila školu. "...u škole koje su se do ovog rata zvale '29. novembar' i 'Bratstvo i jedinstvo' ušla su dječica (podebljao E.O.!) s kanticama u rukama. U kanticama je bio benzin. Pa su onda dječica posula taj benzin po učionicama, praznim (cijeli je protekli dan trajalo iznošenje klupa, stolova, tabli) i istrčala. Ozarena lica. Vrišteći. Ko je kresnuo šibicu, ostat će zasad tajna. Ako je to uopće više i važno."⁷⁷

Pred sam ulazak Federalne policije na Ilidžu, prema navodima ilidžanskih Srba, u tom dijelu grada vladalo je totalno bezvlašće. Predstavnicima građana koji su željeli ostati na Ilidži, nakon tranzicije vlasti su zatražili zaštitu međunarodne zajednice, a Husein Mahmutović, načelnik Ilidže je rekao da raspolaže podacima o povećanom broju ubistava, samoubistava, maltretiranja i kidnapovanja Srba koji žele ostati na Ilidži poslije 12. marta ove godine (1996.), te dodaje da su zapaljene zgrade Tvornice ćilima, Unisova "Tvornica bicikla", a u Blažuju Upijev "Pak - centar".⁷⁸

Snage međunarodne zajednice su se ponašale u skladu sa: uočiti, zapisati, poslati izvještaj! "Iforove trupe su 20. decembra prošle godine [1995, op. E.O.] neovlašteno ušle u 'Skenderiju' nastavivši sa praksom svojih prethodnika - Unproforovih vojnika, koji su za dvije godine napravili štetu na objektu u iznosu od 3.500.000 američkih dolara. Oko 400 Iforovih vojnika bilo je smješteno u 'Ledenoj dvorani'... Krađa imovine kulminirala je..., kada su Iforove trupe tovarile na kamione i u kontejnere sve što su mogli, upotrebljavajući pri tome i silu!..."⁷⁹ Iz dnevne štampe se dalje može o Iforu dobiti slika koja odgovara gomili dobro naoružanih, ali potpuno nesposobnih mladića kojima komanduju tupavi starci. Što se tiče potrage za ratnim zločincima Leighton Smith kaže: "Ne mislim da ćemo svakom vojniku Ifora davati fotografije ratnih zločinaca, jer ih trenutno ima 52, što bi značilo da svaki od 60.000 vojnika hoda okolo sa 60 fotografija u svom džepu."⁸⁰ Kasnije je, ipak, bio izdat plakat sa fotografijama 17 ratnih zločinaca i njihovim opisom. Komesar Međunarodnih policijskih snaga, Piter T. Fitzgerald u intervjuu novinarki *Oslobodenja* objasnio je da se njihov mandat svodi na to: "da posmatramo i vršimo superviziju. Mi nemamo nikakve izvršne moći u pogledu sprovođenja zakona u području, niti prema srpskoj policiji, niti

⁷⁷ Edina Kamenica, "Aleksandru Ivanku na znanje, Gospodine, škole gore", isto, 17146, 07.03.1996, 5.

⁷⁸ *Oslobodenje*, "Novi zločini paljanskog režima; Vandali pale Ilidžu", 17149, 10.03.1996, 1.

⁷⁹ F. Rahmanović, "Iforov pljačkaški pohod u Skenderiji; Sila u rukama nedodirljivih", isto, 17112, 02.02.1996, 13; vidjeti i u: *Oslobodenje*, 17116, 06.02.1996, 14.

⁸⁰ BH PRESS / AFP, "Nato; Smit upozorava Pale", isto, 17125, 15.02.1996, 24.

prema federalnoj nakon preuzimanja vlasti..." a događaje oko pljačke industrijskih postrojenja i paljenje stanova komentira riječima: "Bilo bi dobro kad bismo mogli spriječiti takve slučajeve... Svakako da imamo interes da spriječimo ovakve slučajeve i svakako da je spaljivanje stanova veoma ozbiljan problem... Veoma, veoma je teško utvrditi da Srbi nose, da krađu tuđu imovinu... Čak i da nam se prijavi krađa, mi nemamo te izvršne moći da to zaustavimo..."⁸¹ Čak je i novinar *Rojtera* kritikovao Ifor da ne radi ništa kako bi spriječio paljevine, ubistva i eksplozije koje se posljednjih dana dešavaju na Grbavici i Ilidži, te da su Iforovi zvaničnici ostali na istim pozicijama čak i poslije izjave portparola UNHCR-a Krisa Janowskog da je situacija na Grbavici van kontrole i Aleksandra Ivanka, da je Ilidža opasno područje, jer Srbi koji odlaze ostavljaju otvorene plinske boce, koje prijete uništavanjem cijelih zgrada.⁸² Mihael Štajner, zamjenik visokog predstavnika međunarodne zajednice za implementaciju civilnog dijela Dejtonskog sporazuma je izrazio zabrinutost sigurnosnom situacijom na Ilidži i Grbavici.⁸³

Nakon prelaska Ilidže pod vlast Vlade Federacije na tom području se i dalje pljačkala imovina pojedinih dijelova općine. "Taman otišli jedni pljačkaši, a vidi danas ovih. Naša država mora sačuvati obraz, inače smo džaba ratovali" rekao je jedan bivši borac Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji je na Ilidžu došao u posjet rodbini. Nije se želio predstaviti novinaru.⁸⁴

"Iforovi vojnici, pozivajući se na nedostatak mandata, ravnodušno su posmatrali brojne zapaljene kuće u kojima su ljudi bili izloženi smrtnoj opasnosti... Ljekar Sebastian Ditrih... spasio je 12 ljudi iz kuća koje su gorjele. Prema njegovom svjedočenju uvijek su tu bili Iforovi vojnici, koji su 'dugo stajali ispred zapaljenih kuća, zabilježili nedostatak mandata u protokol, da bi na kraju pobjegli' ... Tek kada su strane TV kuće sa nekoliko kamera, dan prije predaje Grbavice vlastima Federacije, bile u tom sarajevskom naselju, Iforovi vojnici su se utrkiivali da pred uključenim kamerama spasavaju ljude, namještaj i životinje iz kuća u plamenu... Dok je 17. marta Grbavica gorjela, tamošnjoj srpskoj policiji dozvoljeno je da zatvori jednu važnu prometnicu... kako bi pljačkaši s jednom dizalicom mogli nesmetano demontirati trafo – stanicu, utovariti je na kamion i odvući."⁸⁵

⁸¹ Amra Kebo, "Intervju: Piter T. Fitzgerald; Komesar Međunarodnih policijskih snaga", isto, 17145, 06.03.1996, 5.

⁸² *Oslobođenje*, "Šta IFOR ne vidi; Ilidža i Grbavica van kontrole", 17149, 10.03.1996, 1.

⁸³ Am. Kebo, "Mihael Štajner o događajima na Ilidži i Grbavici; Oštra osuda bezakonja", isto, 17150, 11.03.1996, 1.

⁸⁴ Dragan Stanojlović, "Tragovi na snijegu", isto, 17152, 13.03.1996, 5.

⁸⁵ H. Tajčić, "Izveštaj Kap Anamura; Ifor liči na Unprofor", isto, 17168, 29.03.1996, 5.

OPLJAČKANO SARAJEVO

Preuzimanjem područja koja su tokom rata bila pod srpskom vlašću, legalna vlast Federacije je naišla na potpuno opustošena industrijska postrojenja na čitavom području Sarajeva. Agresor je, povlačenjem, odvuкао sve što se odvući moglo, a visokosofisticirane fabričke mašine, od kojih su mnoge bile "zadnji krik tehnologije", razmontirali su na takav način da one više neće biti u funkciji, postale su potpuno beskorisne. Iz reintegriranih naselja je odneseno sve neophodno za život ljudi, tj. njihov rad. Mašine su prevezene na teritorij Republike Srpske, Srbije i Crne Gore. Kao gotovo neprimjetan problem, tkivo nestabilne bosanskohercegovačke privrede počeo je, u ovom periodu nagrizati i problem šumarstva i šumske industrije. Započeta je između ostalih i pljačka šumskog blaga Bosne i Hercegovine.⁸⁶

Prve dojave o tome da se otuđuju industrijska postrojenja doznali su borci Armije Republike Bosne i Hercegovine. Sa terena se javljalo da je: "...u toku užurbano dislociranje... industrijskih potencijala sa teritorije opština Hadžići, Vogošća, Ilidža i Ilijaš. Najintenzivnije se izmještaju postrojenja fabrika Vazduhoplovnog zavoda 'Orao' iz Rajlovca, Tehničko – remontnog zavoda Hadžići i 'Pretisa' Vogošća. Svakodnevno se iz pravca Pala preko Hreše i Mrkovića ka Vogošći upućuju kolone kamiona kojima se pomenuta oprema transportuje prema teritorijama koje kontroliše agresor... Za ovu politiku su angažovani svi civilni i vojni transportni potencijali, a kompletnom operacijom komanduje najuže vodstvo tzv. Republike Srpske i Jugoslavije... uz stručna lica tu su i neophodne mašine za demontažu... Da 'tragedija' bude veća, pomenute fabrike su uglavnom zapošljavale stanovništvo sa ovih područja..."⁸⁷

"Generalni sekretar Evropske konfederacije sindikata Emilio Gabaljo obećao je da će utjecati na Evropsku u niju da 'svim sredstvima' spriječi agresora u pljački fabrika oko Sarajeva, koje se trenutno nalaze na teritoriju pod njegovom kontrolom..."⁸⁸ Agresor nije bio spriječen, pljačka je izvršena.

Na sastanku Unisa i rukovodstva Vogošće je istaknuto da Karadžićevi Srbi pred očima Ifora pljačkaju: "postrojenja Unisa, Pretisa, Tasa, UTL, Energotehnike, itd."⁸⁹ Sredinom januara je bilo objavljeno da je "...kovačnica nekada velike sarajevske fabrike automobila 'Famos' kompletno, sa svim mašinama preseljena u Nikšić, gdje će dobro doći tamošnjoj Željezari."⁹⁰

⁸⁶ Dženana Karup, "Pljačkanje Bosne; Pilane poslije kiše", *Dani*, 67, 19. januar/siječanj 1997.

⁸⁷ *Oslobodjenje*, 17061, 08.12.1995, 5.

⁸⁸ BH PRESS, "Evropski sindikalci; Spriječiti pljačku Sarajeva", *Oslobodjenje*, 17064, 11.12.1995, 7.

⁸⁹ *Oslobodjenje*, "Sastanak rukovodstva Vogošće i Unisa; Spriječiti pljačku postrojenja", 17093, 14.01.1996, 9.

⁹⁰ Slobodan Macković, "Crna Gora; Famos preseljen u Nikšić!", isto, 17095, 16.01.1996, 4.

Od potpisivanja Dejtonskog sporazuma do polovine januara 1996. Srbi su iz "Unisovih" fabrika u Vogošći otpremili nekoliko hiljada kamiona i šlepera opljačkane opreme, alata i rezervnih dijelova, odnešena je i nova kovačka baterija – najsavremenije tehnologije i čuda od tehnike u kojoj je sve bilo kompjuterski vođeno. Iznešena je i presa teška 4.000 tona, najveća na Balkanu. Iz "Energotehnike" je odneseno 30 trafo stanica, telefonska centrala sa 2.500 brojeva, tri računska centra, sav alat – ukupno oko 75 posto imovine. Da bi majstori "Energotehnike" počeli opravke instalacija, potreban im je alat u vrijednosti od milion maraka. Ulaskom federalne vlasti i stručnih kadrova u ove pogone "Unisa" trebat će se poći gotovo od samog početka, baš kao i 1848.⁹¹

Iz "Unisovog" TAS-a su "srpski ekstremisti posljednjih sedmica demontirali i iznijeli pogon varionice, lakirnicu, preseraj... Kroz vogošćanske fabrike ulazi i prolazi ko hoće i iznosi šta hoće."⁹²

U nedjelju 18. februara je iz Doma staraca u Nedžarićima "odvezeno devet, a u ponedjeljak ujutro još tri kamiona opreme vrijedne 20. miliona njemačkih maraka."⁹³

Automobili marke "golf" su za vrijeme od početka agresije iz kruga TAS-a izvoženi na osnovu odluke tadašnjeg Kriznog štaba, i nekakve ceduljice sa potpisom Milana Terzića i Miladina Trifunovića, koja je omogućavala (bila nešto poput dozvole) da se automobili izvezu. Svih 25 članova tog štaba uzelo je po jedan automobil, a nešto vozila otuđile su i naoružane grupe. Na prostorima Crne Gore i Srbije nalazi se 1.064 automobila ukradenih iz Vogošće, velikim brojem vozila se služio i MUP RS te republički i općinski organi vlasti i vojska RS.⁹⁴

U Hadžićima su vlasti Federacije zatekle samo ogoljele zidove "Remontnog tehničkog zavoda", bivše filijale "Coca-Cole", "Dalekovod izgradnje", odjela sarajevske "Svjetlosti", "Transporta", Drvoindustrijskog preduzeća "Bjelašnica"...⁹⁵

"Sve što je u TAS-u bilo na zemlji pljačkaši su odnijeli... Način na koji su iz tvornica izneseni mnogi strojevi i alati ukazuje da oni neće moći služiti ni Srbima ni onome kome ih misle prodati. Jer, na isti način oni su 'demon-

⁹¹ Hajdar Arifagić, "Unis na udaru srpskih lopova; Pljačka stoljeća u Vogošći", 17118, 08.02.1996, 5.

⁹² Isto, "Mr. Faruk Smailbegović; Zaštite nas od lešinara", isto.

⁹³ Mr. Babić, "Pljačka Doma staraca u Nedžarićima; Štićenici ne žele u Lukavicu", isto, 17130, 20.02.1996, 12.

⁹⁴ Hajdar Arifagić, "TAS – od pljačke do obnove; 'Golfovi' na ceduljicu", isto, 17142, 03.03.1996, 5.

⁹⁵ Senka Kurtović, "Hadžićka slika nemoći; Posljednji koraci očajnika", isto, 17147, 08.03.1996, 5.

tirali' osjetljivu elektroniku i desetak tona tešku presu. I to dovoljno govori o varvarima koji su opustošili Bosnu..."⁹⁶

Nesagledive su štete na tvorničkim postrojenjima u Blažuju, Tvornici plinskih uređaja, te u "Lasti" - tvornici bicikla, saobraćajne signalizacije i ski opreme na Ilidži. Na području grada Sarajeva bilo je smješteno 30 posto bosanskohercegovačke industrije. Četrdeset procenata od toga činile su "Unisove" tvornice. Odnosno je dokumentacija i svi papiri neophodni za obnavljanje proizvodnje. Izgubljeno je tržište i poremećeni su odnosi sa stranim partnerima.⁹⁷

"Francuski vojnici u sastavu IFOR-a pomagali su Srbima u odvoženju opreme. O tome svjedoče i video snimke koje su pohranjene u Arhivu Četvrte motorizovane brigade Vojske Federacije... Postoji bezbroj dokaza da je većina mašina iz Hrasnice završila u srpskom Famosu u Lukavici kraj Sarajeva, ali je dobar dio otpremljen u susjednu SR Jugoslaviju u tvornice: '21. maj' iz Beograda, FAP iz Priboja, '14. oktobar' iz Kruševca, Crvena zastava iz Kragujevca, Željezara iz Nikšića..."⁹⁸

KOJA TO GAZI NAS ČIZMA

(stih pjesme "Minimalizam", sarajevskog rock sastava "Letu štuke", autor teksta Dino Šaran)

U gradu kao poratnom području procvjetalo je crno, kriminalno tržište, bila je rasprostranjena trgovina drogom, oružjem, dokumentima, prostitucija. Sarajevo je obilovalo investicijama namijenjenim izgradnji novih vjerskih objekata. Korupcija je uzela maha, te su lokalni političari i profiteri na taj način dolazili do svojih ciljeva.⁹⁹ Struktura stanovništva u gradu se promijenila tako što je došlo stanovništvo iz ruralnih područja dok je urbano stanovništvo u velikom broju otišlo.¹⁰⁰ Karadžić nije uspio u svojoj namjeri da podijeli grad, niti da izgradi neko srpsko Sarajevo. "...proces integracije zemlje i njene političke, socijalne i ekonomske rekonstrukcije teku razičaravajuće sporo i neuspješno. Sami glavni ciljevi ovog procesa... su određeni nejasno i dvosmisleno."¹⁰¹ Rat je "duboko uzdrmao tradiciju

⁹⁶ Hajdar Arifagić, "Kako su Srbi opljačkali Unis (1); Tvornica na koljenima", isto, 17159, 20.03.1996, 11.

⁹⁷ Isto, "Kako su Srbi opljačkali Unis (2); Lasta u pepelu", 17160, 21.03.1996, 7.

⁹⁸ Amer Kapetanović, "Lijepa fabrike lijepo gore", *Dani*, 165, 28. jul/srpanj, 2000., www.bhdani.com.

⁹⁹ Robert J. Donia, nav. dj. 375-380.

¹⁰⁰ Ugo Vlaisavljević, *Etnopolitika i građanstvo*, Mostar, 2006, 292.

¹⁰¹ Isto, 295.

multietničke koegzistencije.¹⁰² Iste one političke stranke koje su dovele građane Sarajeva u ovakvu nezavdnu situaciju i dalje dobijaju najveću podršku biračkog tijela čitave Bosne i Hercegovine. Svi ratni zločinci nisu uhvaćeni. Svi ubijeni i nestali nisu pronađeni. Nepoznat je broj masovnih grobnica.

Infrastruktura grada se nije održavala pune četiri godine uz sustavno uništavanje i razaranje od strane agresora. Prema opsežnoj studiji rađenoj da bi se utvrdile ratne štete u Sarajevu došlo se do brojke od gotovo četrnaest milijardi eura, tačnije 13.957.221.273 eura ratne štete! Pri istraživanju ukupne ratne štete najveći su problem predstavljale upravo "opštne i dijelovi opština koje su bile pod privremenom kontrolom agresora i u kojima su privredni kapaciteti uništeni i/ili opljačkani, tako da se u njima bez velikih investicionih ulaganja ne može organizovati proizvodnja. U najtežoj situaciji su opštine: Vogošća, Trnovo, Ilijaš, Hadžići i Ilidža u kojima gotovo da nema proizvodnih kapaciteta. Ovo saznanje je posebno teško, obzirom na činjenicu da su se na području navedenih opština, prije rata, nalazili najvitalniji i najznačajniji proizvodni kapaciteti metalnog kompleksa sarajevske regije."¹⁰³

Od stanovnika Sarajeva i samo od njih ovisi hoće li se Sarajevo izdignuti iz pepela poput Feniksa, tamo gdje je oduvijek i bilo – uz Miljacku, između Vrela Bosne i Kozije ćuprije ili će neki novi pjesnici, nekim novim vatrama ubijati mladost i život Grada.

Sažetak

REINTEGRACIJA SARAJEVA

Ovim radom je obuhvaćen period od Sporazuma u Daytonu pa do aprila 1996. i formalnog završetka procesa reintegracije Sarajeva.

Sarajevo je trebalo biti podijeljeno. To je trebalo biti urađeno u razdoblju od 1992. do 1995. Podjela grada nije uspjela. Nije uspio ni megalomanski projekat izgradnje srpskog Sarajeva, većeg i ljepšeg od Sarajeva. Vojni prodori u grad i dioba grada pokušani su nekoliko puta tokom opsade. Sarajevo je opstalo, ali možemo zaključiti da je i nakon reintegracije ostalo ožiljaka od pokušaja podjele.

Privremeno zaposjednute općine i dijelovi općina i naselja Grada od strane VRS su Dejtonskim sporazumom pripale Vladi Federacije Bosne i Hercegovine. Nakon ove vijesti srpsko stanovništvo i organizirane bande

¹⁰² Duljko Hasić, *Ratne štete u Sarajevu od 1992 – 1995*, Sarajevo, 2006, 3.

¹⁰³ Isto, 116 – 117.

na čelu sa paljanskim vodstvom počinju paliti stambene objekte, škole, čitava naselja, te odlaziti sa područja koja će pripasti sarajevskim gradskim, odnosno kantonalnim vlastima. Uz proces odlaska i paljenja, sistemski se odvija proces pljačke. Opljačkana su sva industrijska postrojenja, proizvodni pogoni sa teritorije na kojoj je vlast imala srpska strana. Tako je šteta koja je nastala izravnim ratnim razaranjem višestruko uvećana. Nakon petnaest i više godina od prestanka ratnog razaranja u Sarajevu su, nenamjerniku, gotovo neprimjetna fizička oštećenja gradske infrastrukture, dok su posljedice ove pljačke i odlaska dijela stanovništva ostavile mnogo dublji trag. Posljedice se, prije svega, osjećaju na ekonomskom i socijalnom polju i gotovo su nesagledive.

Uz ovakav razvoj događaja od 1992. do 1995., posljedice koje su iz toga proizašle i tekući problemi koji nisu riješeni, niti se rješavaju na adekvatan način, predstoji neizvjestan tok oporavka.

Summary

REINTEGRATION PROCESS OF SARAJEVO

In this work author writes about the period from negotiation in Dayton till april of 1996 and formal ending of reintegration of Sarajevo. Author wanted to show dramatical situations in Sarajevo and its neighbourhood in mentioned period. Archived matter for this period is mainly inaccessible, so we can use help from memoir matter of participants, relevant literature and writing in journal *Oslobodjenje* and magazine *BH Dani*. It is necessarily, for sure, to do the exploration on methods that oral history uses, so for this kind of theme we should take in consider that kind of investigations. Sarajevo supposed to be separated. That has to be done in period from 1992 till 1995. Separation of the city did not work out. Megaloman project of construction Serb Sarajevo, bigger and prettier than Sarajevo itself, did not worked out either. Military breach in city had been attended several times during siege 1992 till 1995. Sarajevo existed but we can say that after process of reintegration stayed separated. When we compare territory of Sarajevo before and after war, we can conclude that some communities are not part of the city. Such as: complete territory of Pale, small part community of Stari Grad, bigger part community of Novo Sarajevo, part of Ilidza and part community of Trnovo. Temporary occupied communities and parts of communities and settlements of city from VRS side with Dayton arrangement they refered to goverment of Federation of Bosnia and Herze-

govina. After this report Serb population and organized bands with paljans sirection start to ignite schools, houses, communities and going away from sides that will belong to Sarajevo authorities. With process of departure and burning, process of plunder is going on methodicaly. Industrial stuff, productive machinery had been plundered from territory where Serbs ascendent was at the point. So the damage that arised with destruction is multiplied. After more than 15 years since completion of war destruction in Sarajevo are obscure destructins of city infrastructure while aftermath of this pillage and departure the part of population leaved seal. Consequences can be feel on economic and social field and they are almost uncountable. With this devolpment of occasions from 1992 till 1995, consequences that came from it and problems that are not solved nor they are solving on adequate way it is going to be long way for recovering.

MUZEJI BEZ ZIDOVA

Abstrakt: Rad naglašava vrijednost i značaj kulturne baštine, kako one koja se čuva u muzejima tako i one vaninstitucionalne, koja je ugroženija i samim tim zahtijeva veću pažnju i zaštitu.

Ukazuje na mogućnosti i načine brige kao i na uticaje jedne i druge na kulturni identitet sredine koju određuju.

Nadalje, autor naglašava vrijednost i uplive informacijskih dostignuća na muzejski rad, koji sve manje može biti tradicionalan, te piše o dilemama sa kojima se susreću muzejski djelatnici suočeni sa nadolazećim novinama, te predlaže kakvo bi ponašanje kustosa zaposlenih u muzejima trebalo biti u ovim situacijama.

Gljučne riječi: kulturna baština, materijalna i duhovna kultura, identitet, zaštita, informacijska tehnologija, fotografija

Pod pojam kulturne baštine svrstavamo cjelokupno duhovno stvaralaštvo, sve materijalne i duhovne vrednote, koje žive u našoj realnosti kao sastavni dio okoline koja nas okružuje. Kulturna baština je važna zbog toga što se na njoj temelji identitet koji poistovjećuje čovjeka sa sredinom kojoj pripada. To je pojam suprotan pojmu globalizacije koji spušta nacionalni osjećaj na niži nivo i predstavlja ozbiljnu prijetnju, naročito malim sredinama i malobrojnim narodima. Zaštititi sve te vrijednosti treba biti briga struke ali i široke akcije cijelog društva u smislu odgajanja i propagiranja da je baština opće dobre, koje nas oplemenjuje, obogaćuje i određuje. Razvijati svijest o njenoj zaštiti, ne restriktivnim, zakonskim normama, nego ljubavlju prema njoj, te želji i potrebi svakog pojedinca da je štiti, trebao bi biti imperativ. Pojam spomenika kulture i potrebe njegove zaštite potrebno je ugraditi u nastavne planove i programe već od osnovnih škola sa željom da se stvori navika posjećivanja i brige za njega. Produblivanjem znanja prema prošlosti izbjegavat će se greške u sadašnjosti i negativne posljedice za bu-

dućnost. Interes društva za kulturna dobra je presudan, naročito za njihovu zaštitu – jer neproglašavanjem kulturnog dobra ono ne gubi svoju vrijednost, ali gubi potencijalnu zaštitu koja bi mu omogućila adekvatan tretman i duže trajanje. Na žalost, materijalne mogućnosti su i ovde limitirajući faktor – jer, bez obzira na potrebu zaštite kulturnog dobra, do nje neće doći bez prethodno obezbjeđenih sredstava. “Kao što se bez prirodnih uvjeta ne može zamisliti čovjekov život, a njihovo degradiranje ugrožava zdravlje i život ljudi, tako povijesna i kulturna čovjekova baština igra identičnu ulogu u stvaranju tradicije njegova postojanja na određenom tlu i u njegovoj borbi za humaniziranje prostora u kojemu živi.”¹

Kulturna dobra su bitna za ekonomiju društva ali je opasno ako ekonomski faktor ugrožava kulturni. U društvu treba stvarati raspoloženje u kojem će briga za baštinu biti zadatak cijelog društva. Kao i u svim drugim djelatnostima osnova je kvalitetna, pravovaljana i na vrijeme dobijena informacija. Ako struka ne obezbijedi dotok takvih informacija, prilagođenih nivou kome su upućene, onda ćemo imati, na terenu, nepotpune informacije koje će dovesti do pogrešnog zaključka. Treba obezbijediti jedinstven sustav informiranja sa standardiziranim protokom informacija i formirati tijela koja bi potrebe ove djelatnosti prosljeđivala do pojedinaca koji odlučuju o određenom spomeniku. Naravno da ovaj dio posla moraju obavljati ljudi kvalificirani za to jer “spomenik kulture postaje izvorom onih obavijesti koje smo kadri pročitati na njegovoj fizičkoj strukturi. Sposobnost čitanja takve vrste obavijesti zahtijeva poznavanje jednog drugog jezika: jezika oblika, materijala i struktura, koji nije jezika pisma, pergamente, isprave ili bilo kojeg pisanog dokumenta.”² U suprotnom tek kad dođe do problema, u javnost procure informacije u čiju objektivnost možemo sumnjati jer ih interpretiraju ljudi koji su van ove struke.

Uloga muzeja jeste odbrana identiteta, tj. njegovog kontinuiteta, a to se postiže pravilnim procesom prikupljanja, istraživanja, brige, te prezentiranja sačuvanog iskustva koje bi trebalo biti izvor mudrosti i pomoći u uravnoteženom i humanom razvoju društva. Svrha muzeja nije da prikazuje oformljene zbirke (što veći broj i danas radi i to bez povratne informacije o kvalitetu urađenog), nego da pomoću njih oslikava identitet. Zato muzeji, i kada su bez zidova, mogu biti dom, stanište, i na najbolji način zaštita specifičnosti jedne sredine.

¹ Ivo Maroević, *Sadašnjost baštine*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1986.

² Isto.

Cjelokupno kulturno nasljeđe je sastavni dio čovjekove okoline i realnosti i određuje je, u manjoj ili većoj mjeri. Zbog toga ono trpi sve utjecaje te okoline, sve njene mijene, izuzev ako govorimo o pokretnom nasljeđu koje je svoje mjesto našlo u muzejima, galerijama, arhivima i knjižnicama – oni se, naime, susreću sa drugim problemima prilagodbe, istrgnuti iz stvarnog svijeta i okruženja kojem pripadaju. Za njih pretpostavljamo da su vrijedni pažnje čim se nalaze u nabrojenim institucijama, a za ostale prvo treba utvrditi da li su dio vrijednog kulturnog nasljeđa i to sistemom istraživanja, valorizacije, evidencije i registracije iz kojeg proizilazi fizička zaštita tj. određivanje njenog načina, i na kraju – prezentacija. Istovremeno sa razvojem ideje o potrebi zaštite spomenika kulture dolazi i do upotrebe takvih spomenika. Da bi spomenik bio muzejski upotrebljiv potrebna je namjena da, posredno ili neposredno, pokaže svoje spomeničke vrijednosti. On se može gledati kao muzejska izložba sa popratnim elementima kao što su edukativna i informativna pomagala koja pomažu sklopiti cjelovitu sliku o njemu. Proces teče od vizualne i romantične vrijednosti, preko spoznaja o stilskoj i povijesnoj vrijednosti do muzejske upotrebe. Spomenici kulture imaju šansu da budu sačuvani samo zahvaljujući ovom, muzejskom tretmanu, jer sve drugo vodi do njihove degradacije i, konačno, do nestanka. Na razvoj muzejskog upotrebljavanja spomenika utiče više faktora kao što su: veoma intenzivan industrijski razvoj, produktivniji rad, izmjenjena socijalna struktura stanovništva. Kao posljedice se javljaju: višak slobodnog vremena, produžetak životne dobi i njen kvalitet, brzina putovanja i sl. Sve ovo dovodi baštinu pod lupu turističke industrije. Ali da bi se uklopio u turističku ponudu "proizvod" mora zadovoljavati određene kriterije: mora imati kratku i jasnu, zanimljivu informaciju, lagani pristup do nje, smještaj u ugodnom ambijentu sa dovoljno velikim prostorom za druge sadržaje.

Svaki spomenik kulture koji pretendira da se prezentira sa svrhom muzejskog upotrebljavanja treba imati sljedeće osobine: znanstvenu i muzeološku obradu (moramo znati njegovu povijest ali i slojevitost njegovih struktura; čitkost spomenika koja se izražava u prostornoj organizaciji spomenika sa vidljivim i jasnim tlocrtima, lokalitetima, logičnim smjerom kretanja i sl., kao i vizualnim oznakama, naznakama dijelova koji nedostaju. Također, i upotreba svjetla je važan elemenat koji, zajedno sa zvukom, čini cjelinu koja u mnogome određuje kvalitetu prezentacije).

Kultura ne poznaje granice, te kulturi jednog naroda pripada sve ono što je karakteristika određenog teritorija, skupa sa svim utjecajima sa strane koji su se pojavljivali u povjesnom slijedu. Tako da kulturni identitet jednog naroda može biti znatno širi od granica sredine kojoj taj narod pripada. Po-

znato je da se grčka umjetnost nalazi u svim muzejima svijeta, ali je za grčku baštinu odgovorna grčka država. Dakle, tradicija jednog naroda uključuje pripadanje širim civilizacijskim krugovima koje su živjele, stvarale, razvijale se i smjenjivale na teritoriju, kroz vrijeme koje je prošlo. I muzejske zbirke su odjek interesovanja ljudi koji su ih sakupljali, njihovih mogućnosti, političkih ubjeđenja i faktora sreće koji je omogućio da se sakupljano sačuva do današnjih dana. Ne treba zaboraviti da je kultura atakovana u svim vremenima i sa raznih strana: političkih, nacionalnih, vjerskih, ekonomskih pa i klasnih.

Upravo takvu sudbinu je doživjelo kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine u ratovima vođenim na njenom teritoriju, naročito ovom, posljednjem, koji je sistematski uništavao kulturna dobra. Uprkos mnogobrojnim iskušenjima crta raznovrsnosti i raznolikosti zajedničkog života održala se i danas. Njene specifičnosti se očituju u svim oblicima materijalne i nematerijalne kulture: arhitekturi, nošnjama, narodnim vjerovanjima, običajima, predanjima, pjesmama. Međusobnim prožimanjem i utjecajima razvijao se i gradio vlastiti kulturni identitet.

Bosna i Hercegovina, poznata po tome što je Prvi svjetski rat iniciran pucnjem u Sarajevu 1914. godine, po Zimskim olimpijskim igrama 1984. godine i po posljednjem ratu 1992-1995. godine koji je pokrenuo strahovitu devastaciju materijalnog nasljeđa, ali i velike promjene u nematerijalnoj kulturi (usljed migracionih pomjeranja, promjene sistema vrijednosti, kulturi ponašanja, oblačenja, običaja unutar porodice, uže i šire zajednice), doživjela je velike promjene.

Nažalost, Dejtonski sporazum, koji je zaustavio rat, a koji je ujedno i ustavni okvir za ustrojstvo BiH, kulturu je stavio na lokalni nivo – tako da pojedine sredine imaju različite sisteme zaštite, iscjepkane, koji ne mogu davati adekvatne rezultate. Nema okvirne institucije na nivou Države zadužene za provođenje generalne kulturne politike, te za poštivanje i ustrojstvo međunarodnih normi u ovoj oblasti. Nemali broj državnih institucija, među kojima je i Zemaljski muzej, institucija od ugleda na području Balkana, nema formalnog osnivača, a to znači ni statusa, a ni finansijera. Zbog toga je nedavno bila primorana zatvoriti svoja vrata za posjetioce. Ali, ni ovaj potez nije uveliko popravio situaciju u kojoj se već godinama, a zbog nebrige odgovornih, nalazi ovaj muzej. Kao suprotan primjer ističem potez Gradske vlasti u Kjotu, u Japanu, i njihovu brigu za kulturno nasljeđe koje posjeduju.

Veoma je zanimljiv način na koji su gradske vlasti u ovoj, staroj, prijestonici Japana, podsticale svoje sugrađane da nose tradicionalnu japansku

nošnju toliku jedinstvenu i prepoznatljivu. Naime, osobe koje budu odjevene u kimono imat će pravo na besplatno korištenje gradskog saobraćaja, kao i slobodan ulaz u muzeje i ostale turističke atrakcije. Eto dobrog primjera stimuliranja kulturnog identiteta, bez prisile, afirmativno.

Ili, način na koji su grčke vlasti riješile problem sa izgradnjom atinske podzemne željeznice na teritoriju prebogatom arheološkim materijalom.

Znam da je usporedba opterećena mnogim razlikama, prvenstveno ekonomskim, ali je ideja vrijedna pažnje, pa zašto ne – i kopiranja. Naravno, prilagođenog tradiciji zemlje koja ga primjenjuje.

Ali, vratimo se Bosni i Hercegovini. Posljednjih godina postaje aktivna Komisija za nacionalne spomenike na osnovu Aneksa Dejtonskog sporazuma, ali ona tretira samo najvrednije materijalne spomenike kulture. Opet, nematerijalno nasljeđe ostaje izvan zakonskih okvira.

A zaštita, očuvanje i izučavanje nematerijalne kulture jeste jedan od koraka prema dijalogu i uvjet mogućeg pomirenja i razumijevanja u zajednici. Kultura, uopće, veoma je važna za identitet i osjećaj ponosa, razvitak pripadnosti određenom miljeu.

Tako, malim koracima, opterećena mnogim problemima i ograničenjima, bosankohercegovačka muzeologija pokušava dostići razinu evropske. Na ruku joj ide suvremeni trend koji vrijednost muzeja ne vidi u njegovom blještavilu i luksuzu, nego u okrenutosti posjetitelju i njegovanju autohtone specifičnosti. Naime, muzeji nisu više hramovi u koje se ulazi sa najavom, po određenom protokolu i u kojima se boravi ograničeno vrijeme. Oni su široko otvorili svoja vrata posjetiteljima, jer su shvatili da postoje zbog njih. Prilagođavaju svoj rad svim kategorijama publike koja ih posjećuje i pokušavaju da odgovore na sve izazove modernog društva. Jedan od njih je globalizacija u kojoj muzeji trebaju biti oaze koje će sačuvati specifičnosti i vrijednosti sredine u kojoj egzistiraju, a druga (koja je usko povezana sa prvom) je trend sveopšte primjene informacijskih dostignuća. Tu, naročito, treba biti oprezan jer svaka novina ne mora značiti napredak i voditi boljitku. Postavlja se i pitanje slobodnog vremena (koje je također posljedica tehnološkog napretka, brzine putovanja ali i produžetka životne dobi i njenog kvaliteta), vremena koje treba pravilno kanalizirati, a ima ga sve više.

I dok u svom magistarskom radu prof. Žarka Vujić piše da su se računari pojavili u Hrvatskoj muzeologiji sedamdesetih godina prošlog stoljeća, Muzej Sarajeva se sa novom tehnologijom susreće tek 1996. Naime, tada prvi računari ulaze u Muzej i dugo vremena se koriste kao stroj za pisanje. Vremenom, djelatnici Muzeja pohađaju kurseve obuke, ali sve ostaje na

“površini” i ovisi o ličnom angažmanu pojedinca, njegovom talentu i trudu. Dakle, sistematsko educiranje u tom smislu ne postoji, a muzejski kadar, desetkovan nakon posljednjeg rata, ne nalazi dovoljno vremena da se uhvati u koštac sa svim izazovima moderne tehnologije.

Ovaj problem je temeljan jer “... stroj sam za sebe ne znači ništa, pa ni onaj najnovije generacije, ukoliko se ne promijeni način razmišljanja čovjeka koji bi se njime trebao koristiti.”³

I, zaista je tako. Zahvaljujući poslijeratnim donacijama kao i naporima Kantonalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Muzej je danas dobro opskrbljen informacijskom tehnologijom, ali njihova iskorištenost još nije adekvatna, tj. potpuna. Mislim da je bosanskohercegovačkoj muzeologiji neophodan jedan Radoslav Putar koji je shvatio prednosti i nedostatke kompjuterskog stroja i to pokušao prenijeti kolegama, na prihvatljiv način. Jer, mi smo još na početku, još uvijek nisu jednoobrazno sređeni ulazni podaci, a i standardno inventarisanje eksponata, ulaskom u inventarnu knjigu je, jedno vrijeme, bilo prekinuto, dok postojeće inventarne knjige nisu pronađene i dok se, opet, nije uspostavio kontinuiran rad. Možda je to bila prilika za konačan obračun sa improvizacijom i uvođenjem suvremenog sređivanja muzejske dokumentacije i početak informatizacije. Ili je taj trenutak tek pred nama?

“Napokon, zar nije ovo trenutak, kada su svi muzeji zatvorili svoje stalne postave, idealan za novo promišljanje o ulozi i zadacima svake muzejske službe ponaosob? No, i drugi muzeji mogli bi razmisliti hoće li po sili inercije jednostavno vratiti umjetnine na svoje mjesta ili će se pripremiti za kvalitetnije pomake u komuniciranju muzejskim predmetima.”⁴

Ulaskom u novu zgradu dobili smo bolje uvjete za rad i smještaj eksponata, i sada, treba imati vremena i snage taj posao odraditi kvalitetno. Ovdje će, vjerojatno, važiti pravilo: “Dobra priprema je pola posla”. Šta nam valja uraditi? Prvo, treba shvatiti značaj dokumentiranja, jer takvi podaci koriste u lakšem pronalaženju predmeta među velikim brojem sličnih, a daje korisne informacije u slučaju njegovog nestanka ili oštećenja. Dakle, treba dokumentirati dotični predmet: kada je nastao, materijal od koga je načinjen, način njegove izrade i namjenu, ko je autor, kako se koristio, način na koji je dospio do muzeja i uslovi u kojima je boravio prije nego što je ponuđen muzeju. Slijedi kratki opis predmeta po kojem će se lako raspoznati i, na kraju, fotografija koja otklanja sve dvojbe prilikom identifikacije istog. Na-

³ Žarka Vujić, “Postanak i razvoj umjetničkih muzeja i galerija u Zagrebu”, *Muzeologija* 29/30, 1991.-1992., Zagreb 1993, Hrvatska.

⁴ Isto.

ravno da svaki predmet ulaskom u muzej dobija svoj ulazni broj i inventarni broj. Ako se radi sa računalom (a to nam je namjera), svaki predmet treba biti popraćen digitalnom fotografijom uz popunjavanje "kartice" koje će sadržavati sve prethodno nabrojane kategorije. Praksa je pokazala da je dobro ove podatke čuvati i u digitalnoj i standardnoj formi. Posebno u politički i bezbjednosno nesigurnim područjima kojima BiH, nesumnjivo pripada.

Nova tehnologija, konkretno mislim na digitalne fotografije i povezanost globalnom mrežom, pruža nevjerovatne mogućnosti. "Fotografija je već od svoga nastanka gotovo bila predodređena da se prepozna i počne upotrebljavati i čuvati u muzejima... idealno se uklapa u definiciju muzejskog predmeta da u muzejskoj stvarnosti bude dokumentom stvarnosti iz koje je izdvojena".⁵ Dakle, fotografija ima višestruku primjenu: prvo, kao muzejski predmet, zatim kao muzejska dokumentacija i, naposljetku, kao medij kojim se predstavlja svijet sadašnjosti i prošlosti, objedinjen. Fotografija predstavlja putokaz prema virtualnom muzeju i njena primjena i značaj će se, vremenom, pojačavati. Na izložbi ona predstavlja odnos cjeline i detalja, čovjeka i svijeta koji ga okružuje, i ovisi o mogućnostima i talentu onoga koji kreira izložbu, te je na na izložbama nezamjenjiva.

Od ranih šezdesetih godina, kada se u muzejima počinju primjenjivati tehnološka dostignuća, pa do danas, pomjeraju se granice njihovih ostvarenja, a to ima vidne posljedice na način "konzumiranja" kulture. Ona postaje mnogo dostupnija, bez ograničenja u smislu vremena i prostora, te dovodi do promjena vezanih za naviku korištenja kulturnih i obrazovnih sadržaja. Ne smije se zaboraviti ni mogućnost međusobnog uticaja kroz kompjutere, otkrivanje novih veza, te analiziranje digitalnih slika, njihovo kombiniranje uz pomoć ponuđenih alatki. Ali, ove prednosti imaju i svoju drugu stranu. Opravdano se postavljaju pitanja gubitka autoriteta institucije, kustosa, a pod upitnikom je i vrijednost kulturnih sadržaja, generalno, koji su smješteni u muzejima a mogu se vidjeti, ne ulazaći stvarno u njih.

Vremenom bi se mogla izgubiti navika odlaska u stvarne muzeje, a povećati neselektivno "lutanje" mrežom. Postoji strah od pomisli. "Da li kultura postaje roba na prodaju? Da li ćemo na nju gledati kao na popratni efekat, kao npr. muziku u liftovima?"⁶

Ipak, ima naznaka da ovo ne mora biti baš tako: "Koliko god bile privlačne mogućnosti novih medija, nema bojazni da će one zasjeniti ili čak

⁵ Ivo Maroević, "Fotografija kao muzejski predmet", *Informatica Museologica* 3/4, 2000, Zagreb, MDC.

⁶ Howard Beseer, "The Changing Role of Photographic Collections with the Advent of Digitization"; *The Wired Museum*, American Association of Museum, Washington D.C., 1997.

zamijeniti muzejske oblike komunikacije ostavivši muzej bez publike. Svaki medij ima svoj specifičan način posredovanja svijeta, pa tako i muzejski.⁷

Slažem se da prednost izložbenog ambijenta ne može zamijeniti nikakva tehnologija, a to je osjećaj posebnosti, i energija koju zrači originalni predmet. Gotovo da pred nekima osjećamo poštovanje a pred mnogima divljenje. Usudila bih se reći da tehnološki napredak trebamo koristiti u propagandne svrhe, da se posjetitelj "navuče" na izložbu. I kao u mnogim oblastima života, najbolji efekat se postiže nadupunjavanjem jednog sa drugim medijem. Dakle, informacijska dostignuća bi se trebala koristiti za unapređenje zaštite i istraživanja, a tek onda za komuniciranja u muzejskom radu. Suvremena muzejska dokumentacija bazirana je na izradi multimedijalne baze podataka, koja pohranjuje više različitih vrsta informacija. Velike mogućnosti pruža strukturirani tekst koji se može snimiti i sa njim komunicirati. Ovo omogućava uvid u standardne podatke koji se unose o svakom predmetu u muzeju i koji se mogu nazvati pravilom: inventarni broj predmeta, naziv, vrijeme i mjesto nastanka, opis, povijest predmeta, vrijeme kada je došao u muzej, od koga je otkupljen ili ko ga je poklonio, materijal od kojeg je napravljen i tehnika, restauratorski i konzervatorski tretman i, na kraju, ilustracija predmeta. Ona može biti različita, od crteža do digitalne fotografije koja preovladava u posljednje vrijeme i koja je uslovljena pojavom računara. Fotografiju sa klasičnog papira potrebno je prebaciti u digitalnu formu i spremiti u memoriju računara iz koje se može "izvlačiti" i koristiti u mnogim slučajevima. U muzejima se najčešće koristi fotografija muzejskog predmeta, mada u upotrebi može biti i grafika, crtež, animacija. Također, treba težiti visokom kvalitetu snimka koji će omogućiti detaljno proučavanje, zumiranje, približavanje i sl. Bilo bi dobro imati i trodimenzionalnu sliku predmeta kako bismo ga mogli vidjeti sa svih strana. Ovi podaci su nužni i dobrodošli i u slučaju gubitka ili krađe predmeta za njihovu preciznu identifikaciju. A, svrha svakog dokumentiranja je postizanje visoko precizne predodžbe o konkretnom predmetu, te svaki gubitak informacije koji nastupi prenošenjem u novi medij treba izbjegavati.

Kvalitetna fotografija ima svoje prisustvo i nezamjenjiva je i na Internetu. Budućnost muzeja je i njegovo prisustvo na Web-u. Zbog toga treba razvijati sustav digitalizacije i dokumentacije usaglašen sa standardima i propisima koji vladaju u tom polju. Na taj način će se moći iskoristiti postojeće informacije koje svaki muzej ima o svojim zbirkama i planovima. Moderna tehnologija je uplovila u muzejsku praksu i pruža nove komunika-

⁷ Goran Zlodi, "Muzejska komunikacija u novom okruženju": Web-stranica Etnografske zbirke Samoborskog muzeja, Etnološka istraživanja 7, 2001.

cijske mogućnosti i neslućene pogodnosti. Ipak, "nema bojazni da će one zasjeniti ili čak zamijeniti muzejske oblike komunikacije ostavivši muzej bez publike... Teško zamjenjiv osjećaj 'aure' samog predmeta, te bliski kontakt s trodimenzionalnim predmetima samo su neke od osobitosti muzejskog doživljaja svijeta."⁸

Moderni muzeji nastoje pružiti kompletan doživljaj posjetiocu u smislu njihovog aktivnog učestvovanja i angažiranja svih čula u muzejskom ambijentu. Nije rijedak slučaj da muzeji omogućće korisniku da sam izabere aktivnost kojom će se baviti i da proizvod svoje djelatnosti ponese kući ili npr. pojede, i to će uvijek biti prednost neposrednog muzeološkog djelovanja, neuporediva sa drugim oblicima komunikacije. Oni mijenjaju svijest utičući na emotivni život posjetitelja mnogo više nego na intelektualni. "Muzeji nisu knjige na zidu" rekla bi Eilean Hooper – Greenhill. Ako i obrazuju, onda to trebaju činiti na neposredniji i prirodniji, interesantniji način nego škole. To je ta snaga koju treba koristiti u neposrednom muzejskom radu i karta na koju treba "igrati".

Osim toga, nužno je naglasiti da je za korisnu upotrebu informacija na Net-u potrebno znati gdje će se ista pronaći, da bi se izbjeglo lutanje i gubljenje vremena. Nadalje, Internet nudi obilje podataka: "Protok kroz resurse Interneta je, da se simbolično izrazimo, kao kad se pokušavamo napiti vode iz vatrogasne cijevi".⁹

Možemo reći da Internet zbunjuje velikim brojem podataka u siromašnom i nepovezanom kontekstu, te je ovakve informacije veoma teško asimilirati i povezati sa postojećim znanjem. Dakle, on povećava činjenice ali ne i znanje. Na muzejskim djelatnicima je da smisleno uklapaju sadržaje koje "puštaju" u ovakvo okruženje i da usko surađuju sa istim ili sličnim institucijama jer "Internet je medij suradnje". Korisnici informacija Interneta ne znaju šta se sve može vidjeti u muzeju. Oni imaju uvid samo u ono što su muzejski radnici stavili tj. "dozirali" u opticaj pa je korištenje informacija na ovaj način, prije svega, odgovornost institucije. To je i način da se ohrabri i fizički dolazak u muzeje.

Budući rad kustusa mogao bi se kretati u ovom smjeru. Njihov zadatak je da adekvatno pripreme i informacije za novo okruženje u kojem nema neposrednog kontakta sa posjetiteljem i to na način da budu efikasne, nedvosmislene i maksimalno iskoristive. Istovremeno trebaju zaintrigira-

⁸ Isto.

⁹ Diane M. Zorich, "Integrating Museum Resources on the Internet", *The Wired Museum*, American Association of Museums, Washington D.C., 1997.

ti posjetioca da postane i stvarni korisnik muzejskih usluga. Dakle, pored kreiranja stvarnih izložbi, kustosi sve više svoj rad usmjeravaju na virtualni medij, koji naprednom tehnologijom treba nadopunjavati dosadašnji rad muzeja, a nikako pokušavati da ga potpuno preuzme.

Zaključujemo da razvoj tehnologije dobrano utiče i na muzeološki rad. Bitno je prednosti ovog razvoja iskoristiti za unapređenje rada muzeja u svim segmentima, ali ne isključivati prvenstveni, direktni, međusobni kontakt posjete sa eksponatima, muzejskim pedagozima, kustosima i uopšte realnim muzejskim okruženjem, i pokazati kako virtualni muzej i uopće sadržaji na Web-u ne mogu biti suparnici, nego partneri. I ovdje se, još jednom pokazuje da multimedijalni pristup i suradnja većeg broja institucija može donijeti samo korist, napredak i olakšanje u radu.

S tim u vezi treba koristiti tehnološki napredak sa mjerom kako bi se njegove prednosti iskoristile, a nedostaci izbjegli, i zamijenili boljim opcijama.

Rezime

MUZEJI BEZ ZIDOVA

Suočeni sa sveopćim procesom globalizacije, koji prijete da uništi sve ono što nema duboke korijene, a koji je poguban naročito za male zemlje i malobrojne narode, muzejski djelatnici su primorani raditi na afirmaciji kulturne baštine, koja je temelj jačanja kulturnog identiteta neke sredine. Zaštita tih vrijednosti treba biti briga cijelog društva, ali pod nadzorom struke i stručnih ljudi.

Zato se od današnjeg muzeja traži da bude aktivan sudionik sadašnjosti i zalog sretne budućnosti, a sve manje da troši energiju na puko prikupljanje i čuvanje eksponata. On treba biti društveno angažiran i okrenut današnjim generacijama, jer je tu zbog njih. Prošlost je u funkciji savjetodavca čije se mudrosti koriste u novim vidovima komuniciranja.

Ovi, novi načini komuniciranja, prevazilaze ustaljene posjete muzejima na koje smo navikli. Svoju budućnost muzeologija vidi u tzv. Eko muzeju, muzeju koji izvire iz potreba uže zajednice, koji "pokriva" specifična područja te je na taj način blizak ljudima u čijoj blizini se nalazi.

Muzeji se ne mogu oglušiti ni na sve jaču prisutnost tehnoloških dostignuća, prije svega na polju informacija (konačno, studij muzeologije je svrstan u Informacijske znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu). Ova

novina je prouzrokovala mnogobrojna pitanja kao i dilemu da li će muzejska stuka biti ugrožena pojavom laganijih i bržih rješenja, koja ne zahtijevaju fizički odlazak i prisutnost na izložbama. Ipak, mišljenje je da muzejski ima svoju posebnost i vrijednost, te emotivnu snagu, koja će mu omogućiti trajanje i opstanak u sveopćem procesu informatizacije, koji ne možemo izbjeći.

Rezime

MUSEUMS WITHOUT WALLS

Faced with universal globalization process, which threatens to destroy everything that isn't deeply rooted, and which is especially disastrous for small countries and cultures, the museum workers are forced to work on affirmation of cultural heritage which is the basic foundation for strengthening the society's cultural identity. The protection of those values should be in care of whole society but at the same time under supervision of experts.

That is why today's museum is being asked to be an active participant of the present and security for happier future, and to spend less energy on mere gathering and keeping of items. The museum needs to be socially active and directed to new generations because it is here for them. The past is in the role of counselor whose wisdoms are used in new ways of communication.

These new ways of communication go beyond normal museum visits. It's future, museology sees in so called 'eco museum', a museum which rises from the need of inclusive community, and which 'covers' the specific areas, and is therefore closer to the community people.

The museum cannot ignore the all rising presence of technology, above all in the field of information (after all the Faculty of Museology is classified into Informational Science on the Faculty of Philosophy in Zagreb). This innovation has raised many questions as well as dilemmas whether the museum professions will be endangered by appearance of easier and faster solutions which do not require physical presence at the exhibition. Still, the opinion is that the museum has its own specific qualities and values, as well as emotional strength which will provide existence and survival in a general informational process which we cannot avoid.

Literatura:

1. Howard Besser, "The Changing Role of Photographic Collections with the Advent of Digitalization", *The Wired Museum*, American Association of Museums, Washington D.C. 1997.
2. Eilean Hooper – Greenhill, "Museum and Their Visitors".
3. Ivo Maroević, "Fotografija kao muzejski predmet", *Informatica Museologica* 3/4, 2000 Zagreb, MDC
4. Ivo Maroević, *Sadašnjost baštine*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb 1986.
5. Ivo Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zavod za informacijske studije, Zagreb 1993.
6. L.Teather, K. Wilhelm, "Web Musing", Evaluating Museums on the Web from Learning Theory toMethodolog, www.archimuse.com/mw99/papers/teather/teather.html
7. Prof. Goran Zlodi, "Muzejska komunikacija u novom okruženju", Web stranica Etnografske zbirke Samoborskog muzeja, Etnološka istraživanja 7, 2001.
8. Diane M. Zorich, "Integrating Museums Resources on the Internet", *The Wired Museum*, American Association of Museums, Washington D.C. 1997.
9. Žarka Vujić, "Postanak i razvoj umjetničkih muzeja i galerija u Zagrebu", *Muzeologija* 29/30, 1991 – 1992, Zagreb 1993, Hrvatska.

MARIO KABILJO

VELIKI "MALI" LJUDI

Abstrakt: Autor piše o Jevrejima koji su doprinijeli razvoju Sarajeva i uopšte, Bosne i Hercegovine, koji su dali svoj doprinos razvoju Grada u mnogim segmentima. Bilo da se radi o liječnicima, farmaceutima, umjetnicima, političarima ili zanatlijama, to su ljudi koji su ostavili trajan pečat na razvoj ove sredine te zaslužuju mjesto u našem pamćenju.

Ključne riječi: Jevreji, doprinos, uloga, Španski građanski rat

Mnogo puta smo, govoreći o kulturnom, ekonomskom i drugom naslijeđu ovog podneblja, ne bez ponosa, isticali historijsku egzistenciju religija i nacija koje su živjele na ovom terenu. Oduvijek su postojali tolerantni odnosi i zajednički napori da se preživi na ovoj vjetrometini kultura i civilizacija. Ali, da li smo se, ipak, nekad zapitali zašto baš Jevreji zaslužuju vidno mjesto u svemu tome. Uopšte rečeno, Jevreji nisu inteligentniji niti mudriji od svojih susjeda, nisu ni bolji ni gori, nisu ni škrtiji ni velikodušniji od drugih, nisu ni oholiji niti su skromniji, ipak, izgovor riječi Jevrej uvijek izaziva nekakvo poštovanje, uvažavanje. Zašto je to tako? Koji su razlozi za to? Odgovore nije teško pronaći. Došavši u ovaj grad sa sobom su donijeli sjećanja i iskustva zemlje odakle su došli, bili su građani – trgovci, obrtnici, liječnici... Bili su malobrojni, ali daju snažan doprinos generalnom razvoju ove naše sredine. Sve što su radili i kako su radili proisticalo je iz njihove urođene navike za poštenim radom, za smislom za posao, sa pionirskim počecima u skoro svim porama života. Urbani razvoj prostora gdje su živjeli, sigurno bi bio drugačiji i usporeniji da nije bilo njih. A ko su zapravo ti "mali" ljudi? Kako su se Oni zvali? Nemoguće ih je, naravno, sve nabrojati, ali neka imena zasigurno zaslužuju vidno mjesto u historiji Sarajeva, a i cijele BiH, mjesto u vremenu koje se nikad ne smije zaboraviti.

Utvrditi koliki je i kakav doprinos što su ga dali Jevreji u razvoju Sarajeva i cijele BiH traži šira istraživanja. Međutim, taj doprinos je evidentno postojao, te neophodno ga je posmatrati u sklopu razvoja cjelokupne društvene zajednice. Na osnovu globalnih i opštih saznanja možemo konstatovati da su Jevreji svoju posebnost sačuvali kroz cjelokupnu svoju historijsku prošlost, bilo kroz elemente religioznog osjećanja, bilo preko hebrejskog jezika koji je bio u upotrebi u širem smislu u molitvama i knjigama. Iako je njihova adaptacija ovoj sredini, razumljivo, morala potrajati nešto duže, oni su, ne samo sebe radi, iznašli vidove svoga plodotvornog djelovanja, što će u posljednja dva vijeka dobiti izraza u skoro svim oblastima društvenog života i doprinijeti time zajedničkim tekovinama ovog našeg podneblja.

Da podsjetimo, Jevreji su doselili u BiH polovinom 16. vijeka, prvo u Sarajevo, a potom u Travnik i druga mjesta. Otomanska imperija je Jevrejima sefardima u vrijeme progona iz Španije dala neku vrstu azila. Položaj Jevreja u to vrijeme se ne može smatrati getom, iako su prve porodice bile smještene u zajedničkim zgradama, ali su, potom, bile raseljavane i u druge kvartove Sarajeva, gdje su živjele sa ostalim stanovništvom i nisu bili tretirani kao u zapadnoevropskim zemljama.

Jevreji koji su došli iz Španije bili su, ne samo trgovci, ljekari, posrednici između domaćih vlasti i centralne vlasti, nego i vrsni majstori i zanatlije za sve predmete koje je život tražio i koji su služili praktičnoj primjeni. Turski režim imao je određeni interes da koriste Jevreje za rad u različitim zanimanjima koja su za tursku državnu administraciju imali određeni značaj. To su bila zanimanja koja su popunjavala one pore tadašnjeg društva za koje je bilo vrlo malo, ili gotovo nikako, osposobljenih ljudi, pa su zato Jevreji dobrodošli da rade na poslovima raznih zanata i trgovine, a njihovo poznavanje španskog i italijanskog jezika, kao i robe i valuta zemalja sa kojima je vršena robna razmjena, učvrstili su još više njihov uticaj. Bili su limari, bojadžije, kočari, obučari, zlatari, pravili su šešire, sapun, filigranske predmete, noževe, sablje... Limari (tenećedžije) su isključivo bili Jevreji. Poznati Sarajlija bio je Jichak Maestro, a kasnije i David Kamhi. Sakupljanje ljekovitog bilja i prodaja istog je još jedna djelatnost kojom su se bavili. Bili su osnivači prvih apoteka (takozvanih atarskih dućana), a najpoznatiji od njih, svakako su poznata porodica Papo i Jakov eff. Sumbul iz Sarajeva. Naravno, i u ostalim dijelovima države bilo je Jevreja iz ove branše, a i drugih. Poznati krojači Sarajeva su: Geza Šandor, Miko Atijas "Fater", Aron Kamhi, Alfred Finci, a instalateri – Jozef Kabiljo, Papo "Dit", bravari: Gaon Izrael, Isak Abinun, Jahijel Kamhi, stolari: Josef Levi, Davo Gaon, četkari – Jahiel Finci...

Posebnu ulogu imali su u ljekarstvu. Medicina i farmacija na teritoriji BiH spadaju u red onih društvenih djelatnosti u kojima su Jevreji odigrali značajnu ulogu, kako u periodu početne organizacije, tako i u toku njihovog daljeg razvoja. Začetnici su pojedinih djelatnosti u domenu dijagnostike, liječenja, zdravstvenog prosvjećivanja, naučnog istraživanja... Prihvatili su izvjesne elemente etnomedicine koji su postojali u raznim hebrejskim medicinskim rukopisima i knjigama i koristili i rukopise koji su u to vrijeme objavljivani na Zapadu. U početku, pojavila su se među Jevrejima posebna lica koja su se bavila isključivo liječenjem; došlo je do pojave narodnih ljekara. Za njih je karakteristično da su sami spravljali lijekove koristeći razne ljekovite trave i biljke. U periodu između dva svjetska rata došlo je do naglog povećanja broja zdravstvenih radnika, Jevreja, jer nisu postojala ograničenja za Jevreje u pogledu studiranja. Svoja znanja su prenosili "s koljena na koljeno". Prvi školovani ljekar u BiH je bio Dr. Isak Jozef Haim eff. Salom koji je bio i ugledna politička ličnost. Kao i prethodni, i Dr. Leon Pinto imao je reputaciju ozbiljnog stručnjaka visokog ranga i bezgranično povjerenje svojih bolesnika. U njegove riječi i dijagnoze vjerovalo se bez rezerve i predomišljanja. U radu na organizaciji nove zdravstvene službe Bosne i Hercegovine, a time i Sarajeva, poslije Drugog svjetskog rata, pa sve do današnjih dana, opet značajnu ulogu imaju Jevreji, zdravstveni radnici. Oni su ravnopravni članovi zajednice, a mnogi su se posvetili naučnom radu i stekli su priznanja u svijetu kao vrsni naučnici. Ne smijemo zaboraviti akademika Dr. Ernesta Grina ljekara koji je uspio da pod kontrolu stavi endemski sifilis i mikoze u BiH. Među prvima je osnovao, uz pomoć UNICEF-a, dječiju bolnicu sa školom u Nahorevu kod Sarajeva, a za liječenje mikotičnih oboljenja kod djece. Akademik Jakob Gaon je poznat po akcijama koje je vodio u cilju iskorjenjivanja ušljivosti i tifusa na području nekih dijelova BiH u periodu od 1948 - 1951. godine. Spašavajući narod od ove opake bolesti nazvali su ga "anđelom ozdravljenja". Magistar Samuel Elazar bio je i ostao doajen istorije zdravstvene kulture BiH i Sarajeva. Napisao je *Istoriju farmacije*, bibliografiju djela iz oblasti medicine, stomatologije, farmacije i veterine. Akademik Pavao Štern po kojem Institut za farmakologiju Medicinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu nosi ime, poznat je po naučnom doprinosu u istraživanju pp substance, te liječenja mišićne distrofije i nekih drugih neuromišićnih oboljenja. Zbog velikog doprinosa Jevreja u ovoj oblasti, ideju poteklu od strane Medicinskog fakulteta iz Sarajeva, Muzej Sarajeva je pretočio u stvarnost novembra 2007. godine, postavljanjem izložbe u Muzeju Jevreja BiH na temu "Jevreji zdravstveni radnici u BiH".

Dolaskom Aškenaza i zahvaljujući njihovom kapitalu, u Sarajevu se podižu brojni privredni i industrijski objekti, kao moderna "Pivara" Hajn-

riha Levija, "Grand hotel" Danijela eff. Saloma, fabrika likera Abrahama Isaka Pape, te fabrika kože Ašera Alkalaja. Pod većim uticajem asimilacije, a i drugačijeg života u zemljama odakle dolaze (Austrija, Njemačka, Poljska, Mađarska), njihova kultura, jezik, pa i zanimanja, razlikovala su ih i od Sefarda. Oni formiraju svoje hramove i svoju opštinu, kao i društva i udruženja. Međutim, zajednički život sve je više potiskivao te razlike.

Slijedeći tok događaja stižemo i do jedne velike ličnosti – do Dr. Isaka Samokovlije. Iako ljekar, koji je jedan dio svog života proživio i u Sarajevu, najviši domet je dao u književnosti, svojim pripovijetkama u kojima opisuje sredinu malog, siromašnog i napaćenog čovjeka – Jevreja Sefarda, čiji je život slikao sa ljudskom toplinom. Ne smijemo zaboraviti ni Dr. Marcela Šnajdera, intelektualca, profesora filozofije i matematike, koji je sa svojim naprednim stavovima imao veliki uticaj, naročito, na školsku omaladinu. Prva obrazovana Jevrejka kod nas bila je Laura Papo - La Bohoreta. Pisala je drame, pjesme i pripovijetke socijalnog karaktera. Još jedna žena zaslužuje vidno mjesto u ovoj plejadi zaslužnih, riječ je o Klari Papo - Elez, oličenju dobročinstva i plemenitosti, koji će dugo vremena biti svjetao primjer budućim generacijama.

Malo je ljudi koji su za svoga života stekli priznanje i slavu za svoj rad kao što je to bio slučaj sa profesorom Dr. Kalmijem Baruhom. Bio je napredni prosvjetni radnik, književni kritičar, učeni filolog i hispanolog. I njegov brat Dr. Avram Baruh, pravnik, aktivno je učestvovao u javnom i kulturnom životu i kao član uprave "La benevolencije" i "Matatje", a prvi je predsjednik obnovljene Jevrejske opštine u Sarajevu. Pomenimo i Dr. Samuela Pintu, pravnika, koji je, pored toga što je bio funkcioner mnogih kulturnih i humanitarnih društava, među prvima je prikupio podatke o zločinima počinjenim nad Jevrejima u drugom svjetskom ratu i objavio ih u posebnoj knjizi.

Knjižari, antikvari i bibliotekari uvijek su imali važnu ulogu u podizanju kulturnog nivoa sredine i naroda u kome su živjeli i djelovali. Oni su morali posjedovati osnovno znanje iz književnosti, politike, historije i ostalih nauka. Jevrejske opštine su imale biblioteke, koje se s obzirom na broj publikacija više mogu ubrajati u kolekcije knjiga. Izuzetak je sarajevska Jevrejska opština, koja je imala znatno više knjiga od ostalih ustanova ove vrste. Osim religioznih tekstova, ova biblioteka je u svom fondu čuvala i određen broj hebrejskih rukopisa, rukopisnih ljekaruša i nadaleko čuvenih jevrejskih romansi. Istaknimo samo neke od njih koji su ušli u jevrejsku istoriju, to su: Danijel Kajon, Simon Katana, Aleksandar Buchwald i Leon Ozmo.

A umjetnici Jevreji također obilježavaju jedno razdoblje istorije ovog našeg podneblja. Prevashodno mislimo o Danijelu Ozmi, orijentisanom ka socijalnom slikarstvu, te najstarijem među njima, Danijelu Kabilju – Danilusu, koji se, između ostalog, interesovao za folklor, za živopisne nošnje i likove iz naroda. Tu je i Josip Monsino Levi, izuzetno darovit slikar, kolorista, nezavisan i buntovan duh, dirljivo vezan za Sarajevo, koje je od milja zvao šeherom. Tu je i Berta Baruh, školovana umjetnica poslije rata, a doprinosi umjetnosti, naročito u lirskoj komponenti naše skulpture.

Dvojica mladih arhitekata iz redova sarajevskih Sefarda – Leon Kabiljo i Jahijel Finci snažno doprinose afirmaciji novih trendova arhitektonskog stvaralaštva u ovoj sredini tog vremena.

Sarajlija Javer Baruh prvi je Jevrej urednik jednog lista – davne 1872. godine, a pored turskog, znao je i nekoliko evropskih jezika. Tih godina pomnije se i ime Avrama Eškenazija, slagara za srpsko-hrvatski jezik.

Godine 1936. počinje Građanski rat u Španiji, kada iz Sarajeva, a iz cijele BiH, odlaze napredni Jevreji – komunisti i omladinci, među kojima su Ilija Engl, Samuel Lerer, Kalmi Samuel i drugi. U NOB-u je učestvovalo mnogo aktivnih boraca Jevreja iz BiH, a i mnogo je njih i poginilo, a ističemo neke ljekare iz Sarajeva: Dr. Uri Adler, Dr. Samuel Baruh, Dr. Jozef Gaon..., te apotekare: Mr. Mordehaj Altarac, Mr. Sigmund Becker, Mr. Blanka Danon i drugi. Ovaj period obilježavaju i Mošo Pijade, narodni heroj Nisim Albahari i Pavle Goranin - Ilija, te Vojo Todorović - Lerer. Poslijeratni period nije ništa drugačiji, kad je u pitanju učešće Jevreja u životu zajednice gdje rade i žive. Tu prevashodno mislimo na Emerika Bluma, privrednika, gradonačelnika Sarajeva, društvenog radnika, zaslužnog za razvoj glavnog grada Bosne i Hercegovine.

Ovo su samo neka imena od plejade mnogih zaslužnih Jevreja, a jedan broj iz ovog teksta, trajno obogaćuju stalnu postavku Muzeja Jevreja BiH.

Zato, na kraju, kada smo ocijenili koliki je stvaran doprinos Jevreja, nije slučajno da se sultan Bajazit u Carigradu čudio upravljačima u Španiji, jer se izgonom Jevreja iz zemlje, lišavaju visokostručnih i sposobnih ljudi, a on i njegova carevina široko su otvorili vrata svima, garantujući im miran život i rad u novoj domovini. Radi istorijske istine i pravde, valja napomenuti da su Španci, doduše kasno, sagledali svoju zabludu.

Sažetak

VELIKI "MALI" LJUDI

Jevreji su, iako malobrojni, dali veliki doprinos humanističkom, kulturnom i ekonomskom razvitku ove naše mnogonacionalne zajednice. Donijeli su tekovine bogate kulture i vrijednosti iz Španije i iz cijelog svog milenijskog naslijeđa. Bili su u dugom periodu, posebno za vrijeme Otomanskog carstva, u neku ruku internacionalni činilac povezivanja naše sredine sa svijetom, posebno sa zapadnim zemljama, od Italije do Holandije. Izrazito je njihovo učešće kao urbanog elementa u ekonomskom životu i razvoju u svim periodima – otomanskom, austrougarskom i jugoslovenskom. Našoj sredini dali su prve akademske obrazovane građane na raznim područjima: u privrednim naukama, pravu, zdravstvu i slično. Njihovo učešće u nauci i umjetnosti veoma je istaknuto – od prvih kulturno – umjetničkih društava koja su se ovdje stvarala i kulturnih institucija u Sarajevu, do izuzetnih učesnika u razvoju progresivne misli kod nas i značajnih umjetničkih stvaralaca. Duga je povorka likova sarajevskih i bosanskohercegovačkih Jevreja, stvaralaca, kojih se sa poštovanjem treba sjetiti, jer oni su dio naše sredine.

Summary

A GREAT "ORDINARY" PEOPLE

Jews, although small in number, have given a great contribution to humanistic, cultural and economic development of our multinational community. They have brought inheritance of rich culture and different values from Spain and their millennial heritage. For a long period, especially during Ottoman Empire, they were, in a way, an international factor for linking our community to the world, especially western countries, from Italy to Holland. Impressive is their involvement as urban element in economic life and development in all periods – Ottoman, Austro-Hungarian, and Yugoslav. To our society they have given the first university graduates in many different areas: agricultural science, law, health, etc... Their involvement in science and art is very prominent – from the first cultural clubs and institutions in Sarajevo, to extraordinary people who took part in development of our progressive thought and distinguished art creators. There's a long list of Jews from Bosnia and Herzegovina, founders who should be remembered with respect, because they are a part of our society.

Literatura:

1. Grupa autora, "Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju BiH", *Sveske*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 7-8, 1984.
2. Prof. dr. Ajnija Omanić (Medicinski fakultet Sarajevo, Katedra za socijalnu medicinu i istoriju medicine), *Izložba "Jevreji, medicinski radnici u BiH"*, novembar, 2006.

MR. SMAJO HALILOVIĆ

ULOGA HISTORIJE I MUZEOLOGIJE U OBRAZOVANJU MLADIH

Abstrakt: U općem historijskom okviru pred nastavni program posebno su stavljeni zadaci čiji je osnovni smisao da se učenik uputi u historijsku prošlost države Bosne i Hercegovine, da učenici spoznaju kulturnu baštinu svoga i ostalih naroda, i da razvijaju duh tolerancije i demokratsko pravo na različitost mišljenja, da se kod učenika razvija sposobnost samostalnog rasuđivanja i samostalnog korišćenja historijskih izvora.¹

Ideja humanizma onoga što je ovim akcentirano predstavlja krajnju suprotnost tekstovima udžbenika koji su štampani i izdavani prije 1990. godine.

U muzeju djeca mogu vidjeti, dotaknuti i pomirisati; mogu sami držati alate i koristiti uređaje. U muzejima se historiji pristupa u istraživačkom duhu.

Cljučne riječi: historija, muzeji, nastava, škole, udžbenik, manipulacija, holokaust, Jevreji

RAZVOJ NASTAVE EVROPSKE HISTORIJE

U posljednjih dvadeset godina, nastava historije, a posebno evropske historije, u školskim se programima, u većini evropskih srednjih škola, u velikoj mjeri promijenila. Ravnoteža između nastave savremene i starije historije se promijenila.

Pedesetih godina prošlog stoljeća, najveći dio nastavnih planova i programa u Zapadnoj Evropi "pokrivao je" Prvi svjetski rat, ključne događaje

¹ F. Isaković, "Zastupljenost srednjovjekovne Bosne u udžbenicima historije"; Zbornik radova, *Bosanska srednjovjekovna država i suvremenost*, Sarajevo, 1996. god., str. 154.

i razvoj u godinama između ratova, Drugi svjetski rat, obnovu nakon rata i pojavu hladnog rata. U nekoliko zemalja, skoro se pola nastavne historije u srednjim školama fokusiralo na XIX i XX stoljeće.²

Poznato je da neki od novijih nastavnih planova i programa kao i udžbenici historije, uključuju i savremenu Evropu, odnosno raspad Sovjetskog saveza i posljedice za zemlje Srednje i Istočne Evrope i implikacije po cijelu Evropu i svijet.

Danas je u nastavi historije u Evropi veći naglasak na novijoj, odnosno historiji ovoga vremena – na posljednjih 25 godina. Tvrđilo se da tumačenje i zaključci o savremenim događajima mogu biti privremeni, s obzirom na to da nemaju pravu historijsku perspektivu, da su dokazi koji su u tom trenutku dostupni, neujednačenog kvaliteta, te se nastavnicima i učenicima, u sagledavanju nekih novijih događaja sa odgovarajuće distance, mogu pojaviti teškoće, s obzirom na lično učešće, na lične stavove i na eventualnu odanost. Sada se sve više prihvata ideja da se ovo jednako može odnositi na nastavu historije bilo kojeg perioda.³

U Evropi je sve veći interes za nastavu koja će se baviti evropskom i svjetskom historijom, a ne samo osvjetljavanjem određenih aspekata nacionalne historije. Pristup nastavi historije u školama slijedi trendove naučnog izučavanja historije. Rezultat toga je da u evropskim obrazovnim sistemima postoje određena kretanja ka proširivanju sadržaja nastave historije, da se uključi društvena, ekonomska, kulturna, čak i intelektualna historija, podjednako koliko i politička i diplomatska. U Evropi se formirao i novi fokus na historiju grupa koje su ranije uglavnom bile ignorirane u nastavnim planovima i programima: žene, nacionalne manjine, djeca, porodice, imigranti. Ovakav razvoj pred nastavnike historije postavlja nove izazove.

U Evropi postoji trend koji se odmiče od konvencionalnih tekstova i ide ka radnim knjigama koje učeniku daju pristup različitim izvorima i materijalima, koje mogu sami analizirati i tumačiti (karte, fotografije, statistički podaci, izvadci iz dokumenata, svjedočenja). Ponekad se ovakvi izvori priređuju tako da ilustriraju određene ideje koje se izražavaju u tekstu, ali isto tako mogu biti neovisne o tekstu, i za cilj imati upoznavanje učenika i studenata sa procesom analiziranja određenih dokaza.⁴

---

² R. Stradling, *Kako predavati historiju Evrope XX vijeka*, Sarajevo, 2001., str. 11.

³ Cit.djel., str. 11

⁴ F. Pingel, *The European home: representation of the 20th century in history textbooks*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2000.

Ovakav trend je vidljiv u udžbenicima koji su se objavili u Zapadnoj Evropi, ali postoje naznake da se počinju uvoditi elementi formata radnih knjiga u školske udžbenike historije zemalja Srednje i Istočne Evrope.

Danas se prihvaća i mišljenje da nastava historije i udžbenici nisu jedini učenicima dostupni izvori informacija o Evropi. Što je događaj bliži sadašnjosti, to je veći spektar izvora koji žele dati tumačenje i obrazovanje: političari, novinari, radiotelevizijske kuće, autori dokumentarnih i igranih filmova. Učenici poznaju i ljude u porodici ili zajednici koji imaju iskustva "iz prve ruke" o ključnim historijskim događajima novije historije. Sve veći broj učenika u školama, posebno u Zapadnoj i Sjevernoj Evropi, ima pristup historijskim pregledima i tumačenjima kroz nove komunikacijske tehnologije (digitalna tehnologija, CD romovi i Internet).⁵

I to se mora učiti, a kritičko "čitanje" filma ili dokumentarnog materijala traži dodatno znanje i dodatne vještine, iz kojih učenicima treba poduka.

INTENCIJE NOVOG PLANA I PROGRAMA ZA HISTORIJU KAO NASTAVNI PREDMET

Iz postavki koje su izvedene iz programske orijentacije historije kao nastavnog predmeta u svim vrstama škola Federacije Bosne i Hercegovine, uzimajući u prvom redu u obzir bitno izmijenjenu konstelaciju društvenih i političkih prilika u Bosni i Hercegovini poslije 1991. godine, pred potencijalne autore udžbenika za historiju postavljen je zadatak da se dijelu koji se odnosi na nacionalnu historiju, Bosni i Hercegovini obezbijedi mjesto u prošlosti koje joj po ocjeni naučne dokumentacije i pripada.

Okvir u kome se to mora ostvariti pretpostavlja, kako elemente kvantitativnog, tako i elemente kvalitativnog. U smislu prvog, bitno je da se događajima bosanskohercegovačke historije obezbijedi u udžbenicima dovoljno prostora, da pregled njene historijske prošlosti bude konzistentan i maksimalno obrazovno i odgojno usmjeren.⁶

U smislu kvalitativnog, pred autore su postavljeni još složeniji zadaci. Po naučno zasnovanoj problematici, po osjećanju ravnopravnosti i a zastupljenosti južnoslavenskog prostora, prema programu nije bitno narušena proporcionalnost.

⁵ R. Stradling, cit. djel., str. 15.

⁶ F. Isaković, cit. djel., str. 154.

Nastavni plan i program za historiju kao nastavni predmet identičan je za osnovnu školu i gimnaziju. Razlika je samo u obimu materijala i prilagodljivosti pisanja. Za tehničke, stručne, medicinske, umjetničke i specijalne škole izrađen je nastavni plan i program s tematskim oblastima kao i za gimnaziju, ali je obim materijala prilagođen kraćem vremenu u kome je historija kao nastavni predmet zastupljena u nastavi tih škola. To stvara izvjesne teškoće i nastavnicima i učenicima s obzirom da je potrebno materiju uklopiti u dvije školske godine, a to nije ni ekonomično, jer učenici moraju da nabave sva četiri gimnazijska udžbenika da bi ih koristili samo dvije godine.

Zahvaljujući autorima (prvih poslijeratnih) udžbenika historije za osnovne i srednje škole, zvučnim imenima naše historiografije: Enveru Imamoviću, Enesu Pelidiji, Ibrahimu Tepiću, Mustafi Imamoviću, Enesu Pelesiću, Enesu Durmiševiću, Fahrudinu Isakoviću i drugima, tekstovima udžbenika pokrili su oblasti sa onim događajima koji su putem negativne indoktrinacije decenijama sakrivani od učenika. Navedeni autori su definitivno skinuli veo zaborava.

Najnoviji udžbenici historije za osnovne i srednje škole dopunjeni su ilustracijama, historijskim mapama, portretima i drugim dopunama, recenzirani su od uglednih historičara Husnije Kamberovića, Bege Omerčevića, Azema Kožara, Smaje Halilovića i drugih.

Na daleko većem prostoru nego što je bio slučaj sa ranijim udžbenicima, obrađena je politička, ekonomska, društvena, vojna, privredna i kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarije prošlosti (antičkog doba) do novije historije konca XX stoljeća.

Diskusija o promjeni naglaska u nastavi historije u posljednjih dvadeset godina, odlično se predstavlja kao debata između onih koji kao glavnu svrhu nastave historije vide podučavanje učenika i studenata o najznačajnijim događajima i razvoju u nacionalnoj, evropskoj i svjetskoj historiji onih koji misle da je glavna svrha omogućiti savladavanje historijskih vještina, i shvatanje da je sadržaj nastavnog plana i programa samo sredstvo da se ostvari svrha. U praksi je ovo dosta sterilna debata, s obzirom na to da mnogi nastavnici historije, autori nastavnih planova i programa i autori udžbenika, pokušavaju uspostaviti ravnotežu između ova dva pristupa. Ključna pitanja koja se pojavljuju između ova dva opredjeljenja u razvoju kritičkih vještina i historijskih tumačenja su u okvirima uobličavanja udžbenika i drugih izvora znanja, i potrebe da nastavnici historije više osmisle način na koji njihovi učenici trebaju da steknu ove vještine i način razmišljanja.

ZLOUPOTREBA NAUKE I MANIPULACIJA HISTORIJOM

Iako svaka nova generacija čini sve što je u njenoj moći da unaprijedi situaciju u svijetu, historija pokazuje da njen uspjeh zavisi od stepena pripremljenosti – ne samo da preuzme odgovornost nego i da unaprijedi kvalitet u rukovođenju. Da bi ovo postigli našu mladost treba obučiti, pripremati i naučiti. Međutim, lekcije koje njima predajemo moraju biti potpuno drugačije od onih koje smo mi učili od naših nastavnika historije.

Uvidom u udžbenik: *Istorija ljudskog društva i kulture*, autora Ivana Božića, za učenike prvog razreda gimnazije, Beograd, 1961., na str. 204 i 205, evidentirano je: “Arabljane je ujedinio u čvrstu zajednicu Muhamed, koji se kao trgovac upoznao sa učenjima raznih hrišćanskih sekti i istočnjačkih vera. Izvukavši iz njih ono što je za arapske prilike bilo najprikladnije, počeo je u Meki da propoveda novu veru. Mnogi su ga u početku smatrali za ludaka ili ‘pesnika’, koga je ponela živa mašta... Islam je postao čisto arabljanska vera, puna netrpeljivosti prema ‘nevernicima’. Zahtevao je da se protiv nevernika preduzme džihad (sveti rat)...”⁷

Godine rada potrošene su u Bosni i Hercegovini na poslovima usklađivanja gradiva u udžbenicima koji pripadaju nacionalnoj grupi predmeta. Izbacivani su detalji koji bi iritirali neke od konstitutivnih naroda. Da taj rad i nije bio baš tako detaljan, te da se nije vodilo računa o nekim stvarima, dokaz je i skandalozan podatak da je u udžbeniku historije za prvi razred srednjih stručnih škola, autora Ranka Pejića (nekadašnjeg profesora Metodike nastave historije na Odsijeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli); udžbenika koji se koristi u Republici Srpskoj, na stranicama posvećenim izučavanju religija, tačnije islama, uz popratni tekst objavljena i slika Muhammeda a.s.!?⁸

“To je nešto što bih okvalificirao kao događaj bez presedana u civiliziranom svijetu. Svi koji su zaduženi za to moraju odmah reagovati i to se mora izbaciti iz udžbenika, kako djeca ne bi učila pogrešno. To vrijeđa osjećanja muslimana na način na koji to do sada niko nije učinio”, izjavio je Haris Silajdžić.⁹

U udžbenicima historije za osnovne i srednje škole do 1992. godine, dominirale su lekcije o Kraljević Marku, Petru Mrkonjiću-Karađorđu, Sta-

⁷ S. Halilović, “Uloga historije i kulturno-historijskog nasljeđa u izgradnji odgojno-obrazovnih vrijednosti škole”, *Novi Muallim*, br. 10, Sarajevo, 2002., str. 32.

⁸ *Dnevni avaz*, 18. decembar 2004., str. 11.

⁹ Cit. djel. str. 11, Izjava Harisa Silajdžića.

rini Novaku i Starom Vujadinu, o osvajačima Turcima, poturicama, Danilu i Petru II Petroviću, Milanu i Milošu Obrenoviću, sa ilustracijama Dušanovog zakonika, manastira Gračanica i Mileševo, grada Smedereva, freske despota Stefana Lazarevića, slike Karađorđa, scene o bitkama za oslobođenje Beograda, portreti Matije Nenadovića, Miloša i Milana Obrenovića, Ilije Garašanina, Njegoša, Vuka Stefanovića Karadžića i sl. Uočljive su i historijske karte o širenju srpske države i stvaranju Velike Srbije.

Radilo se smišljeno na tome da se onemogućući svako podsjećanje na Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake. Danas je naučno dokazano da *Gorski vijenac*¹⁰ pokazuje klanje i ubijanje, kopanje očiju, zvjerstva i uništenje svega što je islamsko, odnosno što nije pravoslavno. Pokazalo se da agresija na Bosnu i Hercegovinu i zločini nad Bošnjacima na kraju XX stoljeća ne pripadaju sferi slučajnosti, presedanima ili produktima historijske stihije.

O mnogim vrlo važnim pitanjima koja se odnose na historiju ove zemlje historičari se spore, a neki od njih su doprinijeli širenju pogubnog nacionalizma devedesetih godina XX stoljeća. Historičar Milorad Ekmečić je svojom knjigom *Stvaranje Jugoslavije 1790. do 1918.*, koja je objavljena 1989. u Beogradu, bio posljednji proizvod u nacionalističkom programu koji je zagovarao Memorandum.¹¹ Navedeni akademik je za knjigu dobio nagradu ZAVNIBIH-a, koju je i primio, a istovremeno je sve vrijeme radio na uništenju Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. U njegovom slučaju nacionalizam je progutao nauku i u njemu uništio naučnika.

HOLOKAUST – PRIMJER OSJETLJIVOG PITANJA U NASTAVI HISTORIJE

Termin “holokaust” koristi se kao naziv za period od 1933. do 1945. u kojem je Treći rajh pobio više od 16 miliona ljudi. Skoro 6 miliona su bili Jevreji, tj. više od dvije trećine ukupnog jevrejskog stanovništva Evrope, a četvrtina žrtava bila su djeca. Među žrtvama su bili poljski, ruski i ukrajinski civili i ratni zarobljenici, Romi, socijalisti, homoseksualci i ljudi sa mentalnim i fizičkim onesposobljenjima. Formalni progon Jevreja u Trećem rajhu počeo je 1933. sa tzv. Nirnberškim zakonima, koji su Jevrejima u Njemačkoj zabranili uživanje građanskih prava. Oduzimana im je imovina i mnogi su njemački Jevreji emigrirali. Emigracija je, nakon objavljivanja rata, prestala biti mogućnost, djelimično zbog savezničke blokade, a djelimično zato što je

---

¹⁰ P.P. Njegoš, *Gorski vijenac*, str. 154.-155.

¹¹ E. Redžić, Intervju, *Oslobođenje*, 14.5.2005. god., str. 28.-29.

i invazija na Poljsku, milione poljskih Jevreja stavila pod njemačku kontrolu. Prvo je usvojena politika izolacije, i Jevreji, Romi i drugi koji su nazvani "nepodobnima", okupljeni su i poslani u geta.

Godine 1941. otvaranje Istočnog fronta dovelo je do formiranja specijalnih SS odreda smrti, poznatih pod nazivom *Einsatzgruppen*, koji su poslani u okupirana područja da poubijaju Jevreje i komuniste, često uz pomoć lokalne policije i drugih kolaboracionista. Ovi su odredi bili aktivni u Poljskoj, u baltičkim zemljama, u Ukrajini, Bjelorusiji i Rumuniji. U prvih nekoliko mjeseci pobijeno je na hiljade ljudi. Herman Gering je 31. jula 1941. naredio načelnicima Ureda za sigurnost da prime "konačno rješenje". U januaru 1942. načelnici SS-a, među kojima je bio i Adolf Eichmann, sastali su se u mjestu Wannsee, nadomak Berlina, da odluče koji je način masovnog uništenja najdjelotvorniji. Odmah se počelo sa radom na pretvaranju koncentracionih logora u logore za istrebljenje, uz korištenje otrovnog gasa. Prvi kamp za istrebljenje bio je spreman za nekoliko sedmica, u blizini poljskog gradića Oswiecim, koji su Nijemci nazvali Auschwitz.

"Konačno rješenje" sistematično je funkcioniralo tri naredne godine, prvo sa 3 miliona Jevreja iz okupirane Poljske, a kasnije i iz drugih okupiranih zemalja i teritorija. Mladi i zdravi zatvorenici korišteni su za ropski rad do smrti. Ostatak je, uključujući i 1,5 miliona djece, poslan pravo u gasne komore, i nakon toga kremiran. Kosa, cipele, naočale, čak i zlatne plombe u zubima, sistematično su prikupljane za ponovnu upotrebu. Ova operacija zaustavljena je tek kad su saveznici oslobodili logore.

Nastava o holokaustu

Vijeće Evrope priprema nastavnički paket o holokaustu, koji će se sastojati od pedeset dosijea o holokaustu u različitim evropskim kontekstima, od njemačke historije do historije Jevreja. Ispitivat će posebnu prirodu uništenja evropskih Jevreja u nacizmu i nacionalsocijalizmu, zajedno sa drugim genocidima i zločinima protiv čovječnosti, kao što su zločini protiv Roma, ljudi sa onesposobljenjima, homoseksualaca, i na taj način obrazložiti opće značenje termina "holokaust".

Od ključnog je značaja da se proizvede ovakav nastavnički paket. Mnogi nastavni planovi i udžbenici se ove teme gotovo i ne dotiču; rijetko se smješta u svoj širi historijski i evropski kontekst. Bitno je i da ovakav paket sadrži primarne i sekundarne izvore, koje učenici mogu analizirati, ocjenjivati i tumačiti. Holokaust ima i dodatnu dimenziju. Radi se o osjetljivom pitanju, što ima implikacije i po pedagoški pristup nastavnika.

Prvo, u svakoj učionici može biti učenika koji se identificiraju sa onim grupama koje su nacisti odabirali za progon, što će od nastavnika tražiti posebnu osjetljivost. Drugo, kao što je Carrie Supple rekla, “kad se predaje o holokaustu lako je učenika ‘paralizirati’ slikama i informacijama koje je nemoguće uklopiti u bilo kakvo obično značenje”.¹²

Drugo, neki učenici (obično dječaci) mogu biti morbidno fascinirani okrutnošću i sadizmom onih koji u upravljali logorima, vršili medicinske eksperimente na žrtvama, ili bili članovi odreda smrti. Konačno, neki učenici nisu u stanju shvatiti šta se, zapravo desilo, s obzirom na prirodu i obim holokausta, dok drugi jednostavno ne reagiraju na užas, bilo iz šoka, ili zbog stalne izloženosti nasilju (stvarnom ili dramatiziranom) kroz mas-medije.

I autori publikacija Vijeća Evrope o holokaustu, i predavači na Yad Vashemu, izraelskom Institutu za sjećanje na holokaust, slažu se da za nastavnike ovo može biti veoma teška tema. Moraju biti osjetljivi i prema reakcijama učenika i prema svojim, što uključuje i razmišljanje kako će odgovoriti na različite učeničke reakcije. Obje se grupe stručnjaka, također slažu da zadržavanje nastave na općem nivou – događaji, datumi, statistički podaci – što može djelovati “sigurno”, ne pomaže učenicima da shvate šta se desilo. Mnogi učenici jednostavno ne mogu uspostaviti odnos prema ogromnim brojkama, ili fotografijama gasnih komora i živih i mrtvih žrtava kad su logori oslobođeni. Razumijevanje dolazi kroz pokušaj da se shvati šta su pojedinci doživjeli, kroz njihova svjedočenja, biografije, pisma, dnevnike, pjesme i priče. Predavači na Yad Vashema preporučuju i da nastavnici naveđu učenike da osjete ljudske dileme. Recimo, Jevreji koji su se 30-tih smatrali sastavnim dijelom društva u kojima su živjeli našli su se pred dilemom: da idu ili da ostanu. Ako ostanu, kako da riješe sve goru situaciju u kojoj im porodice žive? Ako odu, gdje će? I, šta da rade ako neko iz porodice odluči da ostane? Ako žive u getu, kako da zadrže barem nešto što liči na normalan život, ljudskost i dostojanstvo? Ako prežive logor, kako da iza sebe ostave ono što se desilo i počnu graditi novi život?

Na sličan način se može sagledavati i dilema onih koji su pružali otpor, pasivnih posmatrača, onih koji su pokušali pomoći (koji se nekada nazivaju “spasiteljima” ili “ispravnima”), kolaboracionista i počinitelja. Postoji velika količina materijala o holokaustu, od koje će dosta toga biti u Paketu Vijeća Evrope, što će dati osnov za razmatranje dilema ove vrste.¹³

---

¹² Geoffrey Short, Carrie Supple i Katherine Klinger, *The Holocaust in the school curriculum: a European perspective*, Izdavaštvo Evrope, Strasbourg, 1998., str. 35.

¹³ Neke od ideja u posljednjem pasusu izvučene su iz lične prepiske autora sa Shulamitom Imbrom, pedagoškim direktorom, i Edwardom Jacobsom, pomoćnikom za projekte, Yad Vashem.

Život Shoah

Na područjima dospjelim pod vlast nacista primjenjena su okrutna sredstva potčinjavanja stanovništva, suzbijanja protivnika i uništenja ljudi koji su pripadali "nižim rasama" ili ih je Hitlerova nacionalsocijalistička ideologija smatrala "štetnima". Već od početka rata, Romi, homoseksualci i iznad svega milijuni Jevreja bili su zatvoreni u geta i koncentracijske logore, koje su Nijemci stvorili po čitavoj srednjoj i istočnoj Evropi. Protiv Jevreja nacisti su pokrenuli, od 1942., "konačno rješenje", odnosno plan za njihovo potpuno uništenje: u logorima je u smrt poslano šest miliona jevrejskih muškaraca, žena i djece. Tu tragediju čovječanstva XX stoljeća, holokaust (pojam povezan sa jednom vrstom žrtvovanja koje se u antici obavljalo u grčkim i židovskim vjerskim obredima), Svjetska jevrejska zajednica pamti kao SHOAH ("katastrofa").

MUZEJI – MOGUĆNOST INTERAKTIVNOG UČENJA

Raspon tema koje danas obrađuju muzeji je fascinantan. Tradicionalni lokalni ili nacionalni historijski muzej, sa salama za različite periode, često dizajniran tako da posjetitelj krene od prahistorije i završi sa 20. vijekom, još uvijek je najdominantniji u najvećem dijelu Evrope. Međutim, u posljednjih 30-40 godina, sve se više pojavljuju specijalizirani muzeji, koji se bave temama često bitnijim za historiju 20. vijeka – kao što su muzeji transporta, nauke, tehnologije, industrije, rata i naoružanja, kulture i umjetnosti, fotografije, filma, novinarstva, djece i etnografije – da nabrojimo samo nekoliko. Kao što je već rečeno, to su teme koje se bave panevropskim trendovima i razvojem. Ima muzeja koji se bave kulturom i životom etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.

U isto vrijeme, dizajniranje i organiziranje izložbi u tim muzejima obično se udaljava od dosta nemaštovitog predstavljanja slika, predmeta i dokumenata, i posjetiteljima nudi cijeli spektar multimedijjskih izložbi za sva čula, sa rekonstrukcijom mijesta, projekcijama slajdova, kompjuterskim terminalima, filmom, muzikom i drugim tonskim zapisima, kao i sa mogućnostima interaktivnog učenja. Posjetitelji su sve češće pozvani da muzej koriste po vlastitom izboru.

Ova kombinacija medija i rekonstrukcija mjesta pomažu da se stvori pravi osjećaj za historijski period, dok interaktivni pristup i različite maršrute kroz sam muzej pomažu u samostalnom učenju, kao i učenju u grupi. Kao što kaže Helena Friman, muzeolog iz Švedske: "U muzeju... djeca

mogu vidjeti, dotaknuti i pomirisati; mogu sami držati alate i koristiti uređaje. Ovdje se historiji pristupa u istraživačkom duhu”.¹⁴ Kratkim primjeru istraživačkog duha u pristupu historiji, o kojem govori gđa Friman, mogli bismo dodati svoju podršku njenom savjetu nastavnicima historije, da muzeje koriste kao obrazovni resurs, jer dobra izložba potaknut će posjetitelja na historijsku empatiju, na razmišljanje o historiji i usporedbe prošlosti i sadašnjosti.

Međutim, svaki muzej mora odgovoriti na interese i potrebe različitih posjetitelja. Može imati obrazovnu funkciju, ali to mu nije jedina namjena. Izložbe moraju biti zabavne koliko i informativne. Potreba da se privuku posjetitelji utječe na odluke:

- koje eksponate pokazati, a koje odložiti u arhiv u podrumu?
- kako ih smjestiti?
- gdje ih pokazati?
- kako eksponate međusobno povezati?
- da li izložba treba pratiti jasnu struktuiranu priču, ili da bude dizajnirana tako da posjetitelji sami pretražuju (ponekad se to opisuje kao “kulturno razgledanje izloga”)?
- koliko kontekstualnih informacija dati o svakom predmetu, a koliko o izložbi u cjelini?

Muzeji sve više teže tome da povezuju ono što imaju sa onim što škole žele. U tom smislu, sve je više muzeja koji imaju obrazovne odjele. Njihova funkcija je kombinacija:

- saradnja sa školama na predstojećim posjetama;
- konsultacija sa nastavnicima prije postavljanja nove izložbe;
- konsultacija sa nastavnicima i lokalnim udruženjima nastavnika o tome kako muzej može efikasno povezati svoje izložbe sa nastavnim planovima i programima?
- organizacije namjenskih posjeta sa vodičem i školske manifestacije;
- razvijanje nastavnih materijala za pripremu posjete i nastavak rada;
- organiziranja specijaliziranih kurseva za nastavnike historije.

¹⁴ Citirano kod: Stefan Seidel, *The museum as a resource in history teaching*, Strasbourg, Vijeće Evrope, 1997.

Zaključak

ULOGA HISTORIJE I MUZEOLOGIJE
U OBRAZOVANJU MLADIH

Mi nismo odgovorni za našu prošlu, već za našu buduću povijest... Bošnjaci ne treba da se boje misliti za svoju budućnost, kao što ne treba da budu opsjednuti prošlošću.¹⁵

Historija naroda svijeta je pisana po principima takmičenja i doktrini nadmoći i dominacije. Teško bi pronašli narod voljan da izrazi vlastitu historiju po principima univerzalnog bratstva, istinske ravnopravnosti i plemenitosti svih muškaraca i žena. Takva interpretacija historije zahtijeva hrabrost i razumijevanje, karakteristike istinski zrelih i civiliziranih ljudi, kakve ljudska rasa još nije vidjela. Ispisivanje historije iz perspektive snažnih i žrtvovanih sila mira, bi nam dozvolila da razvijemo razumijevanje motiva koji stoje iza agresije i genocida, i što je još važnije stvaranje mira.¹⁶

Ono što izdvaja ljudsku rasu je priroda i kvalitet naše svijesti: naša sposobnost da znamo da volimo, sloboda da biramo i da znamo da imamo izbor. Ove tri ljudske osobine – znanje, ljubav i volja – omogućavaju ljudskim bićima da prevaziđu granice koje je priroda postavila pred ostala živa bića.

Conclusion

THE ROLE AND IMPORTANCE OF HISTORY AND MUSEOLOGY
IN EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

We are not responsible for our past, but future history... Bosnians should not be afraid of thinking about their future, as well as they should not be obsessed with the past.

World history has been written by principles of competition and doctrine of supremacy and dominancy. They would hardly find nation that would be willing to express personal history by principles of universal brotherhood, true equality and nobility of all man and women. That kind of history interpretation requires courage and understanding, characteristics of true adult and civilized people, which human race has not seen yet. Analysing history from perspective of strong and sacrificing peace powers would allow

---

¹⁵ M. Cerić, *Oslobodenje*, 26.02.2005., str. 27.

¹⁶ H.B. Danesh, *Jedinstvo: Kreativna osnova mira*, Toronto, 1986., str. 3-4.

us to develop understanding of motives that stand behind aggression and genocide, and as the most important, creating peace.

The thing that detaches human race is nature and quality of our consciousness: our ability to know that we love, freedom of choice, and that we know we have choice. This three human characteristics-knowledge, love and willingness-enable human beings to overgo the borders that nature has put in front of human beings.

NEDIM MAŠIĆ

PROJEKT POTPUNE INFORMATIZACIJE MUZEJA

Abstrakt: U ovom radu je u kratkim crtama prikazan projekt potpune informatizacije muzeja, kako u pogledu potpune baze podataka, tako i u virtualizaciji pristupa. Također je predstavljena budućnost muzeologije korištenjem kompjuterske tehnologije, posebno virtualizacije i vizualizacije u muzejskoj djelatnosti, kako za online pristup, tako i za pristup putem klasičnih posjeta muzejima.

Ključne riječi: projekt, informatizacija, museum, muzejska djelatnost, vizualizacija, virtualizacija, učenje na daljinu, server, radna stanica

UVOD

Koliko muzejskog blaga “propadne” zbog skladištenja u neadekvatnim uvjetima? Koliko se eksponata ošteti “šetajući sa izložbe na izložbu”? Koliko zainteresovanih ljudi nikad ne uđe u muzej, jer im je daleko ili “im nije usput”? Koliko eksponata nikad ne bude prikazano, jer u muzeju “i ne znaju da ih imaju” ili “se boje da će se eksponat oštetiti prilikom izlaganja”. Koliko objekata (kao što su stare džamije, crkve, stare zgrade koji su značajni muzejski primjerci, a često i na spisku zaštićenih objekata) nikad ne budu detaljno pregledani zbog raznih ograničenja?

Muzeologija, kao ni jedna druga neinformatička oblast, naprosto, “vapi” za “uvodjenjem informatizacije”. U većini muzeja u svijetu se koriste kompjuteri, ali kako? Većinom, samo kao moderna pisaća mašina i eventualno, sredstvo za razmjenu maila. Rijetki su muzeji koji efikasno i efektivno koriste kompjuterske tehnologije. Kako sam već naveo u svom radu “Virtu-

alizacija i vizualizacija u muzejskoj djelatnosti” neki muzeji u svijetu koriste čak napredne tehnologije za virtualizaciju i vizuelizaciju, te je, čak, čine dostupnim i putem Interneta. Ali ti muzeji su izuzetak koji potvrđuje pravilo.

Ono što je potrebno muzejima u svijetu, a što ću ja u ovom radu prikazati na primjeru: “Projekt potpune informatizacije Muzeja Sarajeva” jeste višestepeno uvođenje informatike u muzeje.

Informatiku je potrebno uvesti i kao napredne baze podataka i kao virtualne izložbe “online” i “in site”, i kao “virtualne posjete objektima”, a također za klasifikaciju i arhiviranje podataka o artefaktima.

Slijedi, ali ne ograničavajući se na njega:

PROJEKT POTPUNE INFORMATIZACIJE MUZEJA SARAJEVA

Potreban je Centralni Server na kojem će se nalaziti aplikacija za arhiviranje objekata u bazu podataka. Baza podataka će osim osnovnih polja obavezno sadržavati i polje sa slikom za brzi pregled, kao i polje za tzv. virt-camera datoteku. Virtcamera datoteke su, ustvari, izvršne datoteke, pripremljene specijalnim softverom, nakon snimanja kamerom sa širokokutnim objektivom. U stvari širina ugla objektiva je 360°. Snima se serija fotografija istog objekta iz različitih uglova, pomoću tog širokokutnog objektiva (“fisheye”). Te fotografije se specijalnim software-om spajaju u jednu fotografiju tzv. 360*180 (freeware software za tu namjenu je ptgui sa adrese www.ptgui.com, a postoji i niz komercijalnih programa). Nakon toga je potrebno specijalnim softwareskim alatima (kao što je “360x180 Mekan v5.5” i slični) napraviti izvršnu datoteku. Idealno je ako u tu datoteku bude ugrađen i viewer tako da se svaka od njih može zasebno pokretati). To polje je dovoljno da bude 4 MB, mada je najbolje u bazi ostaviti varijabilni prostor za to.

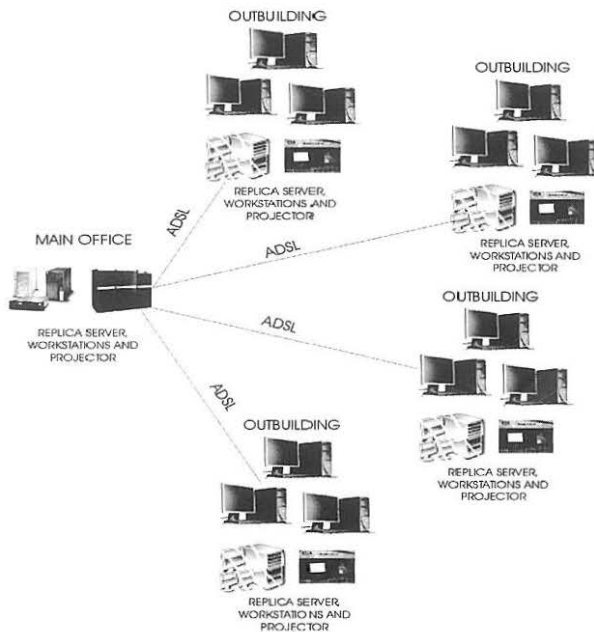
Nema potrebe pojašnjavati da će u bazi trebati slogovi kao što je datum arhiviranja, vremensko razdoblje, prethodni vlasnici, lokacija artefakta, kratki opis, dugi opis, procijenjena vrijednost, broj pregleda (koliko je puta pregledan taj artefakt) itd. Na slici 1. Prikazan je snapshot baze podataka!

Centralni server će imati, eventualno, jednu ili više replika, sa manjim datotekama, odnosno manjim slogovima u bazi (radi bržeg online pristupa) koji će omogućavati pristup putem WWW servisa. Pristup će biti postavljen preko https pristupa, odnosno secure vezom da bi se mogao tarifirati i po potrebi naplaćivati.

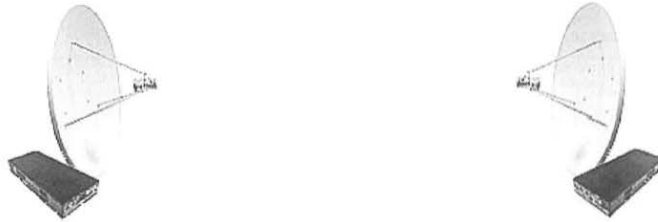
Field Name	Data Type	
rednibroj	AutoNumber	Ordinal Numeral
Naziv	Text	Name of artifact
Zbirka	Text	Name of Collection
lokacija	Text	location of artifact
kratkopis	Text	short description
detaljni opis	Memo	long description
Detaljni pogled	OLE Object	Detail view - Virtual Camera file
Kratki pogled	OLE Object	Quick View - Basic picture
Datum arhiviranja	Date/Time	Date of Archiving
Datum pronalaska otkupa	Date/Time	Date of Purchase
Orijentacioni datum nastanka	Date/Time	Origin date - Non precise
vremenski period	Text	Time period
Dozvolazai zlobe	Yes/No	Permit for exhibition
Dozvolazaweb	Yes/No	Permit for WWW
Dozvolazavirtualnetzlobe	Yes/No	Permit for virtual exhibition
Broj pregleda	Number	Number of views
procjenjenavrijednost	Number	estimated value
prethodnivlasnici	Text	previous owner

Slika 1. – Snapshot baze podataka

Također, u depadansima muzeja će biti postavljeni serveri koji se, jednom dnevno, sinhronizuju sa Centralnim serverom, putem VPN (Virtual Private Network – Virtualna Privatna mreža) pristupa. Campus mreža Muzeja ja prikazana na slici 2. Pristup Centralnom serveru će se ostvarivati ADSL vezom brzinom od 1Mb/s download-a. Alternativno će se pristupati specijalnom vezom putem tzv. Integrated Router Antena (prikazano na slici 3.)

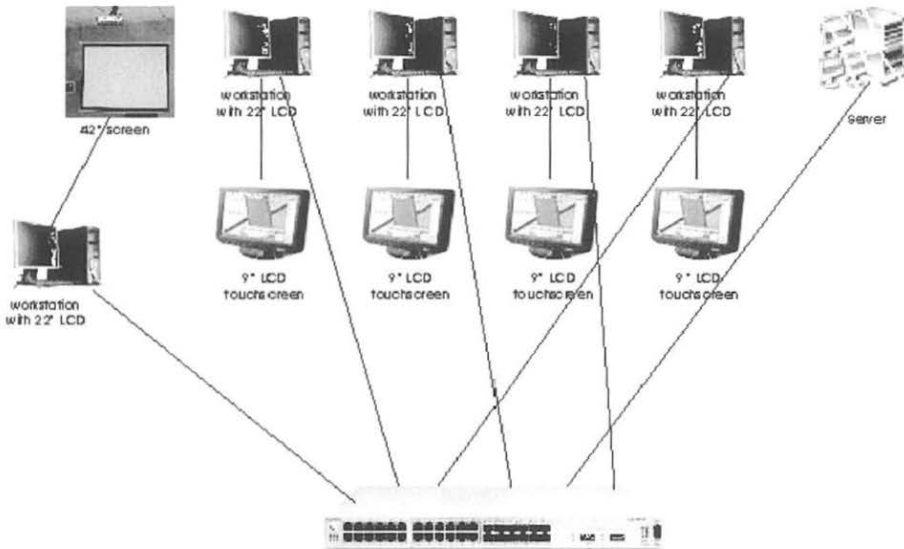

Slika 2. – Campus mreža Muzeja

Slika 3. – Point to point Antena

Serverima u depadansima će se moći pristupiti sa jedne ili više radnih stanica u istim prostorijama putem LAN-a, odnosno lokalne mreže. Jedna radna stanica će raditi automatski prikaz artefakta na platno (putem projektor) ili, eventualno, na 42" ili veće plazma ekrane ili LCD ekrane. Automatski prikaz će u određenom vremenskom roku prikazati sve artefakte iz tog depadansa, ili eventualno artefakte koji su na "izložbi-postavci" (virtualnoj). Prikaz će se moći prikazivati i poluatomatski, komandovan daljinski od strane pedagoga (vodiča) muzeja, što je prikazano na slici ispod. (slika 4.)

Slika 4. – LAN mreža depadansa

Ostale radne stanice će prikazivati dozvoljene artefakte na 22" LCD ekrane, a bit će omogućen direktan pristup posjetioca muzeja tim radnim stanicama. Pristup terminalima će biti omogućen pomoću 9" LCD touch screena koji je interface za radne stanice. Za posjetioce, koji nemaju vremena da fizički obiđu više depadanasa, a platili su kartu za sve depadanse (multikarta), će biti dozvoljen virtualni pristup i ostalim postavkama (iz ostalih depadanasa) sa navedenih radnih stanica. Obzirom da će se svi ti podaci nalaziti na lokalnom serveru neće biti potrebe za stalnom konekcijom prema Centralnom serveru. Za organizovane grupe posjetioca sa multikartama, pedagog depadansa će moći obaviti virtualnu turu i kroz ostale depadanse, sa prikazom na 42" ekrane ili platno.

Iz svakog depadansa, kao i putem Interneta će biti omogućen pristup poznatim objektima (stare džamije, crkve, Vijećnica i slično). Zbog načina pripreme virtualcamera datoteka, efekat virtualnog obilaska je bolji nego stvarnog, fizičkog obilaska jer možemo pristupiti i dijelovima kojima inače ne bi mogli.

Također i pregled muzejskih artefakta je mnogo precizniji virtualno nego fizički.

VREMENSKA ZAHTJEVNOST PROJEKTA

Serveri, radne stanice, 42" monitori, odnosno projektori se mogu nabaviti, instalirati i povezati u roku od 7 dana (računajući na to predperiod od 3 mjeseca zbog Zakona o Javnim Nabavkama). Developerski dio posla (pravljenje odgovarajućih programa i projektovanje baze, kao i pravljenje i postavljanje web stranice) će trajati otprilike do 2 mjeseca. Nabavka opreme za snimanje će trajati koliko i nabavka servera. Nabavka potrebnog komercijalnog software-a će također isto toliko trajati. Vremenski najzahtjevniji dio projekta je pravljenje virtualcamera eksponata. I samo snimanje eksponata je dugotrajno, ali je vremenski mnogo manje zahtjevno od povezivanja fotografija i pravljenja izvršne datoteke. U svakom slučaju pravljenje virtualcamera datoteka za Muzej Sarajeva neće trajati ispod dvije godine. Međutim, to vrijeme će se, usput, iskoristiti za klasificiranje eksponata. Naime, pošto je svaki eksponat, prilikom snimanja, potrebno izvaditi iz mikroskladišta, postaviti ga na "ključ za snimanje" i snimiti ga, istovremeno će se provjeriti klasifikacija objekta i objekti koji nisu klasificirani će se klasificirati.

Stoga, iako se proces snimanja može povjeriti vanjskoj kući (i vjerovatno i treba biti povjeren radi brzine rada) uz svakoga "fotografa" treba biti i kustos odgovarajuće zbirke, kao i arhivista, radi adekvatnog klasificira-

nja objekta. To dovodi do mogućnosti bržeg snimanja, angažovanjem većeg broja "fotografa", ali i povećava troškove nabavke (cijena adekvatne kamere sa širokokutnim objektivom je veća od cijene 15 multimedijalnih računara.

Već nakon prvih snimljenih objekata, može se početi sa povezivanjem slika i pravljenjem virtualcamera datoteka. Pošto taj dio posla ne zahtjeva previše skupu i zahtjevnu opremu, može istovremeno biti rađen na više pozicija (više izvršioca).

To nas dovodi do vremenskog raspona od minimalno 2 godine od početka do završetka projekta. Već nakon prva 3 mjeseca se može početi koristiti djelomično virtualizirana baza, sa najznačajnijim artefaktima, koja će se, kasnije, sukcesivno dopunjavati.

TROŠKOVI PROJEKTA

U ovom radu nisu predstavljeni troškovi projekta, pošto je ovo naučni rad i razrada troškova ne spada u problematiku, a također se troškovi drastično razlikuju, zavisno od pozicije muzeja, broja eksponata i depadansa!

Ukoliko bude došlo do realizacije projekta, tada će u adekvatnom radu biti objavljeni i troškovi.

Zaključak

PROJEKT POTPUNE INFORMATIZACIJE MUZEJA

Kada su, prije tridesetak godina, naša kina počela prikazivati film "Kosa", u prvim redovima su sjedili mladići i djevojke sa kasetofonima u rukama i snimali (voice metodom) pjesme iz mjuzikla! Kvalitet je bio grozan, ali drugi metod nabavke tih pjesama, u to doba, nije postojao. Danas nam je to smiješno. Isto tako, danas mi izgleda smiješno "zavlačiti se" u prašnjave građevine, pljesnive biblioteke i alergološke arhive (nisam napisao arheološke nego alergološke – od riječi alergija). Nekad je to bila nužnost, a danas je mazohizam. Gotovo sve u svijetu se kompjuterizuje, ili je već kompjuterizovano, pa zašto da kočimo muzeologiju.

Conclusion

PROJECT FOR THE COMPLETE DIGITALIZATION OF THE MUSEUM

30 years ago when our cinemas started broadcasting the movie "Hair", the boys and girls sit in the first rows with cassette players in their hands and recorded (by voice method) songs from the movie! The quality was awful, but other method did not exist in that period.

Also, my friend had taken the pictures of the animals from the "Survival" series (like Discovery) (but from TV set). Today that is funny to us. It is also funny to me "digging" in dusty buildings, molded libraries and allergology archives (I did not write archeology but allergology – derived from "allergy"). Formerly, that was necessary but today it is masochism. Almost everything in the world is computerizing or it is already computerized and why museology has to be stopped.

Literatura:

1. Nedim Mašić, "Virtualizacija i Vizualizacija u Muzejskoj djelatnosti", *Bilten Muzeja Sarajevo*, vol 08, 2008 (in Bosnian)
2. Nurris.com - <http://www.3dmekanlar.com/sites.html> - 2007 (on Internet)
3. Ptgui - www.ptgui.com - 2007 (on Internet)
4. Musée du Louvre - <http://www.louvre.fr/llv/commun/home.jsp?bmLocale=en> – 2005 (on Internet)
5. CHIN - http://www.virtualmuseum.ca/English/index_flash.html - 2007 (on Internet)
6. IEEE - <http://www.ieee-virtual-museum.org/> - 2007 (on Internet)
7. Nedim Mašić, "Virtualization and Visualization in museum domain", MIPRO 2008
8. Nedim Mašić, "Project of the Complete Informatization of the Museum" Infoteh 2008
9. Nedim Mašić, "Museum Digitalization" Digitalizacija Kulturne Baštine BiH 2008

UZ IZLOŽBU “SARAJEVSKE FASADE”

Abstrakt: Organiziranjem i prezentiranjem izložbe “Sarajevske fasade” Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo želi skrenuti pažnju na značajan dio graditeljskog nasljeđa austrougarskog perioda u Gradu. Smješteno na vjetrometini historijskih zbilanja Sarajevo je, veoma često, bilo izloženo razaranju i uništavanju, te je tako nažalost puno primjera uništavanja njegovog kulturno-historijskog nasljeđa. Stoga nam je izložba poslužila kao sredstvo da naglasimo značaj akcija na zaštiti naše baštine i kulturnog identiteta, a koje predvodi Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo.

Gljučne riječi: Arhitektura, sarajevske fasade, graditeljsko nasljeđe, obnova i zaštita, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa, Sarajevo, izložba

Rezimirajući desetogodišnje akcije zaštite i obnove sarajevskih fasada, koje predvodi Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa odlučili smo da jedan dio projekata obnove najprepoznatljivijih sarajevskih zgrada prezentiramo široj javnosti. Cilj nam je bio ukazati na značaj kulturno-historijskog nasljeđa, s fokusom na arhitekturu koja čiji prepoznatljiv izgled svakog grada, te je svjedočanstvo o kulturi i historiji. Smatrali smo da kroz sadržaj izložbe možemo na edukativan način upoznati širu publiku s razvojem i izgradnjom Sarajeve tokom austrougarske uprave, te skrenuti pažnju na potrebu stalnog podizanja svijesti o važnosti očuvanja baštine.

ARHITEKTURA SARAJEVA 1878-1918

Uspostavljanjem austrougarske uprave (1878. godine) u Sarajevu dolazi do oživljavanja arhitektonske djelatnosti koja je još od kraja XVI stoljeća bila u stagnaciji. Sarajevo doživljava transformacije koje će ga pretvoriti u moderan grad. Nova arhitektura predstavljala je reprezente evropskih stilova i ukusa koji nisu stvorili drastične konflikte sa već uspostavljenom orijentalnom filozofijom i idealima u gradnji. Austrougarska uprava je najprije pristupila adaptaciji postojećih važnih objekata, predviđenih za sjedišta nove uprave. Njihova obnova imala je višestruk značaj. Radilo se o prvim projektima revitalizacije starih objekata sa sačuvanim podacima o radovima, a ostala su nam i zabilježena imena njihovih projekatana i graditelja.

Intenziviranjem gradnje u Sarajevo dolaze mladi arhitekti koji ostavljaju brojna kvalitetna ostavarenja interpretirana u preovladavajućim evropskim stilovima tog vremena: *historicizam*, *secesija*, što nije predstavljalo ništa novo i originalno u odnosu na druge dijelove Monarhije. Ipak, u Bosni i Hercegovni dolazi do formiranja novog arhitektonskog "*pseudomaurskog*" izraza koji je doveo do razvoja "*bosanskog sloga*", originalnog izraza iza kojeg je uslijedila *moderna*.

Novom izgradnjom na prelazu između dva stoljeća nastaje arhitektura Grada koja će se iskazati u jedinstvenom dijalogu istočnjačkih tradicija, lokalne kulture i zapadnih uticaja.

Preovladavajući stilovi u kojima se gradi su:

Historicizam ili historizam je prvenstveno smjer filozofskog mišljenja koji svijet shvata kao historiju pa, shodno tome, zahtijeva historiziranje sveukupnog znanja i djelovanja na način da se historijsko mišljenje i njegovi dometi, usvoje kao nazor u svijetu i filozofiji.

U arhitekturi historicizam označava stilski pojam obilježen imitacijom svih historijskih stilova, a u Bosni i Hercegovini se pojavio sa austrougarskom upravom.

Javlja se u gotovo svim razvojnim oblicima, od strogog akademizma, preko neoromantike, neogotike, neorenesanse, neobaroka do romantičarskih manifestacija baziranih na ideji tradicionalnog.

Arhitektura historicizma Sarajeva izražavala se, praktično, kroz sve historijske stilske pojave, međutim njihova zastupljenost po obimu je prilično neujednačena.

Pseudomaurski stil se javlja u kontekstu arhitekture historicizma. Inspirisan je "generalizovanim" predstavama islamske umjetnosti i arhitektu-

re, koje nisu bile u vezi sa autohtonom arhitekturom Bosne i Hercegovine. Iako su arhitekti ideje nalazili npr. u arhitekturi maurske Španije ili Afrike, oni su, zaista, vjerovali da stvaraju lokalni, "bosanski" stil. Bosna se Evropi uvijek predstavljala arhitekturom pseudomarskog stila, koja je, u stvari, rezultat evropocentričnog viđenja Bosne.

U doba evropskog historicizma, pojava pseudomaurskog stila predstavljala je neobičnu, ekscentričnu pojavu, koja je drugim evropskim zemljama djelovala svježje, egzotično i provokativno.

Pseudomaurski stil je odigrao značajnu ulogu u kontinuitetu razvoja arhitektonske misli u Bosni i Hercegovini, koja je rezultirala pojavom tzv. "bosanskog sloga" i rane moderne.

Početkom XX stoljeća arhitektura Bosne i Hercegovine ulazi u fazu koju obilježava *stil secesije*, koji predstavlja posljednji umjetnički pravac koji je uspio da unese sopstveni pečat i u sve grane umjetnosti. Ona je podrazumijevala razvoj od dekorativnog stila do strukturalnog poimanja arhitekture, što vodi ka snažnoj redukciji ornamenta, nagovještavajući *Art Decco* i *ranu modernu*.

Iako je secesija odraz evropske misli u Sarajevu, ona doživljava razvoj koji se, ipak, razlikuje od srednjoevropskog. Naime, secesijska srednjoevropska misao je predstavljala kvalitetan odraz tada aktuelne i široko rasprostranjene umjetničke misli, bez velikog vlastitog doprinosa njenom razvoju. Međutim, secesija u Bosni i Hercegovini, bazirana na iskustvima evropske secesije, razvija se na uvjerenju da se u tradiciji nalaze vječne vrijednosti, te stvaraju jedinstven regionalni arhitektonski izraz, prepoznat kao "*bosanski slog*".

Bosanski slog je oblik vlastitog razvoja secesijske arhitekture, odnosno sopstveni razvoj rane moderne. Razvojni proces je tekao od insistiranja na slikovitosti cjeline isticanjem prepoznatljivih elemenata tradicionalne arhitekture, do rješenja koja pokazuju jedinstvo forme i strukture.

Životnost ideje bosanskog sloga se potvrdila u njenom kontinuitetu trajanja, sve do danas, te se može zaključiti da smo *najviše domete postizali gradeći izraz na osnovu vlastitog kulturnog identiteta*. Graditeljstvo u duhu bosanskog stila, začeto kao moderna u Bosni – u isto vrijeme kada i u drugim razvijenim kulturnim sredinama, sasvim je originalna umjetnička pojava koja izražava duhovnost i kulturu ovih prostora.

OBNOVA I ZAŠTITA

Grad Sarajevo smješten je na vjetrometini historijskih zbivanja, a njegova prošlost puna je primjera uništavanja kulturno-historijskih dobara, čije posljedice su vidljive i danas. Zato se očuvanje kulturnog integriteta grada kroz osmišljene i kontinuirane akcije zaštite nasljeđa postavljaju pred nas kao imperativ.

U mozaiku bogatih arhitektonskih spomenika Sarajeva posebno mjesto zauzimaju djela nastala tokom četiri desetljeća Austro-Ugarske monarhije (1878-1918). Ta ostvarenja svojim arhitektonskim, historijskim i umjetničkim karakteristikama predstavljaju dio kulturnog identiteta svih koji žive na ovim prostorima.

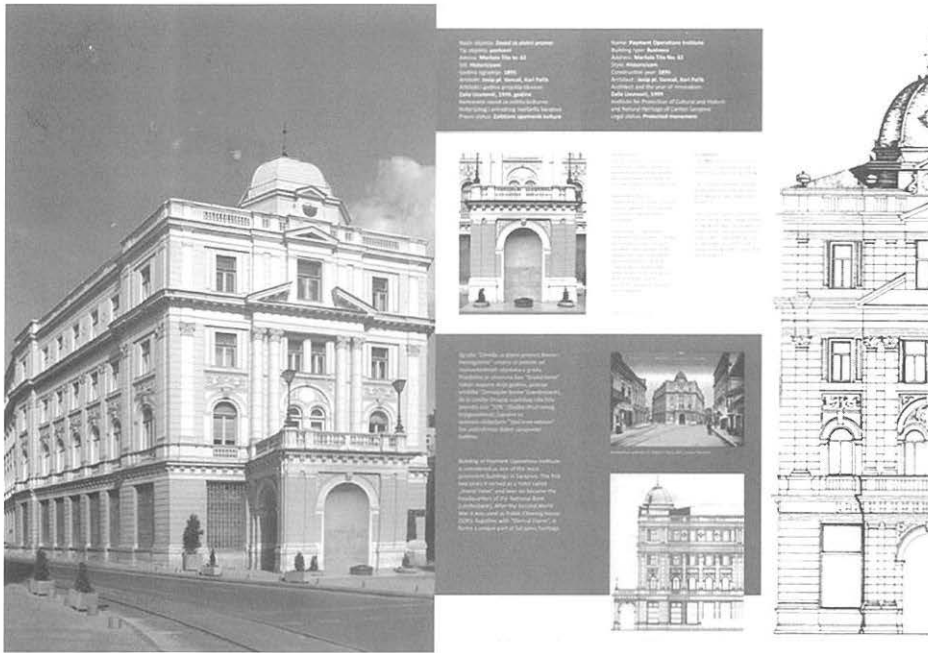
Danas, jedno stoljeće od njihovog nastanka *Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa* odlučio se fokusirati na očuvanje i prezentiranje dijela te baštine, pri čemu su nam stvaralački dometi arhitekata koji su izgrađivali i osmišljavali Grad bili pravi izazov.

Iako je prva koloristička obrada pročelja na objektima nastalim tokom austrougarske uprave zabilježena u osamdesetim godinama prošlog stoljeća, u predolimpijskom uređivanju Sarajeva, sistematske aktivnosti na zaštiti i obnovi sarajevskih fasada javljaju se tek od 1998. godine i traju do danas.

Realizacijom *Projekata restauracija sarajevskih fasada*, neke od najljepših sarajevskih zgrada, izgrađenih na području od Baščaršije do Marijin Dvora, dobile su priliku da ponovno zasijaju u punom svijetlu. Deset godina nakon obnove prve fasade *Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo* uradio je projekte restauracije za preko šezdeset i pet reprezentativnih objekata.

Za prezentaciju na izložbi odabrali smo manji dio zgrada koje su ponovno "oživjele" s nadom da ćemo i dalje raditi na zaštiti, obnovi i promociji našeg nasljeđa.

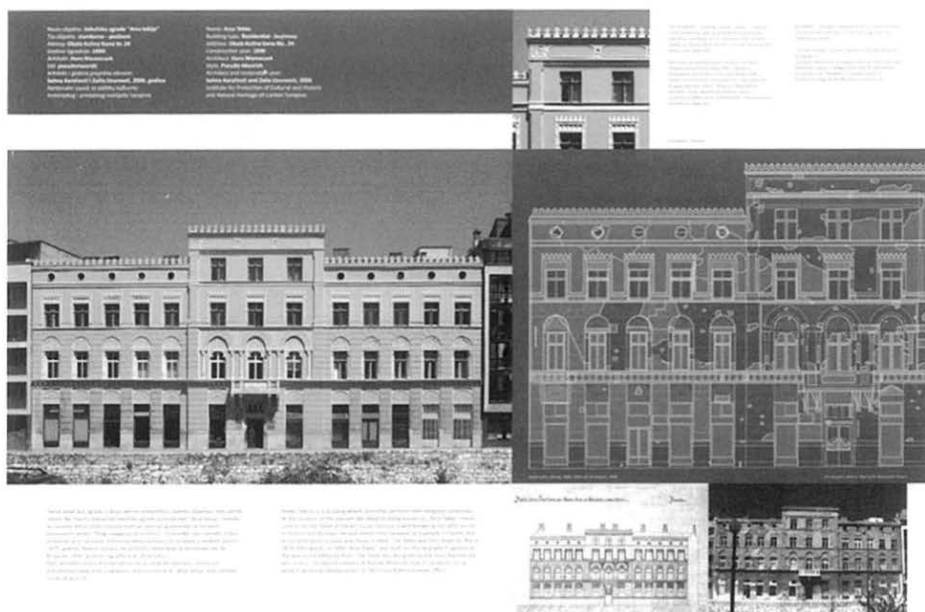
Izložba *Sarajevske fasade* otvorena četrnaestog novembra 2008. godine u prostoru Galerije "Novi hram", u okviru programa Balcinet-a (godišnjih skupova glavnih gradova država Balkana, čiji je domaćin ove godine bilo Sarajevo), bila je dobra prilika za upoznavanje s arhitekturom i historijom Grada. Izložba je bila otvorena do dvadeset i četvrtog novembra 2008. godine.

Zavod za platni promet

Palata Ješue D. Saloma

Vakufska zgrada "Arsa tekija"

Palata Musafija

Rezime

UZ IZLOŽBU "SARAJEVSKE FASADE"

Arhitektura čini prepoznatljivi izgled svakog grada, svjedočanstvo je o historiji i kulturi jednog naroda, a u Sarajevu ona je rezultat burnih vremena i različitih sistema, koji su se mijenjali na prostoru grada tokom dužeg vremenskog perioda.

Uspostavljanjem austrougarske uprave na prelazu između dva stoljeća, nastaje arhitektura Grada koja će se iskazati u jedinstvenom dijalogu istočnjačkih tradicija, lokalne kulture i zapadnih uticaja. Intenziviranjem gradnje u Sarajevo dolaze mladi arhitekti koji ostavljaju brojna kvalitetna ostavarenja interpretirana u preovladavajućim evropskim stilovima tog vremena (*historicizam i secesija*), kao i karakterističnim stilovima za Bosnu i Hercegovinu (*pseudomaurski i bosanski slog*).

Grad Sarajevo smješten je na vjetrometini historijskih zbivanja, a njegova prošlost puna je primjera uništavanja kulturno-historijskih dobara, čije posljedice su vidljive i danas. Zato se očuvanje kulturnog integriteta Grada, kroz osmišljene i kontinuirane akcije zaštite nasljeđa, postavljaju pred nas kao imperativ.

U mozaiku bogatih arhitektonskih spomenika Sarajeva posebno mjesto zauzimaju djela nastala tokom četiri desetljeća Austro-Ugarske monarhije (1878-1918). Ta ostvarenja svojim arhitektonskim, historijskim i umjetničkim karakteristikama predstavljaju dio kulturnog identiteta svih koji žive na ovim prostorima.

Danas, jedno stoljeće od njihovog nastanka *Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa* odlučio se fokusirati na očuvanje i prezentiranje dijela te baštine, pri čemu su nam stvaralački dometi arhitekata koji su izgrađivali i osmišljavali Grad bili pravi izazov.

Summary

ABOUT SARAJEVO FAÇADES EXHIBITION.

Architecture marks the appearance of every city, and represents a symbol of its history and culture. In Sarajevo, it is a result of turbulent times and different ruling systems changing over a period of time.

The construction work in the city, which arose with arrival of the Austro-Hungarian rule on the brink of the two centuries, creates architecture

style of the City which represents a unique dialogue between the Eastern tradition, local culture and the Western influence. Progressive construction development in Sarajevo brings a lot of young architects who left behind numerous works seen in different European styles of the time (*Historicism* and *Secession*), as well as in unique styles of Bosnia and Herzegovina (*Pseudo-moorish* and “*Bosnian style*”). City of Sarajevo nests on the crossways of historical events. Its history is crowded with examples of numerous traits of destruction of cultural and historical monuments. Therefore, well-designed long-term activities directed towards preservation of the cultural integrity are an imperative.

The Austro-Hungarian cultural heritage (1878 – 1918) takes important place in the vast mixture of architecture styles found in Sarajevo. These sites are an important part of the cultural identity of all Sarajevans due to its architectural, historical and artistic features. Today, *the Institute for Protection of Cultural and Historic and Natural Heritage of Canton Sarajevo*, a century after its establishment, has decided to focus on preservation and promotion of a part of this heritage, at the same time presenting creative achievement of architects who built the City which was a real challenge.